Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 3996

Title मन्त्र रामायणं सरला व्याख्या

Author श्री शरण कविः
" नीलकण्ठः

Extent 96 Age 1939

Subject रामायणे तन्त्रम्.

ऋग्वेदमन्त्रसमाचयः सरलाख्या
संक्षिप्तः

२५१७

११२ अत्रैवेऽहंनि ॥

११३ नाभ्यांपथिभ्या ॥
११४ जाताततप्यतेकिनवे ॥
११५ नमामिथेनजिह्वीले ॥
११६ कृष्णिव्वश्वश्रूरपजापा ॥
११७ सभामेनिकिर्तवे ॥
११८ उदीष्वातःपतिवती ॥
११९ उदीष्वातोविश्वावसो
१२० उन्नत्वःपश्यन्नदर्शं
१२१ यएपूर्वेषांसत्मा ॥
१२२ अन्तर्दशाक्रुजवः ॥
१२३ प्रत्वागंचामिवरुणा
समपाक्तात् ॥
१२४ आसत्येत्रिरुहत् ॥
१२५ अस्मन्वतीरीयते ॥
१२६ उरुंपन्थांयवकृधुः ॥
१२७ हरयोधूमकेतवः ॥
१२८ हरंहरंप्रतिहरो ॥

१२९ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३० यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३१ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३२ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३३ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३४ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३५ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३६ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३७ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा
१३८ यःसप्तिंयुनक्तिबाहुअश्वस्यधुरिस्थिरा

९० श्येनोनयोनिसदनं
९१ परायतोअरुहो ॥
९२ त्वेबेरुपंकरतेतेः ॥
९३ उतेवपृथ्यामरिमं
९४ अवीराभिवमामयं
९५ संहोत्रंस्मपुरानारि
९६ दहंतएकेपरउत ॥
९७ ननक्षेवाजिनंतवा
९८ हरेतन्नामगुह्यं ॥
९९ हेवासत्रायत ॥
१०० प्रणःदूरंप्रसेचे ॥
१०१ सपणिरित्यानवे ॥
१०२ अतानहोनाघ ॥
१०३ रहोहणंवाजिनं
१०४ अथोहंक्रोअर्चिषा
१०५ अत्रेरानीपश्यसि ॥

९४ देहिमेददामिते ॥
९६ एवैहित्वामत्सुधाया
९७ कथादेवानांकत्तमस्य
९८ कंतुपंतिकतवः ॥
९९ नेनोअंदीनोहेवन
१०० प्रवीवाजंरथ्यंजं
१०१ अथप्रयमहोमहिव
१०२ गुहाशिरोनिहतं ॥
१०३ प्रमन्तुःप्रतरं ॥
१०४ धनुर्धन्वनप्रति
१०५ उपोमतिःप्रयच्यते ॥
१०६ सन्नाजोपेसत्वधो
१०७ अवेवधुःपवते ॥
१०८ उलामिमातिप्रति ॥
१०९ अमंकेनहृणता ॥
११० सर्वसेवरसयो ॥
१११ सिंधोरिवप्रवणे ॥

१ क्षिरेमेएघवःपातुः
२ घ्राणंपातुमरुत्वतो नः
३ स्कंधौदिव्यायुधः॥
४ मध्यंपातुरथंतरं
५ जानुनीसेनुकृत्तं॥
६ नुगोहभुज्युमश्विना
७ कूर्चोअन्तरेपरमे॥
८ अनारंभणंतनदवीर
९ प्रास्मधारामहनी॥
१० कंनन्त्रिंत्रिभिष्णसि
११ नवोनवोभवति॥
१२ सहिघ्नतावि कृतना
१३ सवाजंयातानयदुग्रः
१४ सयहोवनीर्गोष्वर्वी॥
१५ सहूत्रिरशस्तवार॥
१६ पितुमीतरश्यायेसस्वरं॥
१७ प्रतान्मानादधाय॥

१८ तिस्रोमास्तन्त्रीन्वित्तन्
१९ चत्वारितेअसयोहि॥
२० अमंदासोमानप्रभरे॥
२१ उपमाप्रावास्वनयेन
२२ चत्वारिंशद्रथस्य॥
२३ उपोपमेपरामृश॥
२४ महांकुविर्देवजा॥
२५ सूर्योपरचरतो॥
२६ परादेहिसामूल्यं॥
२७ उपप्रेतकुशिका॥
२८ विश्वमित्राआगमत्त
२९ वलेधेहितनूषु॥
३० इंद्रोनीमिवेहुलामिः
३१ त्रिरंदासोनमीदुषे॥
३२ वलविज्ञायःस्थविरः
३३ चमसन्नेत्वेनः शकुनः
३४ पितायत्सोकुहितरं॥

३५ सहिवंधुर्वैतरणो
३६ नहंधुःसूरिर्हिवेते
३७ इयंमेनाभिरिहमे
३८ अधासमैद्धे॥
३९ मध्यायन्कर्त्वा॥
४० इंद्राइवेहोअजनाष
४१ ओषुवसार॥
४२ अन्तरिक्षुभरन्ता॥
४३ यद्गंगत्वामरुत्ता॥
४४ नहिसत्त्वनोमम॥
४५ सप्तीचिद्धामदच्युता॥
४६ अधःपश्यस्वमोपरि॥
४७ सहूहासंतनविरं॥
४८ यद्चरन्तत्वाढधानो
४९ स्त्रियमेहक्षायकित्तवं॥
५० इंद्रेतुभ्यमिद्धरिवो॥
५१ योवः सेनानी॥

१३५ ब्रह्मचारी चरति ॥
१३६ पुनर्दीयब्रह्मजायां
१३७ सज्जसिंधून्नहि ॥
१३८ सधीचीःसिंधुमुशती
१३९ सवंतयज्ञसः ॥
१४० नवश्चिमेमरुतो ॥
१४१ ऋहंमनुरभवंसूर्यः
१४२ दूरंकिलप्रथमाजगमः
१४३ प्रवःपांतंधुमन्यवोध
१४४ हिरण्यकर्णमणिग्रीव
१४५ नसस्वोदृहोवरुणः
१४६ त्वंहत्यदिंद्रकुत्समावः
१४७ यत्रौषधीसमागत ॥
१४८ सकेदंद्रस्मधमत ॥
१४९ समकसमंचोमहि ॥
१५० पवित्रवंतःपरिवाच ॥
१५१ सहस्रधारवंतेसमा ॥

इतिसूचनिका ॥

॥ अथास्यप्रमाणानिलिख्यंते ॥
मध्याकेकैर्यसामेमात्तात्तम ॥
ध्यमाऋतिवाल्मीकीयेरामवाक्यं ॥
॥ सहस्राण्वानायंकयःचत्वा ॥
शतरथेयस्यसहस्ररथः वा ॥
ल्मीकीयेपंक्तिरथः प्रोक्तः २न
वोनवोभवतिजायमानः अयं
मंत्रच पूर्वीयंरचतो एतोद्वो
वाल्मीकीयेपाठकटीकायांदृश्य
ते ॥ अत्रनाभानेदिष्ठ ऋषिः
एजानाभागः प्रोक्तः तस्यमा
एभागवतेनवमेटीकायांना
भागचरितेऋनिःविद्यते ॥ त
थाहिऋग्वेदेब्राह्मणं ॥ नाभाने
दिष्ठवैमानवेब्रह्मचर्यंवसत ॥
भ्रातरोनिरभजन्तंऽब्रवीदि
त्याहिऋनिः ॥ ॥

गोवर्धनाय

श्रीणमायनमः॥ अथ श्रीमंत्रणमायणंलिख्यते ओंजनेयोमहावीरेविघ्वक्तेनोविना
यकः॥ एतेभवंतुमेनित्यंसर्वविघ्नविनाशकाः॥ १॥ सीतामेखलुमेभूयान्नीरामोलक्ष्मणा
यचलक्ष्मीर्लक्ष्मणेभूयान्महत्वायमहद्भुतः॥ २॥ तानायश्रीगुरुर्भूयाद्गुरोर्भरणाय
मेशत्रुघ्नःशत्रुनाशेलवायरामसेवकाः॥ ३॥ मंत्रणमायणास्मेवसंवोधायसरस्वती॥स
हीकाःश्रीत्रयोदेवाःसंतुमाश्चभवंतुमे॥ ४॥ संक्षेपाशरलाख्यात्मानीलकंठसारतः॥कि
यतेस्वात्मवोधायश्रीमद्रामगणाधिका॥ ५॥ मंतुममचापल्यंमेऽप्रज्ञस्यपंडिताः॥दोषा
न्सर्वान्गुणान्कृत्वाऽकृत्वासंविनयंवुधाः॥ ६॥ णमायणाद्रुमंनौमिरामरत्नानवांकुरं गाय
त्रीवीजमाम्नायमूलंमोक्षमहाफलं॥ १॥ अत्रणमरत्नायणमायणाद्रुमत्वेसकलमागामयते
तास्थानोंगद्वयादियदानोंऽकमेणरामायणाथैसचकत्वान्॥तस्मागायत्रीवीजत्वंवेदमूल
त्वंचोपपादनीयं॥तेनरामायणस्यापितद्रुभयंसिद्धति॥अतएवरामायणेचतुर्विंशतिसाह
स्रोंचतुर्विंशतिगायत्र्यक्षराणिवाल्मीकिनासंगृहीतानीत्यभियुक्तप्रसिद्धिःसंगच्छते

१

१

तथारामायणस्यवेदोत्वा : प्रत्यक्षवेदमूलोपपादकं वेदवेद्यपरेपुंसिजातेदशरथात्मजो
वेदः प्राचेत्साहासीत्साक्षाद्रामायणात्मना १ तस्माद्रामायणंदेविवेदरावनसंज्ञयः इत्य
गस्यसंहितावचने सतुमेधाविनोदृष्ट्वावेदार्थपरिनिष्ठितौ वेदौयद्वंहणाद्यत्तावरा
हमतःप्रभुः काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहदितितस्यवेदोपबंहणंप्रतिपाद्यपा
दार्थवचनेचसंक्षिप्तत्रगायत्र्यर्थत्तावत् गायत्र्याश्चतुर्विंशतिवर्णैःश्रीवाल्मीकि
नारामायणंनिर्मितं तस्माद्गायत्रीश्रीरामतत्त्वप्रतिपाद्यामंतव्या पुनःश्रीरामतत्त्वराजो
पिलोकप्रसिद्धःसर्वसंमतश्च तस्मिन्नाद्यमंडलगतंचसूर्यमंडलमध्यस्थंरामंसीता
समन्वितंचभगवंतंरावणंचेत्यादिनिपदानिविधेयानि तान्यहंप्रमाणायगृहीत्वागायत्रींरामा
यणबीजंसगमंदर्शयामि अथगायत्रीव्याख्या तदिति तत्सद्ब्रह्मपर्यायंस्यात् ब्रह्म
कीदृशंवेदवेदांतोपनिषद्वेद्यं तेषुप्रतिपाद्यंच एवंभूतंब्रह्मसर्वव्यापकंनिरवय
वंवुधामन्यंते तदेवनिरवयवत्वेसावयवत्वेपिश्रीरामचंद्रोस्तीतिवेदमातागायत्रीदर्शय

त्तिसम्बन्धः सवितुरिति तत्पदेहिनेब्रह्मणिकारणेसवितृपदेनकार्यरूपंब्रह्मोऽत्रेयं
तस्यब्रह्मोऽस्यसवितःसत्तकस्यमध्येवरेण्यंवरणीयंभर्गोभर्गुभिः वरणीयंकिंतद्ब्रह्म तत्राय
मभिप्रायःब्रह्मसर्वव्यापकं तथापिगायत्रीवदत्रिसवितृपदेन तद्ब्रह्मकल्पेकल्पेजीवोद्धा
रार्थंब्रह्मोऽमध्ये अवतरतिसावयवःसन्श्रीरामरूपेण सःकीदृशःपुस्लिंगत्वाद्वरीः ता
नादीनांभाभिःप्रकाशैर्गतिर्यस्यतस्माद्वरीः एवंसःश्रीरामोभक्तभावरणीयरूपार्थः महा
सवितुरिति सवितासूर्यः तस्यमंडलमध्येतद्ब्रह्मश्रीरामोवर्त्तते तत्ररूपांतरेणाहिरण्
मयवपुःकथ्यते नाम्नारामः तथानामांतरेणानारायणोविराडोहिकथ्यते सावभाभिः
किरणप्रकाशैर्गतिर्यस्यतस्माद्वरीः पुस्लिंगत्वाद्वरणीयः महा सवितुरिति अत्रसवि
तृपदेनसूर्यसत्तकत्वेनविवस्वान्ग्राह्यः एवंतस्यसूर्यस्यकुलमध्येतद्ब्रह्मश्रीरामरूपेणा
कल्पेकल्पेऽवतरति सवरणीयः वरार्थंयाचनीयः कथंभूतःसःतानादीनांप्रकाशैर्गम
नात्मभीः अथदेवस्येति कथंभूतस्यसवितुः देवस्यदेदिप्यमानस्य एवंभूतंतद्ब्रह्मवरे

एवंवयंधीमहि ध्यायेमयःसावयवत्वात् प्रक्लिंगात्सिद्धेत्तिः सःश्रीरामोनोस्माकंधि
यःप्रचोदयात् बुद्धिमध्येभगवऊर्मेप्रेरयतु एवंगायत्रीवदतिवातऽउपासकाएमोपासका
श्चवदेतीत्यर्थः एवंगायत्र्याःप्रथमपादेवोएवमितिपदेनज्ञानकांडार्थश्चद्वितीयपादेधी
महीतिपदेनोपासनाकांडार्थश्चतृतीयपादे नोधियःप्रचोदयादितिवाक्येनकर्मकांडार्थ

मूलं शिरोमेरघवःपातुभालंदशरथात्मजः कौशल्येयोदृशौपातुविश्वामित्रप्रियः श्रुती
घ्राणंपातुमखत्राताम्मुखंसौमित्रिवत्सलः जिह्वांविद्यानिधिःपातुकंठंभरतवंदितः

स्कंधौदिव्यायुधःपातुभुजौभग्नेशकार्मुकः करौसीतापतिःपातुहृदयंजामदग्न्यजित्
मध्यंपातुखरध्वंसीनाभिंजांबवदाश्रयः सुग्रीवेशःकटीपातुसक्थिनीहनुमत्प्रभुः
ऊरूरघूत्तमःपातुरक्षःकुलविनाशकृत् जानुनीसेतुकृत्पातुजंघेदशमुखांतकः
पादौविभीषणश्रीदःपातुरामोखिलंवपुः एतांरामबलोपेतांरक्षांयःसुकृतीपठेत्
सचिरायुःसुखीपुत्रीविजयीविनयीभवेत् पातालभूतलव्योमचारिणश्छद्मचारिणः
नसोढुंप्रभवंतीहसोपिरामाभिरक्षितः रामेतिरामभद्रेतिरामचंद्रेतिवाजपन्
नरोनलिप्यतेपापैर्भुक्तिंमुक्तिंचविंदति जगजैत्रैकमंत्रेणरामनाम्नाभिरक्षितं
यःकंठेधारयेत्तस्यकरस्थाःसर्वसिद्धयः वज्रपंजरनामेदंयआशिमोतिपठेत्सदा
अव्याहताज्ञःसर्वत्रलभतेजयमंगलं आदिष्टवानिति यथास्वप्नेरामरक्षामिमांहरः
तथालिखितवान्प्रातःप्रबुद्धोबुधकौशिकः आरामःकल्पवृक्षाणांविरामःसकलापदां
अभिरामस्त्रिलोकानांरामःश्रीमान्सनःप्रभुः तरुणौरूपसंपन्नौसुकुमारौमहाबलौ
पुंडरीकविशालाक्षौचीरकृष्णाजिनांबरौ फलमूलाशिनौदांतौतापसौब्रह्मचारिणौ
पुत्रौदशरथस्यैतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ रामंदूर्वादलश्यामंपद्माक्षंपीतवाससं
स्तुवंतिनामभिर्दिव्यैर्नतेसंसारिणोनराः रामंलक्ष्मणपूर्वजंरघुवरंसीतापतिंसुंदरं
काकुत्स्थंकरुणार्णवंगुणनिधिंविप्रप्रियंधार्मिकं राजेंद्रंसत्यसंधंदशरथतनयं
श्यामलंशांतमूर्तिं वंदेलोकाभिरामंरघुकुलतिलकंराघवंरावणारिं रामायरामभद्राय
रामचंद्रायवेधसे रघुनाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः श्रीरामराममेतिरामभद्रेतिवा
सदा शरणंभवभयहरणंकालत्रयतारणंरामनामसदृशंनहिनहिसत्यंसत्यंवदामिभोः
विश्वंरामेणरक्षितं रामेणैवविनाशितं रामायतस्मैसततंरामभद्रनमोस्तुते
रामोराजमणिःसदाविजयतेरामंरमेशंभजे रामेणाभिहतानिरातिचमूरामायतस्मैनमः
रामान्नास्तिपरायणंपरतरंरामस्यदासोस्म्यहं रामेचित्तलयःसदाभवतुमेभोरामनमस्तेस्तुते
रामरामरामेतिरमेरामेमनोरमे सहस्रनामभिस्तुल्यंरामनामवरानने इतिश्रीबुधकौशिकविरचितंश्रीरामरक्षास्तोत्रं
संपूर्णं

नामोत्तरेणाश्रीकौशल्यायाः कथाविधते तत्पुत्रःकौशल्येयोममहृशौपातु ततोग्रेमम
श्रुतिहृशौविश्वामित्रकथाविधते तत्प्रियोममश्रुतीपातु १ ततोग्रेममममत्रसामायणाह्
पस्यघ्राणादेशेमखरक्षणाकथाविधते समवत्रातामघ्राणंपातु ततोग्रेममसुखदे
शेलक्ष्मणस्नेहयुक्तत्वात् सौमित्रिवत्सलोममसुखंरक्षतु ततोग्रेममजिह्वादेशेकौ
शिकहत्तविघाकथाविधते एवंविधानिधीरामोममजिह्वांपातु अतोग्रेभरतकथा

स्कंधौदिव्यायुधःपातुभुजौभग्नेशकार्मुकः करौसीतापतिःपातुहृदयंजामदग्न्य
जित् ३ मध्यंपातुखरध्वंशीनाभिंजांववदाश्रमः सक्थिवेशःकटिंपातुसक्थि
नौहनुमत्प्रभुः ४

हरेविधते तथापितस्नेहवाहुल्यात् लक्ष्मणप्रसंगात्सुवेदोवदति भरतंवंदित्वाममकं
ठंपातु २ ततोग्रेममस्कंधदेशेदेवलोकादागतानि आयुधानिश्रीरामोदधार सदिव्यायु
धोममस्कंधौपातु ततोग्रेममभुजयोर्मध्येहरद्धनुषकथाविधते तस्माद्भग्नेशकार्मुकोमम
भुजौपातु ततोग्रेममकरयोर्भागेसीताकथाविधते तस्मान्ममकरौसीतापतिःपातु ततोग्रेहृद
येपरशुरामकथाविधते मजामदग्न्यजित्ममहृदयंपातु ३ ततोग्रेममममध्यभागेखरादीनां

कथाविद्यते तडक्कः स्वरध्वंशीममध्यंपातु ततोरेममनाभिदेशेजोववत्कथाविद्यतेतडक्कोजो
ववदाश्रयः ममनाभिंपातु तत्तोरेममकटिदेशेस्तनीवकथाविद्यते तत्रोक्तः स्तनीवेशोममकटिं
पातु तदूरेममोकदेशेहनुमत्कथाविद्यते तस्माद्धनुमन्त्रभुः ममसक्थिन्यौपातु ४ ततोरेम
मजानुदेशेसेतुकथाविद्यते अतःसेतुकृत् ममजानुनीपातु ततोरेममजंघादेशेएवणाकथा
विद्यते सदृशमुखोत्तकः ममजंघेपातु ततोरेममपादद्देशेविभीषणाराज्यकथाविद्यते तत्र

जानुनीसेतुकृत्पातुजंघेदृशमुखोत्तकः पादौविभीषणश्रीदःपातुरामोखिलंवपुः५

अथमंत्रः हरिर्ॐतत्सद्ब्रह्मणेश्रीरामायनमः तुरगोहभुज्यमश्विनोद्मेघरश्मिनकश्चिन्म
मवोत्रवाहाः तमुहधुर्नीभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुवद्भिरीयमाणाः १ ॥

श्रीरामोविभीषणश्रीप्रदोममपादौपातु यन्ममसर्वांगेषुकथाप्रधानत्वात् श्रीरामोममाखि
लंवपुःपातु एवंसर्वांगानिस्वकैंकर्मीयाज्ञानिपवित्राणिहठानिकरोत्विति भावः एवंरामायणा
क्तमंत्रस्यगायत्रीबीजमुपपादितं ॐश्रीगुरवेनमः तुरगोनामकश्चिद्राजाभुज्युसं
ज्ञस्वपुत्रेहप्रसिद्धं उद्मेघेससमुद्रेत्रवाहाः प्रापितवान् तत्रदृष्टांतः रश्मिभनेनरश्मउपमार्थीय

थाकश्चित् ममत्वान् मत्तः पुरोधनेत्यजति। एवेतेतथाभूते अश्विना भो अश्विनौपुवोनो
भिः। वहन्त्वेकेरथः आत्मास्वामीविधतेमासोत्ताभिरात्मन्वतीभिः स्वीयाभिः उहथुः तीरंप्राप
यामासथुः। अंतरिक्षेगगनतुल्ये। अणवेस्रुवंतेतताभिरंतरिक्षेप्रुवद्भिः। व्योमगोविमानेरि
त्यर्थः। अयोदकाभिः। अनार्द्राभिरित्यश्विदैवत्येकर्मणिविनियुक्तस्यास्यमंत्रस्यमान्तकाभि
मतोर्थः। कर्मकांडिनोप्रधानः स्वर्गप्राप्तिकरश्च। तथाकश्चोअस्मेपरमेव्योमन्यस्मिंदेवा अवि
विस्वेनिषेडुः यस्तंनवेदकिमृचाकरिष्यतियइत्तंविदुस्तइमेसमासते इतिवेदमंत्रेणसर्वासा
मृचांसर्वेद्रियदेवताधिष्ठानभूतपरमव्योमशब्दितब्रह्मपरत्वंरक्षा हेतुत्वंहिहामष्यंमंत्रोव्याख्ये
यः तदायंमंत्रः तुकश्चपत्न्येति आहतेतनयः पुत्रमन्वेषणवान् भुंक्ष्वपूर्वार्जितकर्मफलभोक्ष्य
माणंजीवं उदमेवैसंसारसमुद्रेप्रक्षिणोत् भो अश्विनौ। प्रमाणंश्रुतिः योवैतत्कार्ष्यसत्रंविंदा
नेवेत्तीमिरणीभिरितिसब्रह्मविहितिश्रुतौ। मास्त्रोतस्वतीभिरोषुवामाचार्यरूपेणोभिष्टुत्वम
स्मादिवाणीभिः आत्मन्वतीभिः आत्मैवप्रतिपादोविषयोयासुविद्यतेताभिः अंतरिक्षे अ
नालंबनेमार्गेहार्दैप्रुवंतेसंचरंतितताभिः सगुणब्रह्मावलंबनंनास्ति। अयोदकाभिः उदकम

इदं पत्रं चतुर्थपत्रेपूर्वभागेयोज्यंततस्तुटीपत्रंज्ञेयं

अथगायत्र्या॥ पुनर्बीजात्॥ यथाबीजादंकुरमुत्पद्यते॥ तथागायत्र्याआमकवचमाविर्भू
तं॥ तत्र गायत्र्याउत्तरस्यांदितुरिति तद्ब्रह्मपरोक्षवत्त्वात्सर्वव्यापकं॥ प्रत्यक्षत्वात्सवितृमंडले
स्थितं॥ पुनर्जीवोद्धारार्थं॥ अवतारवत्त्वात्सवितुः॥ सर्यस्यविवस्वतःकुले॥ आविर्भूतंवयं
धीमहि॥ धायेम कोर्थः पुराणुप्रसिद्धगुणरूपत्वात्॥ अलक्षितंसत्॥ इहानीचसावय
वत्त्वात्॥ लक्षितंबभूव॥ अतएवश्रीरामाख्यंब्रह्मधीमहि॥ एवमाविर्भूत्वासूर्यकु
लमणिरितिनाम प्राप्तवान्॥ तत्र चरघुभूपस्यमुख्यत्वात्॥ रघवाख्यंगतवान्॥ तत
स्तत्रपितुरयेत्यादशरथात्तजाख्यंगतवान्॥ पुनर्मीनुःसंबंधात्॥ कौशल्यायाख्यंगत
वान्॥ वरेण्यमिति॥ तदात्तब्रह्मश्रीरामाख्यं कथंभूतं वरार्थंयाचनीयं॥ अत्रायंभावःवि
श्वामित्रः॥ एवंराजर्षिः पुनर्ब्रह्मर्षित्वंगतवान्॥ तेनतद्ब्रह्मस्वभद्राययाचितंबभूव॥ तदा
श्रीरामोविश्वामित्रप्रियाख्यंगतवान्॥ पुनस्तस्मावरदत्वात्॥ मखत्रातेतिनामगतवा
न्॥ एवंश्रीरामोराजर्षिब्रह्मर्षीणांसर्वेषांयाचनीयोऽभवत्॥ पुनस्तीर्त्वरणेमापिवामि

लेयाचित्तोऽभूत् तदासोमित्रिवत्सल्याख्यंगतवान् पुनर्मुनिप्रेमगाविघोलध्वान् तदाविघा
निधित्वंगतवान् पुनर्भरतस्यचिन्ताशक्तित्वात् भरतवंदिताख्यंगतवान् पुनर्दैवयोचित्तोदि
व्यायुधधारणात् दिव्यायुधाख्यंगतवान् पुनर्जनकेनयाचितोरुद्रंचापंभंक्त्वाभनिशकार्मु
काख्यंगतवान् पुनः सीतयासहतेनाचितः सीतापतित्वंगतवान् पुनरिदंवेत्सवंचापंगतहीणो
नियरश्रामेणयाचितोजामदग्न्यजिदाख्यंगतवान् इतिवेरणपदस्यार्थः अथदेव
स्तुतिः ततः श्रीरामेणदेवराणा[illegible]
[illegible] स्महितेकृते तदावरस्यमारणा
त् वरध्वंशीतिनामप्राप्तवान् पुनर्दैवकार्म्मार्थंहि जांववतः स्नेहाज्जांववदाश्रयाख्यं
गतवान् ततोदेवकार्म्मार्थंहि सप्तीवायराज्ञोदत्त्वासप्तीवेणाख्यंगतवान् तथाह
नुमतादृतोहनुमत्प्रभुरितिनामप्राप्तवान् पुनस्तदर्थंहि समुद्रेसेतुंकृत्वासेतुकरा
ख्यंगतवान् ततः स्तदर्थंहिरावणादीन् हत्वादशमुखांतकाख्यंगतवान् पुनस्तद्

थैहि विभीषणायलंकाराज्यंदत्त्वाविभीषणश्रीहाव्येगतवान् इतिहेवस
पदस्यव्याख्या ॥ अथभर्गइति पुनः स्वपुरीमागत्यराज्याविष्ठेकंप्राप्यसर्वान्
लोकान्रमयन्सन् भर्गः प्रकाशमानः सन्रामाव्येगतवान् तत्ररामाव्यज
न्मनः संततेप्राप्तवान् तथापिप्राप्तराज्योविशेषणागतवान् धियो योनः प्रचो
दयादिति यएवंभूतः श्रीरामचंद्रः नोस्माकंधियः बुद्धीः सन्मार्गे प्र
चोदयात् प्रेरयतु इतिवेदमात्रावदति ॥ अथपुनर्वीक्षा नाम्नोब्रह्म
बोध्यब्रह्मशब्दाद्रामोबोध्यः इतिएवपदेनासौ परंब्रह्मविधीयते इति
श्रुतिवचनात् एवंतद्ब्रह्मसवितुः कोर्थःब्रह्मोऽस्मध्येप्रादुर्भूवसः श्री
रामोमंत्रमः राजरूपत्वात् सहस्रनामतुल्यरामनामवरानने इतिनामा

इदंपत्रंचत्रुटीपत्रस्य चतुर्थस्यो
परियोज्यं इदमुनःत्रुटिपत्रंज्ञेयं

धिकात् तथा येनकेनोपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति नस्मरत्युपकारणंश्र
तमप्यात्मवत्तयेतिगुणाधिक्यात् तथाहंउकारणपेमुनिमनांसिकर्षतीनत्र
याधिक्यात् पुनः एतद्ब्रह्मपदेवदंतिमुनयोयोध्यंपुरीमस्तकेइतिधाधि
क्यात् तथाशतकोटिप्रविस्तरचरित्रात् तथागमत्रावर्णीः एतावतास्मनि
रूपणत्वात् श्रीरामोहिमेतत्यः एवंतद्रामाख्यंब्रह्मवरेणंवरणीयंमुमुक्षुभि
रितिस्तानकोउसनिश्चयोभवति पुनर्भर्गोदेवस्यधीमहीति नस्मदेवस्यश्रीरा
मस्यस्वरूपंप्रकाशमानंध्यायेम अत्रोपासनाकोउसनिश्चयोभवति पुनर्धियोयो
नःप्रचोदयादिति अत्रत्रयःशब्दःपुल्लिंगः अत्रीणामोक्षेयः नपुंसकत्वाद्ब्रह्मनैवए
वंयःश्रीरामःस्वकर्मेतिनोधियोप्रचोदयादित्यत्रकर्मकोउसनिश्चयोगपद्यो

ॐनमोविघ्नेशंचकारं सर्वविघ्नविनिर्मुक्तंदेवतानांसावेदमा
ताश्रवरोममस्तु ॥ ॥ ॐनमोगणेशायपरात्परत्वंयादि

ज्ञानेनतद्विरोधिनोभिः शब्देरेवंचतइतिज्ञानकांडिनामग्रेः तत्रकथालंबनदेवतास्तुयत्ते तत्र
लंबनीभूतानोपदार्थोनामनित्यानांसंयोगनवेदप्योरुद्देयत्वमायाति तत्रापिदेवताधिकरणे
तेषांदेवानांप्रतिकल्पंसमविषमाधिकरणोसतिज्ञानीयकानांविरोधोभवति तथानिर्गुणनिरीहे
ब्रह्मणिशून्यत्वमोयाति तस्मिन्जीवस्यहृस्मापिप्राप्तिर्नघटेत एवंसगुणालंबनंविनाब्रह्म
प्राप्तिः श्लेभासंतत्वाज्ञानकांडिनामितिएवंरामायणस्यमूलभूतानोमंत्राणांरामायणेहि
स्थायनंपुक्तं तत्रप्रमाणं सर्वेवेदायत्पदमामनंतितामानिसर्वाणियमाविशंति योदेवानामा
धारणकरणवेतिश्रुतिभ्यः परमतात्पर्यविषयीभूतस्यश्रीरामस्यसर्वदेवतावाचकैः शब्देरभिधा
नंपुक्तं नान्यदेवत्योमंत्रोरामकथाप्रकाशनेसमर्थोसि तत्रसंतोयोगिनोयस्मिन् सत्यानंदे
चिदात्मनि इतिरामपदेनासोपरंब्रह्मविधीयतइतिश्रुतिप्रसिद्धत्वात् तथासर्वेषुभगवद्रूपे
षुश्रुतिप्रकाशमानत्वादतिरमणीयरूपत्वाद्रामाख्योभवति तथारमक्रीडामितिधातुत्वा
त्सर्वेषुवैकुंठेषुनारायणावासदेवाद्विरूपैःश्रीरामोहिक्रीडति तथाब्रह्मादिस्थावरांतेषुसर्वेषु
भूतेषुसर्वचतन्नरूपैःश्रीरामोहिक्रीडति तथातिलेषुतैलवत्सर्वेषुभूतेषुरमतीतिरामः तथा

सर्वान्सणाहरणेनरूपे ॥ स्वैर्भावैरमयतीतिरामः ॥ सएव प्राकृतैर्गुणैः रहितत्वात्
निर्गुणस्त्रनिरीहश्चनिराकारश्चमेतमः ॥ तथास्वकीयेर्दिव्यैरनेतकल्याणगुणो
पेतस्मात् ॥ यस्मगुणलेशास्त्रकृतिरपिनागुणैर्युक्तासतीचेळते ॥ एवंश्रीरामः
परंब्रह्मपरात्परः पुरुषः स्मात् ॥ त्रन्मिसर्वंतदंशभूतास्तात्र्याः ॥ तत्रवेदाःसर्वेषां
देवानांनामगुणेस्तंहिप्रतिपादयंति ॥ गुह्यभावेनस्वप्राहनत्वात् ॥ तेप्रकटंनप्र
काशयंति ॥ यथाभारतेपित्रश्वमेधपर्वणि ॥ ऊत्रेणपृथ्वीव्याप्तेत्मार
भ्यतत्तोऽत्रंशरीरस्थेजघानमरतर्षभ ॥ शात्तक्रतुरहप्रेषतवज्त्रेणनिहतःक्रतमि
सत्रऊत्रशात्रुनेवत्रशात्रुः ॥ त्रस्मानजीवविवेकेषुसचिवोभवति ॥ एवंतुत्रो
हभुज्युमिस्मतउपरितेने ॥ यथात्रित्वत्पत्रिरहानिव्रजद्भिर्नित्यंभुज्युमहह
युःपतंगैःसमुद्रेमध्यवनाद्रेमपारेत्रिभीरात्रैःशतपद्भिःसदश्वैः त्रनार्मणोतद
वीरयेथामनास्थानेत्रतमणेसमुद्रेरश्विनाईहथुर्भुज्युमस्तेशतारित्रानावमात्त
स्थिवांसंरुजत्रस्तिसेणत्रिःमछतपाधीन्त्रिशिरा त्रहानिमछिचिदाभासात् त्रति

कम्पव्रजद्भिः पतेगौहर्षवत्प्रकाशकैरित्यर्थः स्थलस्तम्भकारणाहपेक्षालेवनोक्तेः यथा
यथाक्रमेसमुद्रस्मधत्वन॥ अभितोवोदकम्भूत्वे आर्द्रस्विवयसमुद्रसपारेभुज्युमेह्यु:
भोनासत्यो सत्रांतर्यीम्यभिमानिनौ श्रीरामलक्ष्मणौ॥ अनंतपादाक्षस्तम्भनविवय
त्राहकाइंद्रियाण्वाणवेतः भोअश्विनौ भुज्युं अंतमधिष्ठानंप्रतिपत ऊहथुः तत्र अनारं
भणे॥ अन्येअन्यस्थाने द्वीयस्थानप्राप्तये॥ अंतभणेवानारुस्थानीयश्रीकाद्रिभूम्येव
समुद्रेहार्दीकाणे अवीयेथांपराक्रमेरित्यर्थः॥ नावंतत्वमस्यादिकंविनैव इत्यनुतेरा
मलक्ष्मणसन्निधानमाहात्म्यं यत आलेवनादिकंविनैवपरमानेदहप्रमधिष्ठा
नंप्राप्यतन्निभावः॥ यद्वाभगवद्रूपेणुराजहत्वात् नानाविधाः अश्वाहयानिघं
थ तेयस्सराम:॥ अमंत्र॥ तुत्रोहभुज्युमश्विनोरमेधेप्रिंनकश्चित्तमवो अवाहा:
तमहथुनौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुवद्भिरोदकाभि:॥१॥ अथास्मआत्मा उपास
नाकोडस्मछाक्रियते श्रीगुरो: प्रशासनात्॥ तुकअयंजीवसमूहेनातिदहति॥ अन

पिकल्पांतेवाहिपरब्रह्मंतेमयमाणेज्ञातमः तमेवंभूतंजीवं
ग्रश्विना भोग्रश्विनौ इतिश्रुतेर्वाक्यं ४

६ मेषुत्रयोत्रादिहपेण ग्रस्मोद्धरणार्थं सःनुतः जगात्मिताब्रह्माहमसिइंकल्पादो
तेभुज्जं स्वकर्मफलेभोक्तुमंहंजीवं उदमेघेसंसारसमुद्रे ग्रवाहाः प्रापितवान् ग्र
त्रनकारणदृष्टांतः यथाकश्चित्तमवान् यमाणः पुरुषः ग्रपिधनेत्यजति तद्वै
वब्रह्मा भोस्त्रोतयीम्मिमानिनौश्रीगमल्लक्षणौ ग्रथाश्विनौ इतिसंबोध
नपदस्यमाव्या स्वभक्तानामिंद्रियाणि ग्रश्वाःतेषुश्रीगमः ग्रारोहणंकरोतिस
दातिष्ठति एवंसतां ग्रश्वावहवोविद्यंतेयस्यसगमः ग्रश्वी तत्रश्रीगमःपरमेश्व
रःलक्षणात्तस्यमुहृदाः जीवानामाचार्यरूपश्च ग्रतलयोर्द्वयोःसंबोधने भो
ग्रश्विनौश्रीगमल्लक्षणौ यद्वासर्वैषुभगवद्वतारेषुराजरूपत्वात् नानाविधा ग्र
नेकाग्रश्वाविद्यंतेययोः तौश्रीगमल्लक्षणौ ग्रश्विनौ यद्वा ग्रश्विनावितिम
नोहरत्वात् तयोश्चाप्तेतयीमित्वात् हयाधिकाद्ग्रश्विनौगमल्लक्षणौ तत्रा
पिएतयोर्नित्यसेवागादिदंसंबोधनमुचितं यद्वा स्वभक्तानांकार्यंमेकरिष्यामि ६ ग्र

स्वंप्रभातेनैव ॥ तिप्रणंयसमः श्रीरामः ॥ अस्मी एवं हयोः संबोधने ॥ इंवाक्यघटेत्त ए
वंभो अस्विनौ श्रीरामस्तत्स्मरणो तेमुज्जीवंयुवां जरथुः संसारसमुद्रस्यपारं प्रापयतमा
सथुः ॥ काभिः नौभिः कथंभूताभिः ॥ आत्मन्वतीभिः ॥ आत्मास्वामीयासांताभिः स्वकीया
भिः ॥ स्वस्यश्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवंदनदास्यस्वात्मनिवेदनरूपाभिः
पुनः कथंभूताभिः ॥ अंतरिक्षप्रवद्भिः प्लवद्भिः समुद्रवदाकाशेयाः प्लवंतिताभिः प
रमपदप्राप्तिकरणीभिः पुनरघोरकाभिः ॥ अपगतेउरुकर्मासांताभिः निर्जीलाभिः अ
र्थाउरुकर्मज्ञानेनतद्रहिताभिः भगवज्ज्ञानयुक्तीभिरित्यर्थः ॥ एवंश्रीरामस्यनित्यरूप
स्यसदासर्वत्रव्यापकस्यसर्वोत्कृष्टनामरूपप्रतापत्वात् ॥ अनंतकल्याणनिर्मला ने
तगुणगणत्वात् तथास्मिन्लोकेपरलोकेचैकरूपत्वादिहसंबोधनेनात्रघटेत्त ॥ १ ॥
एवमस्यमंत्रस्यार्थः यद्योपासनाकांडेस्पष्टंभवति ॥ तदुक्तकर्मकांडेनघटेत्त ॥ यतः क
र्मकांडिनोफलंस्वर्गमभिष्टंकथ्यते ॥ सःस्वर्गःसंसारसमुद्रमध्येहिवर्तते ॥ पारंनैवेति

तथाश्विनीकुमारद्वयोपिमुक्तिप्रदोनचैवेति पुनरस्मार्थोज्ञानकांडेपिमंत्रोनभव
ति अतस्तेषांस्वतंत्राश्विनौ उद्धारकत्वेनोपनभवत तेषामनुपास्यदेवत्वात् सावय
वध्यानविरोधित्वाच्च उद्धारकमंत्रबोधनेविघ्नोभवति यद्गुरुर्भवेत् तर्हिमंत्रबोध
नस्यास्मद्विवचनेविघ्नोभवति एवमस्मार्थेपोपासनाकांडेह्युक्तोभवति न
त्वाप्यनयाऋचाजीवोद्धारंश्रीरामस्यनिर्हेतुकाकृपयास्मच्चित्तंभवति किंतुजी
वस्यामुकात्कृत्याद्दनमुद्धरिष्यतिवाकंनेवोक्तं किंतुयुवांहिस्वयत्नादुद्धरथः त
त्रापिंद्राकाएकस्यजीवस्योद्धारकारणत्वं श्रीरामेवैवस्मायाति तथायुगपत्स
र्वेषोद्धारकारणत्वं तस्यलीलाविभूतिर्नष्टाभवति अतएवयोजीवोयद्दासन्मुखंभ
वेत् तदातस्योद्धारकारणंपुक्तेदृश्यते यद्दिश्रीकृष्णबलभद्रौचापिजीवोद्धारकौमंत्र
तयो तर्हिश्रीरामलक्ष्मणयोरवतारत्वादेतयोर्विघ्नोनभवतिस्त्रीपात्रेस्त्राः तत्रमो
त्राश्विनौ श्रीरामलक्ष्मणौ अत्राचार्यैरुपबृंहणत्वाल्लक्ष्मणोपिताद्दृङ्नामनिःस्वकीया

भिः श्रवणकीर्त्तनादिभक्तिरूपाभिः घटाकाशमहाकाशैकात्म्यरूपाभिः अपोद्यकाभिः विज्ञा
नरूपाभिः भुञ्जंस्वकर्मफलंपर्वर्जितंमोक्ष्यमाणंजीवं स्वांशरूपंभवसागरात्पारंकुरुष्वः
तत्रायंसंग्रहः एकैकस्मिन्यथादर्शेप्राप्तादोमुकुरांतरैः सहितोदृश्यतेदेवश्चलोकस
तरैः तस्मात्सुदेवताः सर्वाः प्रत्येकंविश्वयोनयः अन्योन्ययोनमश्नुवमथायात्कमु
नीरिते अतस्तासांस्तुतिः सर्वैरसंस्तुतिरसंशयं बलवद्भिरलिंगात्स्यात्किंचिद्देवतास्व
रूपमायुरनुसारेणात्माकुर्वन्नेवहृष्यति विनियोगानुगोणपायेवेदंब्राह्मणभाष्यक
तत्त्वानुगोमुख्यश्चात्माकुर्वंस्किंवदहं अतएवोक्तंभारते इतिहासपुराणाभ्यो
वेदंसमुपबृंहयेत् विभेत्यल्पश्रुताद्वेदोमामयंप्रहरेदिति एवमुपबृंहणानुसा
रेणवेदार्थोविचारणीयः तस्माद्वेदेषुयःकर्मैवप्रशंसतिसःकर्मठोऽल्पश्रुतःस्या
त् यश्चकेवलमध्यात्मतत्त्वमत्यंतसमधीतेसमधीतः यश्चपरमात्मतत्त्वंवेदेषुजानाति सः
श्रीमान्योगीसकः वेदज्ञानोऽत्तमः स्यात् तस्माज्ज्ञानंकर्मसुयथाकथंचिदुत्पाद

नार्थे भाष्यकारमते वेदे श्रीरामकथायाः ॥ अदृश्यनेपि निगमनिरुक्तोपबृंहणादी
युपथारामकथा विद्यते तथा वेदेष्वपि दृष्ट्वमादिवैदिकिभिः ॥ एवं रामायणस्य श्रुतिमू
लत्वसिद्धं ॥ एवं तन्मूलमंत्रेष्वपि रामायणकथांशः प्रत्यक्षत्वन्मालभ्यते ॥ अध्यात्मा
शास्त्रपदे त्वन्मालभ्यते ॥ इति भाष्यकारो मामानेनाधि ॥ एकैकस्मिंत्रस्त्रिधात्मा
त्मानंक्रियते ॥ तत्रकेनश्चित्रमिवरूपसीत्यादयः षट्रुचनेधन्वंनित्यादयः सप्तचत्वा
रिंशत्तं ॥ नासतेकीर्त्तिमित्यादयः ॥ एकविंशतिः एतीमरचरंतइत्यादयोष्टाविंशतिरित्यादयः
श्रीरामकथाःप्रकाशयंति उर्वशीपुरूरवसंवादवत् तथायमयमोःसंवादरूपाकथा व
च्च ॥ तत्रकेनश्चित्रमिवरूपसिचिकित्वानितिद्वादशर्चेसूक्ते ॥ तत्रविवस्वतःपुत्रस्यवस्तस्य
निर्णीय ॥ वस्तोर्वैवस्वतः ॥ विवस्वान्ब्रह्मा विवस्वतोधितोविंश्वगुप्तये इतिभागवते ॥ तत्र व
स्मीपदेनचवस्मीभिरनुवित्ते ॥ तत्रवल्मीककारिरोजनेनुविशेषाउच्यंते ॥ तऊर्ध्वान्निस्मतो
मुनिर्वाल्मीकिः ॥ एवात्रवस्मउच्यते यथावल्मीकशब्दात्पत्यप्रत्ययः ॥ तथावस्मीश

ज्ञोपिज्ञातव्यः वाल्मीकिश्च ब्रह्मपुत्रोरामायणाकर्तेतिकोदृशिवंप्रतिशिववाक्यं वाल्मी
किरभवद्ब्रह्मावाणीवाकर्तास्मरूपिणी चकारेणमचरितंरावणंचरितव्रतइतिश्रीरामायनम
कंनश्चित्रमितिअत्रवस्तुःस्वमगुरुंकल्पित्वाप्रच्छनूनंतत्तस्योत्तरमुवेनपरमेश्वरे
णोक्तंभागुरोत्वंचिकित्वान्त्सुपंपुरुषंजानन् किंचित्राहिगुणवंतंवाचंधर्मंवर्धयि
तुंयशाक्रमादिभिःस्तोतुंनःअस्मान्ऋणापसिप्रेरयसिचित्रंरमणीयं पश्युमानंपश्यन्

कंनश्चित्रमितिऋणापसिचिकित्वान्पश्युमानंवाजंवाचंधर्मंकर्तारंशवसोयु
क्तंनुदंत्रंवत्रतरमपिन्वत् ॥१॥ निरवधिकंवहत्वयुक्तान् शौर्यवीर्यादीनगुणान्च
प्राप्तान्ब्रह्मेंद्रादीन्मिमीतेपरिच्छिनत्तीतिकर्तापश्युमानंनिरतिशयैश्वर्यंपश्युमान्व
एवंविधंवाश्रवणानीयंवत्सलंवा तथाचस्मपुरुषस्मैवंविधःबलस्मयुक्तोप्रकाशि
तयावर्तेसति कर्तारंवंशं किरातुदा नेक्तनःसःनःकिंफलेरास्मतीत्यर्थः एवंकःक

पुरुषंविकित्वान् जानन्सन् कंपुरुषंमहाश्रेष्ठं चित्रंचित्रादिगुणवंतंवाचित्रंरमणीयं वाऽऽश्चार्य्यरूपंस्तौतुंनोसान् इषणपि
प्रेरयसिवाऽधध्येपराक्रमादिभि नोवस्यर्थं कीदृशंपुरुषंप्रयुज्यमानं प्रयून् निरवधिकाद्दत्वयुक्तान् शौर्य्यवीर्यगतान् त्रलादीन्मि
मीते परिच्छिनत्ति तंप्रयुज्यमानंतथावाऽस्रवणीयंवावत्सलं तथातस्पुरुषस्यसंवंधिनः वलादिप्रकाशतयावृषीवृतेसति अस्मान्सः क
त् कतरेवदातुदानंदास्यति इत्येवंदृष्टेसति प्रथमंप्रशंसनार्थं फलंदर्शयति अंतर्यामीश्वरेवस्तोतुर्वन्मनस्यहृदि वसन् विवेकं तद्दत् अतद्दत्
अऽभावस्त्वांदसः अतनीत्विस्तारयामास ततस्तेनाविद्यागुणभेदिनाद्वत्तुरं स्वज्ञानहंतारंतंमोहं अपिन्वत् नाशयामास येनानार्य्यनिवृत्त

स्यः किंचस्तुतिफलं इतिपक्षेसति प्रथमंप्रशंसनार्थं फलंदर्शयति यथाऽश्वमेधपर्व
णि ततोवज्रश्शीर्ष्णिज्ञानभरतर्षभ शतक्रतुरदृश्येनवज्त्रेणोत्तीहन॥ ऋत्तमितिकाम
वाक्यं इंद्रवज्त्रवज्त्रशब्दौतत्समोहविवेकाऽवुच्येते एतेरेवसंकेतैः कश्चिद्वेदो व्याख्यायतेये
वमर्थी ततश्चवज्त्रेश्रोतुर्विवेकं तत्कृत तनुकुर्वन् तेनस्तुत्यार्थमेहिनाद्वत्तुरं स्वज्ञान
हंतारंतं अपिन्वत् अपर्यन् स्तुत्यातुकः सन्विवेकं दिशति येनानार्यनिवृत्तानंदं प्राप्त
वान्॥ अथास्यऽऽख्यानं केनश्चित्रमिति अत्रवस्नः वस्यगृहं कल्पयित्वातंप्रेषन् त
त्तस्योत्तरेसमाधौऽक्त्वापरमेश्वरेतीति भोगोत्वंस्तुत्यैविरयामास ततस्तेनाविद्या
गुणाभेदिनाद्वत्तुरं स्वज्ञानहंतारंतंमोहं अपिन्वन्नाशयामासयेनानार्य्यनिवृत्त
स्वस्नः आनंदं प्राप्तवान्एवंगीत्याकल्पोवेदोव्याख्यायते॥ पुरुषंविकित्वान्जान
न्सन्कंपुरुषंमहाश्रेष्ठं चित्रंचित्रादिगुणवंतंवाचित्रंरमणीयंवाऽऽश्चर्य्यरूपंस्तोतुंनो
स्मान् इषणपिप्रेरयसिवाऽधध्येपराक्रमादिभिः अस्माकंवऽघ्र्यंकथंभूतंपुरुषंयु

मानेऽप्यनवधिकमहत्त्वयुक्तान्शौर्य्यवीर्य्यादिगुणान्ब्रह्मादीन्मिमीतेपरिच्छिन्नतिरोभावप्रकाशाभ्यामुक्तो
वक्तेसति अस्मान्सःकर्त्तारेवहनुहनेहास्मतितथाकर्त्तारेवशकारणंशंकल्पाणंहास्मतित
थावकारणंकिंफलंहास्मति वकारःफलेप्रोक्तः एकाक्षरकोशेऽप्येवंपठ्यतेसतिप्रथमंप्ररोच
नार्थंफलंदर्शयति अंतर्यामीगुरुरेवस्तोतुर्वैमनस्यहृद्विज्ञेविवेकेनतन्नाशकत्वात्तत्र
ऽभावश्लोकोऽसः अतनोत् श्रीरामजन्मकालेबालत्वलीलाकाले नऽन्यकर्मवेदेवदति

मू० नवोनवोभवतिजायमानोऽह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रे भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचंद्रमा

तथावेदज्ञाब्रह्माधावदंति नवोनवोभवतीति अयंयज्ञात्परपुरुषःश्रीदशरथाद्रहेकौश
ल्यांजायमानः आविर्भूतःसन्प्रचंद्रमादतिनाम्नाराममचंद्रोवक्तुमः प्रेत्युपशब्दार्थत्वात्
चंद्रादधिकोज्ञानमः कस्माद्यस्मादस्यमंत्रस्यार्थः आदिमध्यांतेक्वचिदपि अत्रिपुत्रे

चंद्रेनघटेत ॥ पुनः सर्वभावाकीर्णमेघटेत ॥ तत्रचंद्रमाः कथंप्रोक्तः वेदस्मृत्यार्थदर्शना
त् ॥ तथाचंद्रांतरमेतिनामस्तचनार्थीय ॥ तथाप्रेक्षणीयत्वाद्दर्शनप्रदत्वाच्चेति ॥ तथाचं
द्रस्यनिकृष्टत्वंदृश्यनार्थेप्रचंद्रमाः प्रोक्तः ॥ तोनिकृष्टतोदृश्यतिकथंभूतोसचंद्रः नित्यं
नवोनवोभवति ॥ सर्वकालेरूपनामगुणप्रज्ञाधाद्भिः ॥ अधिकोधिकोभविष्यति ॥ कदाचि
दपिचंद्रवत्कलाहीनोनभविष्यति ॥ पुनश्चंद्रवद्रावणोनपराजितोनभविष्यति ॥ अयंतुरा
वणंसकुलेनिहनिष्यति ॥ तथास्मृतिकृतानिनामान्यनेकानिभविष्यंति ॥ पुनश्चासौरा
वणसंज्ञामेससर्वेषांप्राणिनांरूपेरूपंप्रतिरूपोभविष्यति ॥ पुनर्यथाचंद्रोगुरुस्त्रीहरणात्क
लंकंप्राप्तवान् ॥ तथायंनैव ॥ अयंतुनित्यंनिष्कलंकःसन् ॥ स्वभक्तानांनीचांगेपि ॥ अनेकानांस
र्वानहरिष्यति ॥ तथाआपत्कालेपि ॥ अस्यस्कंधेरावणराज्ञेणकृत्रिमाहिभीषणायदास्य
ति ॥ यद्वा ॥ नवोनवोभवतीति ॥ नवरसानश्रृंगारादीन् ॥ उकारइत्यनवर्द्धयन्सन्नवोभविष्यति
तत्रउकारश्चाग्निरुक्तेन ॥ इतिकोशप्रमाणं ॥ यद्वा ॥ नवोनवइति ॥ अस्मिंश्लोकेत्रिकालेषुहरे

१०

१०

ला

ना

कलंकान

दशावताराः श्रेष्ठाः प्रोक्ताः तत्रायंनवावतारेभोपि उकारेणाद्रा सं कोनवः अधिको भविष्यति यद्वा नवोनवः नित्यंनवानिचरितानिकृत्वा अवतारंतेपुनर्नवोभविष्यति पुरापत्र्यजोद्वारंकुर्वन्निति पुनःकथंभूतोरामचंद्रः अन्हांकेतुः अत्रचंद्राद्रामस्याधिक्यं दृश्यति चंद्रस्तुरात्रीणांकेतुः उत्कृष्टःसन्दिनानांविषयेकांतिहीनोभवति अयंतुदिनानामपिकेतुवदुत्कृष्टोभवति अत्रदिनानोवाक्यात्मध्यान्हेपिकांतिहीनोनभवति पुनर्दिनानोवाक्यात् कचिद्दिनेपिरुजन्तोनभविष्यति यद्वा अन्हांकेतुवाक्यात् चंद्रमाइतिनास्त्याचचंद्रोनेव अयंतुरामचंद्रोवक्तव्यः यद्वा कथंभूतोरामचंद्रः अन्हांकेतुः सर्वेषांदिनानांमध्ये अतंद्रोध्वजोवर्त्ततेयस्यशत्रुभिःकदाविदपिनक्रीयतेतस्मादन्हांकेतुः यद्वा अन्हानिकालस्यांगानिभवंति अंगीकालःकथ्यते तत्रायंकालोंगानांकेतुः तत्रकालांगानांकेतुत्वात् कालस्यापिमस्तकोपरितिष्ठति यद्वा दिनवत्प्रकाशमानाहेवाः तेषामुपरि अयंतुकेतुवत्तेभ्योप्युर्ध्वस्थानेस्थितोसौतमः अथवाचंद्रोदेवानामुपास्यश्च

(क्तकलनभवति) ग्रयंतुदेवैः प्रार्थितोजातःसन्देवरक्षणार्थंमवतरितीति पठा
ग्रन्होकेतुविशेषणात् रामचंद्रः चंद्राद्धिकोविलक्षणोज्ञेयः तत्रायंविवेकः
चंद्रः प्राकृताकाशेतिष्ठति पुनस्तारागणमध्येशोभमानोभवति तत्रापिस्वेच्छयाकी
र्तिचंद्रस्तुपराधीनःसन् सततमाकाशेभ्रमतीति पुनश्चंद्रान्त्रिगुणेब्रह्मलोकेशो
वतरितः ग्रयंतुसाक्षात्परंब्रह्मश्रीदशरथमहाराजगृहेस्वेच्छयानृकृत्या ग्रनन्यया
च ग्रवतरितः मृत्याधिक्याद्धिनानाकेतुःप्रचंद्रः प्रोक्तः ग्रथउषसामितिति पुनर्दृ
ष्टांतरामचंद्रः यः उषसः ग्रग्रेब्राह्ममुहूर्त्तेएतिप्राप्नोति भक्तानांसुखदायकालेस्म र
णाधिक्यात् यद्वा ग्रत्रप्रचंद्रमारतिविशेषणात्रामचंद्रोहिनाथः रतिवेदो
र्धयति चंद्रःशायंकालेप्राप्नोति ग्रयंतुविलक्षणत्वात् प्रभातेप्राप्नोति ग्रथवा
प्रायेकालाद्रात्रीचायाति उषसामग्रेदिनमायाति तस्माद्ग्र उषसांस्थाने स्व
धर्माःसंतिनेषामतभागेसंगोज्ञेयः तत्रारामचंद्रः प्राप्नोति पुनः कीदृशोराम

चेंद्रः योभागेयन्नभागे एवरोगनहंस्यात्वानेहन्याच्चेवभोदहति एवंभूतश्चंद्रोनै
वास्ति एवमस्मिन्मंत्रेप्रचंद्रमाइतिवाक्यात् रामचंद्रोहिनाम्नः आमनंति योरामचं
द्रोजनानोहृदि आमनस्तन्तेभ्योदीर्घमायुस्तिरतिदहति अत्रसर्वान्कामान्एरयि
त्वापुनर्दीर्घायुःस्वयार्थस्त्वेरदहति तत्रमरणंनभवति अथान्हांकेतुपदस्यपुनर्व्याख्या
हिनानामधेयंकेतुवत् यथाकेतुःसर्वैरिच्छुकीउति तथायंयत्रतत्रनाकीर्णोकरिष्यति
चंद्रवदेकस्मिन्मार्गेहिनरामीष्यति तत्रापिहिनानांविषयेहिविहरिष्यति एतौविश्रा
मेकरिष्यति चंद्रवत्सततंनभ्रमिष्यति एवमन्हांकेतुःप्रोक्तः यद्वा केतुःस्वमीत्रैर्नाना
वर्णैःप्रेरितःकीर्उति कदाचित्तस्थिरोभवति तथाश्रीरामोपिस्वमीत्राणांभक्तानां
मिच्छयाविहरिष्यतिकदाचित्तस्थिरोभविष्यति यद्वा त्रस्मस्मरणात्यानिहिनानिज
नानांगच्छंति तानिसफलानिभवंति चान्यानिनैवंस्यन्हांकेतुः यद्वा त्रस्मयविश्वकी
र्त्तियुगेयुगेसर्वेहिनेषुसज्जनाः कथयिष्यंति तानिहिनानिस्मृतानिभविष्यंतीति त्र
न्हांकेतुः यद्वा सरलोकेतस्मरणानिहिनानिभवंति ब्रह्मलोकेतस्मरणानिभवं

ति तत्रास्यकीर्तेर्गीतंभविष्यति एवमन्हांकेतुवऽरूळः यद्वा सूर्यमंऽतोस्थिनि
त्वादयंअन्हांकेतुः यद्वा यथासूर्यंएवहेतुमूतेनहिनानिभवंति तथानेनसर्वंतत्तयो
मिणाहेतुभूतेनजातानिप्रकाशंतेइवाक्षानिसंति तेषांभूतगणत्वाक्षी
एसोऽन्हांकेतुः यद्वा अयंप्रणवस्य अकारोकारमकारोदिनवेत्र कांश्रा
नानामुपरि अर्धमात्रारूपेणकेतुवत्तिष्ठति तस्मादन्हांकेतुः यद्वा वैकुंठादिलो
केषुनैकदाचिन्नभवति तथापिभगवत्स्तोत्रार्थंतत्रपार्षदगणाकालसंख्यां
कुर्वंति तत्रायंकेतुर्वैरूळोभूत्वाविहरति अतोऽन्हांकेतुःऋतिप्रोक्तःस्यात्
यद्वा यानिश्वासवेभूतानांतेसंजागर्तिसंवत्सरी एवंसंयमिनांकेतुवऽरूळत्वात्स
मन्हांकेतुः अथनवोनवोभवतीतिषट्स्वपिपुनर्नवेत्याक्रियते यद्वा जातस्यहि
ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच एवंभूतोऽयंनवस्वच्छयाआविर्भूतानिरोभव
ति तस्मान्नवोनवःप्रोक्तः यद्वा अयंकल्पेकल्पेजायमानः तेषुकल्पेषुनवो
नवोभवतीतिनवोनवःप्रोक्तः यद्वा अयमनंतकोटिब्रह्मांडेषुजायमानत्त

त्रनवोनवोभवति यत्र प्रादुर्भवति तत्रस्थिनवोदृश्यते एवंनवोनवः प्रोक्तः यद्वा त्र
यंन्नसिंहवराहादिरूपैः स्वस्वस्थानेजायमानोपिकालेकालेनवोभवतीतिनवोन
वः प्रोक्तः यद्वा त्रयेकल्पेकल्पे आविर्भवंत्यतत्रविलक्षणानिविलक्षणानिच
रितानिकरोति तानिपश्यमाणानोबुधानो ग्राह्येनवोनवोभाति त्रतोनवोन
वोवेप्रोक्तः त्रथ उषसामेत्यन्तमितियद्यपिनभीत्वा त्रस्यपदस्यपदच्छे
दान उषसोचएतिच त्रकच्चरंचभवतिनत्रत्मात्मायोगमचेष्टःस्वनामनि त्रा
दौरकारोभवति तेरकारेउषसामध्येब्राह्ममुहूर्तेजनेहचार्प्यमाणं त्रकत्राक
र्षएतिप्राप्नोति लोकस्मिन्वामलोकेतत्रयेजनाएतिवागमचेष्टेति उच्चरं
ति तेषांकथंनप्राप्नोति किंतुत्रवश्यंप्राप्नोति यद्वा उषसांबहुवचनेनतस्मा न्न
वासंतर्भूतेकालेत्रहोएत्रमध्येयत्कृष्णस्यनामश्रवंश्रवणातिनरोहिएतिस
न्मुखोभवति यद्वा उषसामेत्यन्तमितिपदस्य उषसाचत्रामचएतिचत्रकच्चरं

नि

च मदच्छेदाद्भवेति ॥ तत्र ॥ इति पदस्य संयोगान्तरेशकोनामतिरिक्तः सः ॥ आत्मप्रदा
तत्सर्वस्यात्मा तत्रात्मा जनानां ॥ उषसा वैकेन प्रभातेन लोकेस्मिन्परलोके वाप्रा
प्नोति ॥ यद्वा उषसामिति नरस्यापूर्वस्यमावंतः प्रभाता भवंति तेषामुषसामग्ने दे
हांतेभक्तानांप्राप्नोति ॥ अथभागंदेवेभ्योविदधातीतिपदस्यापिपुनर्जीव्या यदाम
रादेवानांयज्ञभागाः दित्सदानवरादक्षोःरुद्धा भवंतितदातद्धि ॥ अमंतानाहुतीर्णी
श्वत्वातान्वलानहत्वाभागंदेवेभ्यप्रयच्छंकरोति ॥ यद्वा ॥ भागंदेवेभ्योविदधाति मोरा
मचंद्रःसर्वेश्वरः स्वयंतानायज्ञानकुर्वन्सन् ॥ तत्रब्रह्मविष्णुमहेशादीनदेवान्प्र
जपित्वातानभूरिभागान्करिष्यतिस्वतारे ॥ अथमंत्रस्यास्यसमग्रस्यपुनर्जी
व्याक्रियते ॥ अस्मिन्मंत्रे ॥ भवतिच एतिच विदधातिच ॥ तिरतेच सर्वाःक्रियाःसं
ति ॥ तत्रतासामत्तुस्वरोव्याक्रियते ॥ सोयंरामचंद्रः ॥ यथाऽस्मिन्कल्पेप्राइर्वभूव न
थासदैवकल्पेकल्पेचजायमानः सन् ॥ नवोनवोनिर्भवति ॥ रामचंद्रमा ॥ उत्कृष्टचंद्र

मः रामचंद्रः पुनः अन्हांकेतुः तत्रसर्वेषांहिनामोमध्येकेतुवदुत्कृष्टोभवति यद्वा अ
न्हांकर्तृनोपजप्तृवेकेतुवदुत्कृष्टोभवति पुनस्तेषुकर्म्मेषुस्वनामजपात् जापकानामे
ति प्राप्नोति पुनस्तत्र असुरान्हत्वादेवेभ्योभागंयज्ञभागंविदधाति पुनस्तत्रस्वभक्ता
नांहृदये आमन्त्रन्तेभ्योदीर्घमायुस्तिरते हदानिएवंसति अस्मरामचंद्रस्मास्मिन्

सहिकर्तावितकर्तावेतिसाम्नएथंयोनिमहरन्वासमाह ससनोनेभिःप्रस
हानोअस्मभ्यान्तुनंकृतेसपथस्यमायाः२॥

जन्मानि एतेषुसर्वकार्य्येषुकार्यं
कारकत्वेना किंतुस्वप्नेपिनकर्त्तव्येत्यर्थः १ आख्येयंवेदमंत्रस्यमेथिलीशरणानवे
दितृत्वान्तुतयाश्रीमद्रामचंद्रःप्रसीदतु १ अथचतुर्भिर्मंत्रैःसमस्तरामायणोक्तोया
ख्यायते तत्तोनेपुनर्विस्तराख्यांपिष्यति एतेषांमंत्राणांआख्याएथकप्रथकत्वम
वति किंतुएतेमंत्राःपरस्परसंकांक्षितार्थकयास्त्वकाभवंति तस्मादेतेषांआख्या

त्वबोधायसंकेतात् मिश्राक्रियते सहिकृतेति सःशब्दः ईश्वरे अतः सःपरमेश्वरश्रीरा
मोगुरुपदेशप्राप्तेनश्रीवाल्मीकिनानिश्चितः प्रथमंमयोध्यायामाविर्भूत्वाचबाललीलां
विवाहलीलांराजकुमारलीलांचकृत्वातदनंतरंपितुर्वचनात्हिनिश्चितंकृतास्वप्नदी
प्तास्वशक्त्याकथंभूतया विकृताविशेषेणप्रकाशमानया अनुपमयासीतयासहवनंगा
च्छति कुत्रगाच्छति उत्तरप्रकरणेगठनंगाच्छति एवंविधाच्छब्दप्रसंगात् श्रीरामस्य घ

नश्यामंपद्मपत्रायताक्षंसीतापरिष्वक्तमनिष्पन्नं अतर्वायच्छतडित्सवेद्यं
स्निग्धंदेवाअभिवर्षमाभरत ३॥

नश्यामंपद्मचित्तंभवति तथासजलघनवन्नपरोप
कारित्वेसचित्तंभवति सामेनिष्क्रियाविशेषणं साम अपगतद्वेष्यथाभवतितथागाच्छति
कोर्थः अपराधंविनावनवासोवभव तत्रापितस्मक्रोधोनैवास्तीतितत्वविद्देशेपत्युर्योनिं
पत्नीयोनिं तांसीतां असरन्वा असरभावेन चौष्मिकर्मणा असरोरावणं आसाद
यागत्यहत्वानिस्पर्धः सहासःश्रीरामःसनीलेभिःसमाननीडैःसमानस्थानैः यथा

स्वयंवनचारी॥ तथावनचरैर्हनुमद्दाद्भिः॥ तथासमानस्थानेनलक्ष्मणेनसहः॥ त्रस्तजा
याहनुः॥ कथंभूतस्य सप्रथस्यभ्रातुः॥ लोकयात्रानाम्नेसप्रमस्थानेस्थितस्यकुबेरस्यभ्रा
तुः॥ यद्वा यकारःशेषेप्रोक्तः एवंसप्रयोजनशेलाकारःकुंभकर्णः तस्यसप्रथस्यभ्रातुः एव
ंरूपमायाः॥ नागयाश्रवेधाद्दिष्याः प्रसह्यनः प्रकर्षेणसोढाविनाशकोवभूव॥ कस्माद्यस्मा
त्॥ रूपेतस्मिन्सत्यरूपेत्रीणमभद्रेसामायौनेवास्ति॥ प्रायेनसमर्थोलोत्पर्थः॥ सवाजे
यातेनि॥ ननुतस्यमायाःकथंविनाशिनवान्॥ तत्राह सतिरूपसमत्वमायोगमःचेद्रः॥ त्रत
वी॥ त्रश्वस्थादिवाहनरहितः॥ वाजेसंग्रामेयातात्प्राप्तवान् कथंप्राप्तवान्॥ त्रर्थंस्मरण 3
न्निर्देशेनमार्गेणचरन्॥ गतवान् तत्रशत्रूनहत्वा॥ तस्यशत्रुरस्यशत्रुहास्यशत्रुह
देहवतः॥ एवंतस्य॥ कोर्थः एवंलक्षणशत्रोवः॥ तस्ययथाएकमस्तके॥ श्रवणेनेत्रनासि
कामुखोत्ताःशप्तद्वाराःसंति॥ तथैवदशमस्तकेषुगणनीयाः॥ पुनस्तेषुसर्वेषुमस्तकेषु द्द
शमुखेषु॥ भोजनःजलादिपानेनदशानाङ्किकाभिः यत्मलमूत्रमधोयान्ति गुह्यांगलिं
गेचनाभौच॥ तद्दानाभिसमेताः॥ अधोद्वारात्रापित्रिंशत्तेष्वाभवंति॥ एवंशत्रोरोगाद 3

णः यद्वा प्राप्तउरः प्राप्तछिद्रः प्राप्तदोषाः वर्त्तेतेयस्मिन्सः प्राप्तउरः तस्मैरावणायवेदोधने
तन्नात्रेविभीषणायप्रयच्छति कोर्थः तेनेत्यनेनविभजिष्यत् दत्तवान् कथंभूतः सराम.
सः सानात्स्वर्गादीनांभोगेक्वेविजयिता पुनः सःश्रीरामः परिषद्गत् स्वजनैः परिवृतोनि
यत् निषीदत् उपविष्टवान् सः रामः कीदृशः शिष्यदेवान् कामकिंकरान्रावणादीन्
प्रत्यत् वर्षसहस्रेणाभ्यस्ते अभिभावितवान् तेनायंभावः समुद्रेसेतुंकृत्वा ससै
न्यः सानुजोलंकांगत्वादारहतीरित्वाचपरिजनैर्वृतः शस्त्रधनानि तन्नात्रेदत्तवानित्य
र्थः ३ अथरावणस्यसप्तदोषाः कथ्यंते कारणं हेप्राकीधनं १ मुनिगणभक्षणं २
कुबेरयानाद्धिहरणं ३ श्रीरामपूर्वपितामहः अनरण्यस्यतिरस्कारः ४ कैला
शोत्पाटनं ५ कुबेरपुत्रवधगमनं ६ सीताहरणं ७ तत्रापिचौर्यकर्मटः विभीषणाव
णधः ८ पुलस्त्यकुलाचारभ्रंशकरणं ९ हनुमद्वाक्यनिरादरः १० अंगदवाक्यनिरादर
णः ११ कपिलदेवतिरस्करः १२ मामनस्यतिरस्कारः १३ नानाकुलस्त्रीणांहरणं १४
मात्स्वस्रहलादीनांस्ववंधुनांवाक्यविरोधः १५ सूर्यतिरस्कारः १६ चंद्रतिरस्कारः १७

धर्मराजतिरस्कारः २८ कालतिरस्कारः २९ भगिनीपतिहननं ३० स्वकन्याहिंसनं ३१ व
रग्रहणकालेन्यजातिनिंदनं ३२ अंगदानेरामदोषकथनं ३३ सीतामोहायरामस्तुतं
मिथ्यामारणदर्शनं ३४ वृथार्थस्वशिरोहिंसनं ३५ स्वमस्तकेऽग्निहोत्रकरणं ३६ अवै
स्वमार्गवेदव्याख्याकरणं ३७ वेदव्याख्यायांश्रीरामतत्त्वलोपनं ३८ वेदेषुमध
मोसमत्करणसिद्धिकरणं ३९ विप्रेभ्योपिकरग्रहनं ४० चौर्यकर्मप्रवर्त्तनं ४१ पर
स्त्रीरत्नहरणप्रवर्त्तनं ४२ कुवेरहस्तभंजनं ४३ स्वमुखैःस्वगुणवर्णनं ४४ शिवबाहना
यमानं ४५ एकेतिनामनोद्धारणं ४६ अधर्मपुष्टकरणं ४७ स्वगीत्श्रीवराहमन्त्रहर
णं ४८ अस्पृश्यानांकुलवतीस्त्रीणांमालिंगनं ४९ द्विजकुलेजन्मप्राप्यवेदान्पठि
त्वानिषिद्धचरणाग्रहणं ५० मिथ्याभाषणं ५१ घृणेकर्मप्रवर्त्तनं ५२ निर्लज्जत्वं ५३
परोपहासकरणं ५४ स्वविवाहदर्शनं ५५ पंडितमानीत्वं ५६ बहुभाषणं ५७ क
ठिनोगालिंगनंकुमारीस्त्रीणांप्राणहरणं ५८ दृशमस्तकंलब्ध्वापिसीतायदर्शनं
मनं ५९ विंशतिअवतारः देवर्षीणांदोषश्रवणं ६० विंशतिनेत्रैःपरस्त्रीणांहरणंवै

लोकनं ५१ दशनासानिर्मेधाशेनामवग्रहणं ५२ विंशतिभुजैः परस्त्रीणामालिं
गनं ५३ दशमेरभत्सभत्सणं ५४ दशजिह्वाभिः स्त्रीणांसारीनांरसास्वादनं
५५ दशवाभिः सतांनिर्भर्त्सनं ५६ रामगुणकथयतोमारिचस्यावमानं ५७ रा
मगुणकथयतः सकस्यावमानं ५८ नहत्कारणास्यावमानं ५९ न हत्मंदोदरी
निरस्कारः ६० न हत्कालनेमिनिरस्कारः ६१ वैरिहामंत्रसाग्रगर्वा

सयद्योवनीगीर्व्वाजुहोतिप्रधान्यासससस्त्रीः अपाद्योयत्रपुजासोरथाट्रो
एपश्वासरेरतेघृतंवा ६२ कथकथनं ६३ गत्स्त्रीगरोः सीतानिरस्कारः ६४
सीतान्तेरमनिंदनं ६५ मासांतेसीतायाःमारणप्रणं ६६ जगन्मातुःरावेअनुचि
तभाषणं ६७ इत्यादीनिउक्तानिन्यूनानिटीका स्त्रपडुप्रहायनित्यंतद्विरणो
ति सयद्यरति सरामचंद्रः यत्रस्थानेघनेंद्रकरणस्वभावंउर्गमंवा वारिसमुद्रजलं न १६
स्रंतिद्रोणाश्वासः द्रोणाश्वाः द्रोणोनावरवाश्वाः साधनानियेषांभवंति तथाभू

ताजनारण्येगच्छेति तत्रतेमहतीवेदछा अपादःपादवतोपिजनाः तरणसाधनेविना
पादहीनाइवभवंति तथा अरथाः रथवंतोपि अरथाइवभवंति तथापिरामःपादचारी
सानुजोगतवान् तथायुज्माभिः तस्मात्मपुज्माः सर्वायोवानरास्त्रापिगतवंतः कुत्रग
तवंतः यद्यः द्वितियार्थे प्रथमा महतीः अवनीः सतीकोर्थः यत्रात्यर्थंस्नानहोमादीन्प्र
कुर्वंति तान्विलोकिभूप्रदेशान् तैः सहश्रीरामः अर्वा अधिगच्छन् जलेपिसेतुंकृ

सरुद्रेभिरशक्तवारक्ष्वाहित्वीगयमारे अवद्य आगात् वत्तस्यमन्येमिथुना
विवक्त्रीअन्नममभीत्यारोदयत्मुखावन ५

त्वांसलेसंपाद्यसर्वंगतवंतइत्यर्थः या
सप्रधान्यासतेत्रामयोगासगोबुभूमिह आजुहोतीत्यर्थः ४ ततःकिःकृतवानित्या
हसरुद्रेभिरितिसःश्रीरामः असत्तवारे असत्तरिने अनुचिंअद्यसप्ताव्यास
यद्यद्भि यत्रस्थानेद्य तंस्कारणस्वभावंदुर्गमे वाःवारिसमुद्रजले यज्जलेप्रति द्रो
णप्रमाणः द्रोणोनावएव अश्वाःसाधनानिभवंतियोगतयाभूत्ताजनारण्ये गच्छे

इ

रामायणः

स्थ

तकाले

ति अन्येऽजेनाः तरणसाधनं विनापादवंतोपि अपादः पादहीनाः एवभवंति गंतुंसमर्थाः न
भवंति तथा अरथाः रथवंतोपि अरथाइवभवंति तथापिसः श्रीरामः सानुजः तत्र
सेतुंकृत्वास्थलसंपाद्य अर्वा अधिगच्छन् पारंगतवान् तथासुग्रीवः मित्रकार्ये युज्यं
तेतेयुज्याः तस्यसखायोवानराएव स्थापितसेतेनगतवंतः कुत्रगतवंत यद्यः स्थितयो
र्ये प्रथमा महतीः अवनीः विस्तीर्णभूप्रदेशान् प्रतिगतवंतः कथंभूताः अवनीः
सह्रीः राक्षसानांजयहोमादिहंतवेधिनीः यासुगोषुप्रधानासु संग्रामयोग्यासु आ
जह्वेति एकशोगाणाः जयहोमादिकुर्वंति ४ तंकालंवर्षंगत्वापुनः तेकालंहित्वीति हि
त्वा राज्ञोवर्षावस्थायांवनवासउचितः तस्मादेषकालः कथितः एवंप्रभेकाले
प्राप्तविजयः रुत्वाकृतेनभासमानमाद्व्यासीत्तयासह तथाऋक्षैः सहायभूतैः
हनुमदादिभिः सहगत्वास्वस्थानमयोध्यायां आगात् आगतवान् अथऋक्षशब्दस्य
व्याख्या ऋक्षशब्देश्वरकोराक्षसचेद्वोविधतेयोनेऋक्षाः हनुमदाद्याः येवांप्रवेशुराम
भक्तित्वात् रामेतिनामविधते तथारामकार्ये शुरामवान्ये यारामनामयुक्तावाणीव

इक

त

१७

भ्रवः तथाऽलंकार्यां जयन्त्यतिबलो रामः एवंकथनाद्रामनामप्रकाशवाणी बभूव तत्रकोऽपि
त्मः प्रचंडइतिकोशः यद्वा हरंतिशत्रुपक्षं यद्यास्तिहरोहनूमान् तस्यायंहरावान
णः यद्वा हरावतारोहनूमान्कथ्यते यद्वा सीतान्वेषणेलंकायांकदाचिन्मानुलाभा
द्रामविरहाच्चरोदनात्तद्धरोहनुमान् यद्वा हन्शब्दंशब्दबोधंगतिहत्यादिसर्जनेभ्यः स
हरोहनुमान् एवंभूतोहरेः सहरामः स्वगृहेआगतवान् कथंभूतोरामः अरे अव
धारणेहनायाः सीतायाः देवानांसंनिधौसाधनात् हरेगतादोषायस्यसः हरनिरत
दोषः एवमेतद्रामायणंसंभविष्यंवदन्स वाल्मीकिः शिष्यंप्रतिब्रवीतोहोकुशलवौविद्व
न्तस्माद्धीत्यलोकेविशेषेणविद्वत्तमौ त्वहंमन्येजानामि एवंसंत्रहकुरुक्ति
तत्रभविष्यद्रामायणमाह अन्नमिति पद्मान्नेभूगर्भोत्पन्नेभवतिसर्वजनानांजी
वनहेतुं तथैवसर्वजीवानांश्रेयस्करीसीता उत्पन्नाबभूव एवमत्रान्नशब्दात्सीता
रूपेबोध्यं यद्वा कोशप्रमाणात् अंशब्दात्सरेह्यत्तद्वनशब्दात् नेतायस्यत्तत्सी

ताहसं । अन्तसंज्ञकेसमासयन् तेनोरावणः । अभीत्य अभ्येत्य हत्तवान् । कथंभूतमन्ने
अरोदयत् हरणकाले चत्तथारावणस्पर्शाभावात् तमेरणत्पक्षात्तस्मिन्काले चसी
तारोदनंकृतवतीति । अन्तस्यविशेषणं अरोदयदिति ५ एवंवेदस्यायंरहस्यो वाल्मी
किकृतरामायणं तस्मान्नस्योत्पत्तिं प्रत्यक्षेचोक्तापुनस्तस्योत्पत्तिं माहात्म्यसहितोदर्शयति

पितुर्मातुरभाग्येसमस्वरं नचाशोचंतः सदहंतो अव्रतान्इंद्रद्विक्षमथमेतिमाम
यात्वंचमस्मिन्किंभूमनोदिवस्परि ६ पितुर्मातुरिति येमहंतःसमस्वरन् समकअव

रन् शब्दोच्चारणंकृतवंतः भगवत्संबंधिकामरुचयंति यद्वा एकादशकोशन् सकारःईश्व
रेतस्मात्संपरमेश्वरंश्रीरंगंनहीत्वातत्संबंधिशब्दोच्चारणंकृतवंतः कामरुचयंति तथाहीना
न श्रावयंति तेतेषांजनानांपितुःमातुःमहत्वात् अधि अधिकं आशक्तान्जन्तुमाभवंति
पुनस्तेकीदृशाः अत्रवाल्मीकिर्लक्ष्मणंकृत्वावदति बहुवचनंपूज्यत्वात् कृत्वाहत्रिंशदक्षरा

पुनरुक्तया अनुष्टुभाशोचंतः शोकंकुर्वंतः शोकेनह्यत्रिंशदुत्तरपुनरुक्तवाक्यमुचासेनत्यर्थः पुनः
कीदृशाः अव्रतान् हिंसान् वधिकान् सदहंतः तेनैवशोकाग्निनाभस्मीकुर्वंतः पुनर्लेखक
तेनैवसंस्वेदाख्यकाव्येनमायया मूलाविद्यया सहितं असिकृंकृत्यवर्णेनमोमंत्रीत्यचंलिंग
शरीरं अथधर्मंति हरीकुर्वंतिश्रोत्रादीं कीदृशीत्यचं ईड्रहिंसा ईश्वरात्वात् बुद्ध्यादीनामी
श्वरत्वात् ईड्रः आत्मा तस्यहेयवतीं नानायोनियातनेनदुःखप्रदत्वात् पुनःकीदृशीत्यचं

प्रत्यात्मानादृष्यावेशमस्वरंछलोकयंत्रासोरभसमंतवः अयानद्यांशोवधिरा

अहासन्नरुत्तमयंद्यानंतरंति उक्तं ॥७॥ भूमनः भूलोकान्दिवः द्युलोकाच्चपरि

व्युत्तामित्यर्थः लोभावः मुक्तानामपिशरीरंलोकत्रयेननीळतीत्यर्थः इमंत्रमाणमाश्रि
त्यसमस्वरन्मयाचरुत्वाशोकमपकुर्वन्मथाचरुचःसंस्वरणेहेतुत्वेतेहेतत्रयंदृश्यं
यति प्रत्यात्मानादिति प्रत्येपुरातनेमानेप्रमाणेवावेदंश्रुत्वादृष्ट्वाच कोर्थःजगतोकर्त्तीभ
तीसंहर्त्तीचपरमेश्वरःस्यात् एवंप्रत्यात्मपुरातनात्मानात् परमेश्वरंश्रीरामंमुख्यंकृत्वाये

महांतः समस्तरत्नकाव्येकृतवंतः वाकुर्वंतिवाकरिष्यंति तेऽस्मिन्संसारे अधिअधिकं
आएऽपत्तमाः संति कथंभूताश्लोकयंत्राः श्लोकोयंत्रवत्काव्यकरणेनस्फुरितेभ
वतियेषांहृदयेतेश्लोकयंत्राः तेषांहृदयंभगवत्कीर्तियुक्तंभवतीत्यर्थः येचरुक्तस
त्स्वरूपस्यभगवतः यंयांयंयानंमार्गं अपअहासंतहरेरयुक्तवंतः तथारंभस्य
संतदः मायावेगस्यवशावर्तिनःकामक्रोधादिवशाःसंतः तमुत्तमंकाव्येनयश्यंतिन

सहस्रधोरविरतेयविश्र आवाचंपनंतिकवयोमनीषिणाः हृद्रासएषामिषि
णोअहंसशश्वंचसहशोन्मत्तः ८

एवंतिचअन्यानिप्राकृतानिशास्त्रा
णिएवंतिवाचयंतिनिअनंतस्यः अनंतस्याननेत्रहीनाः तत्रामिनिकळाजेयाः
कस्माद्यस्मात् तेऽल्पफलान्नरकात्तनतरंतीति अथश्लोकयंत्रासरनियद्
स्वभावः कथ्यते अत्रवाल्मीकेः प्रसंगात् मानिषाद्प्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकामोहितंनिसवितंभवति एवंरूपःसकाशाद्

कश्लोकः कृतः तत्र एवोविरहोनभवति यतः गायत्री चयंक्रिश्च तेहेचतुर्विंशतिवर्णा
नचचत्वारिंशदक्षरोनचसंभीत्यहो अनुकृभोज्ञातव्यो अत्रश्लोके सेश्वरणामधुरस्वरेणगा
नंरामायणाख्यश्लोकंश्लोकेप्रतिनारदोपदेशात्तः रामणमितिध्वनितमित्यर्थः ७ तैः श्लोकैः
किंकृतंतत्राह सहस्रधारइति आसमंतादिततेव्याप्ते एकादशकोशात्रेरामचंद्रेसहस्र
धाविततेनामरूपगुणादिभिर्व्यापकेमहापवित्रे आनंदप्रवाहेसोमरूपेमनीषिणाःकव

रूतस्यगोपानद्भायस्य रूतस्यीषपवित्रा रूघंतएदधे विहोंकविप्राभुव
नाभियस्पत्यवाजेळानविध्यतिकर्णेअव्रतान् ८ यः आवावंपुनंतिकाव्यरचन
यागुणगणगानेन वाल्मीकिप्रभृतयः एकंकवीनांमध्येहासः बहुत्वेएजायाह
द्रोहनूमान् ऋषिरुक्तः ऋषिर्दृतगतिः अदुहः अद्रोहीणाःस्वशः चराः सीतान्वेषणा
द्यरोऽभूदित्यर्थः सचस्वेचशोभनगमनःसदृशः सम्यक्परिलकः नचलसः नरंसी
नाहृपंचछंपश्पतीति सीतांदृष्ट्वेत्यर्थः सहद्रोपिवत्नवद्रामायणमकरोत् नच

रामस्यसमधिकेनतस्माऽऽरूक्षऽइतिप्रोक्तःतद्दृष्ट्वोपिरामस्तोत्रेणवाचंचदास्यतदेहंयुनीया
हितिभावः८ परमेश्वरेवाचंयुनात्यसकिंफलंनत्राह रूक्षस्येतिएवंयःभगवद्गुणगा
नेनवाचंपुनातिसरूक्षस्यगोयाआत्मतत्वस्यरक्षकःविधामाहात्म्याद्दृष्ट्वेःदृभनाय
अभिभवितुंनशक्यतेनिर्भयोभवतिउभयंआप्नोभवतीत्यर्थःयतःसकृत्शोभन
ध्यानपरःसएवंभूतःभीमभीरणपवित्राणिअंतर्हृदिआदधेआहितवान्तान्पा
हविष्ठानितिसविष्ठानात्मज्ञोभवतिचविश्वानिअभिपश्यतिईसंवैपरमात्मभावेन
पश्यन्सन्सर्वज्ञोभवतिचअजरूक्षान्भक्तेयःराक्षसेभ्यआसमंतात्वीभत्सत्वाद्जु
रूक्षान्सक्षान्क्रूरतोदीनान्अवअवतिपुनःपुनारक्षति॥तथाअव्रतान्कर्मब्रह्मो
भयभ्रष्टान्कर्तेसंतामेशस्त्रमरणाप्रापणेनउद्धरतीतिएवंकर्तेविधातियथावालि
नंश्रीरामोहतवान्तथैवतस्यज्ञानंहयाशोर्यंचलोकोपकारार्थंवईतइत्यर्थः तत्रर
तानित्रीणिअन्यत्राप्युक्तानिनहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यतेनहयासदृशोध
र्मश्रुततथाशत्रूणांमारणमपियरमोधर्मःप्रोक्तःदेअथरामकथापरंजनंरूक्षवनन्यं

निंहति ॥ कृत्तस्यतंतुमेवाचः प्रवर्त्तनरूपः ॥ कवीनांजिकाया अनेस्थितः ॥ अत्यंततिलारिनःश्री
रामकथारूपोज्ञातव्यःकैर्ज्ञातव्यः वरुणास्यवरणीयस्यविश्वोमीययामोदार्थिभिर्जनैः ततं
तंधीराः चित्तध्यानवंतः एवशासनदंतः वासम्यक् अवाप्नुवंतः कालेन ननुचैकदेशेन आस
त अवाप्नुवन् ॥ अत्रश्रीरामकथायां यः अप्रभुः स्वजिकायोधारयितुंअसमर्थः सःकर्तासासक्ति

कृत्तस्यतंतुंवितंतः पवित्रआजिकाया अनेवरुणास्यमायया धीराश्चित्तछमन
तैनः आसत्राकर्तमवपदात्यप्रभुः १० नांसतेकीर्त्तिमघवन्महित्वायत्त्वाभीतेरो
दसी ॥ आकयेतांप्रावोदेवान् आतिरोदासमोजः प्रजायेत्वेषयद्गिरित्तद्रेङ्खः ११

वानीवेषैमद्र
नैःपद्यते

स्थानं ॥ असिपत्रवनाख्यंनरकं ॥ अवपदाति नीचैः पद्यते ॥ यद्वा कृत्तस्यतंतुरिति कृत्तस्य
परमात्मनः प्राप्तकोयंतंतुः श्रीरामवाचः प्रवर्त्तनरूपः श्रीरामकथारूपः ॥ यः कवीनांजिकाया
अनेस्थितः सःतैः कविभिः तस्यकृत्तस्यवरुणास्यवरणीयस्यश्रीरामस्यमाययामोदार्थिभिः
आसमंतात्मनसाविततः विस्तारितोज्ञातव्यः उर्णानाभितंतुवत् कथंभूतः पवित्रः तंधीराः

विवेकिना चिन्तः चिन्तयंतः सेनः तत् तडकोत्तत्वं आहुतः। अवोमुवन् अन्येव समनद्धं
नः कान्तेनाना नवलोकमाणाः सेनाः नामुवन् अत्र अस्मारामक कथायां यः अप्रभुः स्वजिकां
सेनोधारपितु अशक्तः तथाश्रोतुमपि अशक्तः पुनरमोनिंद्यन् सन् प्राकृतकथायां
आशक्तीभवतिसः आकर्ते आसमंतात् कर्तनंयस्मिन्ते असियत्रात्मवतं नरकंशास
त्तिस्थानं अवयशाति अवगच्छति। ९० तामेवरामकथांप्रतीतिनोसत्तदुत्पादिना अ
त्रैदमाम्नायते नोसत्तयति हेमघवन् धनवन् लक्ष्मीपते श्रीरामनोप्रसिद्धांतेतवस
कीर्त्तिमहित्वामात्मेनत्रवीमीतिशेषः तामेवाहयदिति यत्तयदात्वात्वोभीतेरात्त
शस्त्रः त्रस्तोरक्षीघावाएथिवीस्थेहिविधेमजेत्राहोति आक्रायतो आहुतवतो
नदात्वंदेवानप्राह अहंभगवाविभर्मिविष्यामि तत्तत्वमाविभर्त्वाना नालीलांकृत्वा
चमकर्मेणापालितवानसि दासंचरावणादिरपेस्वंजयविजयादिसज्ञंस्वपार्श्वंआ
जसापराक्रमेणाआत्मतिरःतिरस्कृतवानसिवधप्रायेण तथात्वंमेप्रजायेमहाण २१
जीभूत्वाहेइंद्रपरमेश्वरयत्तयदाआसिक्तवरणिआमांअशिक्षितवानसि तोतेस

कीर्त्तिमित्यन्वयः ॥ अत्रोद्दिश्यविधेयत्वेदासत्वयोरत्वंप्रजाशिक्षकत्वंतुत्वंश्रीरामादन्यत्रभगवदवतारांतरेनास्तियद्विधेकानेकीकारात् ॥ इंद्रेवासत्यभवदधीनान्नमुख्यत्वं मघवन्त्वंश्रुतिप्रसिद्धेंद्रशब्दार्थभागित्वंचायाति ॥ अथवाहेमघवन् धनवन् वसुवीरप्रद अतोनान्यपरोयंमंत्रः किंतुनासतेकीर्त्तिमित्याद्येकविंशतिमंत्रोक्तोपक्रमपरामर्शियसंहारेणरामलिंगानिदर्शयंते ॥ तत्रोपक्रमोव्याख्यातः उपसंहारोविवृण्वन्कथोमहाक

आसर्योयातुसप्राज्यः क्षेत्रंयदस्योर्वियादीधयाद्ये रघुष्येनःपत्तयदंधोअछा
प्रवाकविंदीदयद्गोषुगाच्छन् ॥ ११ ॥ मीश्रीरामः स्वंप्रजासंतानरूपंच महित्वा अतोलोकिकस्वभावेनप्रकृतिपरेषुदिव्यस्थानेषु आदधादिति ॥ १ ॥ अत्रमंत्रद्वयंविवृण्वन्कथ ऋषिः प्रार्थयति ॥ आसर्यइति पत्तयेक्षेत्रं अस्मपरोक्षरूपं आगात् ऊर्वियाश्रुत्वेनाभिछंदभवेत् तत्तत्स्मिन् आसर्यः समाप्यः आप्तजोयामिनिसर्यंतर्यामी श्रीरामः स्वयं संतानरूपेण आयातु सर्यवंशे शरीरे धारयतु ॥ तत्रापि रघुष्येनः रघुवंशे आयातुष्येनः इ

श्वरः पत्नी श्येनपत्नीवत् परलोकात् अधोगच्छन् अधः अन्तमपिंडमभिमुखः सन्प
तयत् पतनसन् अवतीतः सन् सचमुवानित्यकिशोरः कविश्रसर्वज्ञः सन् अक्षा अत्त
यः वास्वच्छरणः सन् गोभुप्रदेशेषुगच्छन् संचरन् सन् हिरण्यत् हीयतां कोथः रघुवं
शश्रीरशरथाग्रहेजन्मात्रहीत्वा अस्मानवत्वित्यर्थः १२ अथस्वप्नानां व्याख्या परम
श्वरमसंकल्पः १ वेदमपीदृश्च २ स्वभक्तरक्षणंच ३ देवकार्यार्थं श्च ४ लोकोद्ध

सजातोगर्भे असिरोदसोरनेवाहर्विभृतः ओषधीषुचित्रः शिशुःपरितंमास
तून्मातृभ्यो अधिकनिकृद्वानः १३

णार्थश्च ५ मातुःपितुःतपश्च ६ लीलाविभू
तिसंख्यामाह तत्राहठः अवतरतीति १२ एवंप्रार्थिते
मध्येनभुमातापित्रोःशरीरे शुक्रशोणितरूपेगर्भेजातोसि पुत्र ओषधीषु व्रीह्यादिषुचैवं निभृतः मंत्रविद्भिः धृतः चाहसंदरतरः नीलगौरवर्णोयुक्तः चित्रः अनेका

अर्थमयः शिशुः मातृभ्यः कौशल्यादिभ्यः नत्ववहुमातृत्वाच्चनुर्निशिशुः सचित्तः श्रीरा
मलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपः परितः सर्वदिक्षुतमोसिस्वकोत्या अक्रन्विनाश्रायन्सन्एवं
घावापथिवोमध्ये रतिक्वचनात्त परात्परःपुरुषः अत्रावतरितःरतिसचितोभवति तथा
चित्रत्वात् मनुष्याकृतिनःपरमेश्वरोजातरतिसचितोभवति कनिक्रदत् आक्रयन् अ

विस्मरित्थापरमस्यविद्वज्जातोवहन्नभियानितन्तीये आसाद्यस्यपयो
आकृतत्वेसचेतसो अभ्यचैत्यत्र १४

धिगाः अधिगतवानसि एवंकमेसंस्कृ
तचहमाशनमात्रात् गर्भधारणेसति श्रीरामादीनांजन्मालौकिकमितिहशिनं एवम
यमेत्रोपि आदिमध्यांतप्रकरणात् श्रीरामेविना अन्यस्मिन्भगवदवतारेनघटेत १३
इत्था एवंविस्मापनशीलः अस्मविश्वस्यपरमेऽकृछंचिकिर्षितेरतोवधाद्विं वि
द्वान्जानन्सनजातः आविर्भूतोजल्पचेष्टवत् सत्वसात्विकगुणाभिमानीविस्मैवं किं
नुवहन्त्रह्मैवत्रिगुणानीतः अनंतकल्याणगुणगणीवोक्तेयः तत्रनरांगाद्देहोभोक्ति

कोमवति ॥ स्तनांचमांसरक्तादिरहितोमायकोभवति ॥ नाभ्योरहितेत्तीमभिति ॥ तृतीयं
देहेनिमीयके सच्चिदानंदमयं एव अभियाति धत्ते एवंभगवानिमेलोके आसाद्य प्राप्नुवा
न् यस्मयः दीप्तिश्चित्तुल्येनिर्मलेवपुः सचेतसोधीमंतः शंभुप्रानक्कुमाराद्योभक्ताः स्वस्व
कीयं ॥ उपास्य अकृत कृतवंतः तस्माद्त्र अस्मिंस्त्रीकेचान्येपिबुधाः एतद्रूपमभ्यर्चंति त
प्रतिमादिं १४ ॥ अथतंस्तुवंनाह अतइति अत उक्तहेतोः उनिश्चितंत्वात्वांभगवंतंपित
अतउत्वापितृभोजनित्रीरनाद्यंपीचरंत्यनेः ॥ नाईत्त्वेवि पुनरन्यरूपा
असित्वेविद्यमानशीसहोता ॥ १५ ॥ भर्तोन्नपुत्राजनित्रीःमातरः अनाद्यंविरा
जोपिवर्हनेत्वां अन्नेः दीप्तेः परिचंति पुत्रमातितामातरत्वेपुनरन्यरूपः ताःपूर्वमाधारपि
त्रीः यश्चाहाराध्यरूपाः अन्येषि आराधकोसि यतः त्वंमानशीसविद्यप्रजासहोतासि यस्मा
द्धर्मसंप्रदायप्रवर्त्तकोसि अतोमान्द्देवतावन्मानयसीत्यर्थः एवंवर्द्धमानस्तत्वतुल्यः
समदर्शीनान्योभूत् नथाता आपित्वत्प्रभावात् कोप्रत्यावत्त्वमिभावंविदधु यद्दिः

सेगात्कैकेयीकश्चिद्देहंगतासापिपुनर्भरतेनत्यक्तात्वयिविशेषेभावेचकैकेयीपूर्वोक्त
मेत्रःत्रिकालकथासत्यकोक्ति १५ अथतासामपिमुख्यानांसंख्यामाह तिस्रइतितिस्रःको
शल्यासमीत्रायैकैकेयीसेत्ताःमातरः त्रीनपित्रूनदशरथंजनयितारं विश्वामित्रंविद्याप्रदातारं
वशिष्ठमुपनेतारंचविभ्रत् अयालयत् त्रिमात्रत्वात्त्वदनेकत्वादनेकदेहोपि एकएव उर्ध्वे
विज्ञानधर्मेष्वपितिष्ठतः एवंस्थोऽतएवदेहनेमात्रादयोनावगत्यायेतिहर्षदायेनकुर्वे

तिस्रोमातॄस्त्रीन्पितॄन्विभ्रदेक उर्ध्वेतस्थौनेमवग्लायमेति मंत्रयेतेदिवोअ
मुष्यपृष्ठेविश्वविदंवाचमविश्वमिन्वो १६ तिदेहप्रहारंतितत्कृतेनदुःखेनभवति
तत्रहेतुमाह मंत्रयेतरंति दिवःपृष्ठेमेरुमूर्ध्नि अमुष्यरामस्यप्रतिपादिकोवाचं उपनिषद्
ब्रह्मादयोमंत्रयेतेविचारयंतीति तांविश्वविदं अविश्वामितां विश्वस्माद्यावतो एकविज्ञा
नप्रदायाः नेतिनेतिमत्तोमत्तंप्रपंचनिषेधिकायाः ब्रह्मादिभिरन्वेषिताया वाचोविषयमिमं
मात्रादिजोरेहोनिवध्नातीत्यर्थः अत्रापीस्वस्मिन्नतमात्रत्वंदशरथोहिदृष्ठं १६ बहुमात्रक

स्याकोशित्तेरूपभेदंनासन्नतीयेनमेत्रेणाह चत्वारीनि नामनामानि आदाभ्यानि अनभि
भाषितानि नामोपलक्षितानिरूपाणि विभक्तिलोपआर्षः चत्वारिरामलक्ष्मणाभरतशत्रु
घ्याख्यानि असर्वाणि उक्तरीत्याहित्तानि महिवस्यमहत्तत्वसंति हे अंगानिविश्वानि
सर्वाणि त्वमेववित्तेलभसेयमिभेःरूपैःभोमघवन्लक्ष्मीपते कर्मणिइंद्रजिल्लवणा
वधादीनित्वंचकर्थएवंलक्ष्मणारूपत्वन्नोनास्तिरिक्तंते वीजाहंकुरद्रुमाद्वेमपर्थः एवंभा

चत्वारिते असर्वाणिनामाद्याभानिमहिवस्यसंति त्वमेगतानिविश्वानिवित्ते
येभिःकर्मणिमघवन्त्वकर्थः ॥१७॥ वः यथाकोशल्याकैकेयीभ्यां अर्धमर्धंचरुप्राप्य
तेनस्तमित्राद्वौपुत्रौलेभे तेहैचैकमेकंभरतमन्वेति कारणांशप्रतिविंबोलक्ष्मणाः कारणा
रूपंरामम न्वेति १७ अत्रमुख्यपितरंमुख्यामातरंचाह अमंदानंदोमानिति सर्वेणासकेनते
नापिप्रकृतोपयोगिमेत्रचनुछंद्याक्रियते भाम्यपुत्रेणास्वनयायरथनाम्ना रथार्द्धदृष्टशप्रदा
नात्दृशरथत्वंगतेनराज्ञातोषितः कलीवान्वक्ता अमंदानंदोमानिति कलीवान्दानमुछंः अत्रभाव

मयरोमशयोईपत्नोः संवादः इति अनुक्रमणिकायोभावयव्यइतिचनुराद्गणेभावगतेन
त्रमध्यमवर्णद्वयलोपेन भावयमरावभाव्यः तस्मभावव्यस्याष्टौ अमेहान् मानुषत्वेपिजीवभा
वाप्राप्तित्वात् अमहान् अप्राकृतान् स्तोमान् ब्रह्मादिभिःस्तुत्यान् वंशवर्द्धनान् युवान् मनी
षयासंकल्पेनैवप्रभरे संचिनोमि यद्वा कल्पीवद्वरप्रदानात् भविष्यन्तुचैवंब्रह्मरूपैः सहसतोद्द

अमेहास्तोमानप्रभरेमनीषासिंधावधित्तिष्यतोभाव्यस्य योमेसहस्रममीमीत
सवानत्तजीराजाश्वद्दछमानः॥१८॥ द्दिभावितेयोगेपेद्दशरथस्तस्मभाव्यस्येति ना
नकीद्दशान् सिंधोःसमुद्रादपिअधिअधिकंक्षियंऐश्वर्ययुक्तान् सिंधोसेनेकृत्वाउपरिनिवेस
नः योभाव्यःमेमत्तोगवांसहस्रं अमीमीत यःकीद्दशःसवान् दानंसवान् संव्यानवान् अत्रवर्ण
द्वयलोपः आर्षः अतत्रअहिंसितः अवःकीर्तिमिच्छमानः राजादशरथः१८ उपमेतिकदी
वान् ऋष्यशृंगःवदतिस्वनयेनराज्ञादत्ताः प्रणावाः कल्पकाछजाः दशरथासोवधूमंतः प्रत्येकंस
कलीपुत्राः दशरथाः मामुपास्थुः ममसमीपेस्थितवंतः तथाचछि सहस्रंगवंगोरथ आगात्तमो

प्रतिसञ्जहेकदीवान् अन्नोकान्नो अभिषिञ्चेसर्वतः यानपितारि सत्पात्रे ईश्वरेसनान्
धनानिविभेजनोस्मीतिशेषः अत्रायमेतोपिप्रसंगात्उपन्यस्तः १६ अत्रश्रीरामस्यरथमेश्व
रस्यचष्ठिष्यन्नपिस्वात्त श्रीदशरथमहाराजस्यसार्वभौमत्वंदर्शयन्सनरथमहत्त्वमाह च
त्वारिंशदिति श्रीदशरथस्यरथवाहकानामश्वानांसहस्रंदशसन्तानिरथेसंयोजितानिभवं

उपमाश्यावास्वनयेनरत्नावधमेनोदशरथासोअस्तु षष्ठिसहस्रमनुगव्यमा
गान् सनत्कदीवोअभिषिञ्चेअन्नो १६ चत्वारिंशत्दशरथस्यशोणाःसह
स्रस्यश्रेणिंनयंति मरुच्युतःकशनावतोअत्यान्कदीवंतउदमत्तेनयज्वाः १७

एवंसहस्रेअश्वाशोणरथेयोजितंतत्सहस्रंप्रथकप्रथकपंचविंशतिपंचविंशतिसंख्या
नःचत्वारिंशत्पंक्तयोभवंति तासुपंक्तिषु एकैकांपंक्तिंप्रति एकैकोश्वःशोणःरुक्षः अग्रे
योजितोभवति एवंचत्वारिंशत्शोणाश्वाः योजिताःसंतःएवंयोजितंसहस्रंसयंक्तिंनयं
तिअतिवेगात्वात् तेसर्वेभ्योमहासमर्थाज्ञातव्याः तानश्वानमरुच्युतःमरुद्युक्ता

न अस्मान् अतिक्रम्य गन्तुमर्हन्ति कृशनावतः इति कृशने नियंत्रणाकर्तारः नियन्तारो नराः एकैकं
शरीरं प्रति एकैको नरः एवं चत्वारिंशन्नराः कक्षीवन्तः नोत्रवेत्तः अश्वानां गुणैः संतुष्टाः संतः तेषु
आरोहणं कृत्वा उद्गच्छन्तः स्कंधदेशमार्जितवन्तः प्रसन्नाः शतिस्पर्धिनः कथमस्माकं कक्षीवतो नराः
पञ्चाः पंचसंख्याकाः सेवनीयेति इति पञ्चाः पादचारिणो विनाः इति रथोत्कृष्टनादशिल्पिनः अस्मिन्मंत्रे दशरा
थरथस्पतिपदेमध्यमपदलोपीसमासः अथदशरथस्यनाम्नोव्युत्पत्तिः दशसंख्याश्वयुक्तो रथो यस्य

उपोपमेपरामृशमामेदभ्राणिमन्यथा सर्वाहमस्मिरोमशागोधायाणामिवाविका २१

सोनिदशरथः तथादशदिक्षुगच्छतिरथोयस्यसदशरथः तथादशहिक्कुरंगामंयुक्तैरथैरिति
वात्सल्यभावेनसदशरथः थकारोरथशब्दोकोशान्न यद्वा वसिष्ठसमंत्रकोशल्यासुमित्राकैकेयी
रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नादेहेषुस्वदेहेच एवंदशरथेषुस्थितोभवसंतरात्मायस्यसदशरथः
२ अत्रकोशल्यानामांतरंगारोमशाप्रोक्ता यद्वा लोमशमुनिप्रशंसाद्वारात्मकन्यारोमशाकोश
ल्या सागर्भेपुत्रोसतीचैकदापतिंप्राहस्मभगवन्पुत्रप्राप्तियोगो अस्तिवानास्तीतिशंकांप्रति

त्वेमाकुरु पंचकुशलाएवकोशल्याएकगुणापुक्ता इतिशंकामपिमाकुरु किंतु अ
हंदेवैः प्रोक्तासर्वास्मिकोथी सर्वाणिअभलक्षणानिविद्यंतेयस्यांसासर्वा एवंभूता
याः मेमम उपसमीपे आगत्य अत्रउपोपेति उपशब्दस्यहित्वंपादपूरणार्थी एवं
त्वेममसमीपे आगत्य मदीपेर्लक्षणोमीपरामर्शविचारइमंमहामुनिप्रोक्तेनपुत्रे
णयोग्यवानयोग्यातीति ममममामुइप्रोक्तानिअभलक्षणानित्वंहस्ताणिवेड्
तानिमामन्यथा तथासमग्रतानिवेड्तानिमामन्यथापुननीमांतरेण अहंरो
मशास्मिकथंरोमशा तत्रदृष्टांतः गोधारणामिवाविका यथागोधारदेशीयानां
अजाविकानांमध्येकाचिदतिअजा आविकाभवति तथाहंसर्वासांस्त्रीणांमध्येत्व
त्या अथरोमशापदस्यव्याख्या गोधारणामाविकानांरोमाणिसर्वाणिसूक्ष्मानि
चिक्कानानिचभवंति तथाममापिरोमाणि एवंभजानित्वांतस्मानिपुनःशकारःशम
नेप्रोक्तःतस्माद्रोमाणिशापितानियस्याः सारोमशा उर्ध्वकेशीनेवेतिभावः अत्र एवं
देशिदृष्टांतत्वात् आविकानांरोमानतनूनि तथात्वंरोमशाप्रशस्तजाताअहं यद्यम

र्वः सर्वरूपः परमात्मापुत्रो भविष्यतियस्याः सा हैवजेः प्रोक्तासर्वाभि यद्वारोमशश
र्वेषुशकारान्त श्रेयोविधतेयस्याः सारोमशा श्रीरामस्तान्त्वा हेदेवदृतीति २१ अत्रवि
श्वामी त्रप्रसंगमाह महानिति महान् ऋषिर्विश्वामित्रः यःपुरा अर्णवंसमुद्रंसिंधुंसि
दमाने अतभ्रान्तंमितवान् कीदृशः नचक्षाः नचष्ठे अनुकंययाय श्रपतीतिनचक्षाः
सएवंभूतः देवजातेदेवः आदिदेवोजातोयस्मसदेवजोदशरथः तस्मात् देवजातत्

महां ऋषिर्देवजा देवजूतोस्तभ्नात्सिंधुमर्णवंनचक्षाः विश्वामीत्रो
यदवहत्सदासमप्रियायतकुशिकेभिरिंद्रः २२ ध्वास्तदासं रावणोनहन्तान्

यज्ञभागानिच्छंति तेयज्ञभोक्तारोदेवाः सकुशोभनादासायस्मसः सदासः श्रीरामः त
थाशोभनोदासोलक्ष्मणोयस्मसः सदासोरामस्तंसदासंरामं स्वयज्ञेत्रातेयत् अवहत्
यज्ञवाटंप्रतिप्रापितवान् कथंभूतः ऋषिःएवनिश्चितेजूतःदेवेनजूतःप्रेरितः ऋषे
स्तेनकर्मणाइंद्रः कुशिकैः कुशिकसेनत्वा अप्रियायत अविघ्नेनयज्ञेहविर्भोक्त्यामद्

निहर्षमाप्नवान् ॥२१॥ एतौवेदसिद्धांतहृपितौश्रीरामलक्ष्मणौ ॥ यद्वाएतौसनातनपु
रुषौमायया स्वशक्त्यावासिच्छमावास्वलीलमावास्वदृयाशिश्रश्रीदशरथराजकुमारौ
भूत्वापूर्वंस्वरहेनभाक्रीडांकृत्वापुनःपितृराज्ञयाकौशिकसंगेन अध्वरं प्रवलावलो
पदवसेयुक्तं परियान्तःरक्षणायप्रेषितौ कथंभूतौएतौपूर्वापरंचरन्तः पूर्वंपरमवतरितौए
मःपूर्वंजातःलक्ष्मणःपश्चाज्जातःयद्वा मुनिराजसंगेरामः अग्रेचरति लक्ष्मणःपश्चाच्च र

पूर्वापरंचरतोमाययैतौशिशूकीलंतौपरियातो अध्वरं विश्वात्मनोभुवनाभि
चक्षत्तरन्तोविदथेजनायनेषतः ॥२२॥

तीति यद्वारामोयत्कर्मपूर्वमाचरति तदनुक
र्तलक्ष्मणःपश्चादाचरति पुनःकथंभूतौकीर्तौतौ उलयोःसावर्ण्यात्क्रीडंतौ यथापोधा
यांक्रीडांचक्रतुःतथैवभयंहित्वारक्षसामारणेपिक्रीडंतौ यद्वास्वभक्तानांहृदयेषुक्रीडंतौ
यद्वारमधातुत्वात्रामःक्रीडतितदनुयायीलक्ष्मणोपिक्रीडतीति रामनामार्थेसचमनवेदो २१
वदंति यद्वा वात्सल्यभावेस्थितेकौशिकंप्राप्यात्मनुजौब्राह्मणमवालक्रीलयाक्रीडंतौ त

योरम्यः रामः विश्वाभुवनानि अभिचष्टे स्वतेजसा प्रकाशयति यद्वा ब्रह्मलोकपर्यंतानिसर्वा
णिभुवनानि रक्षणादक्षा अभितःपश्यति यद्वा सर्वसादीप्तिस्वभावेनसर्वलोकानभिपश्यति
यद्वा सर्वलोकेषु केकेजनाः मद्भक्ताः संतिकेके अभक्ताश्चतिनिश्चयार्थे अभिपश्यति पुनरन्यो ल
क्ष्मणः कृत्तन्विदधत् विदधाति अयंशेषरूपःकालाभिमानीदेवश्चात्त कृत्तन्विदधातिप्र
वर्त्तयति लोकानांविहारसिद्ध्यर्थं। यद्वा कालेकालेंशानुसारंभगवत्कैंकर्यार्थं कृत्तन्पश्यति का

ल्यं यएदेहिसामस्तेब्रह्मभ्योविभजवस्व कृत्स्नेषायद्वतीत्याज्ञाप्रविशतेपत्तिं २४

सचपुनःपुनःकल्पेकल्पेश्रीरामस्यानुजायते एवंमेचयात्वात्तत्वा तत्रयामश्चान्यंत्लक्ष्मण
श्चान्यः इतिवचनाद्देदोदर्शयति रामोन्यःश्यामसुंदरःलक्ष्मणोन्यौगौरसुंदरः तथारामःकौश
ल्यात्तजाः लक्ष्मणोन्यःसुमित्रातनुजः यद्वा रामोन्यःपरमेश्वरःलक्ष्मणस्तत्पार्श्वदःतस्मा
त्पार्श्वःलक्ष्मणशब्दःप्रधानेप्रोक्तः णःशब्दोनिपुणेच एवंप्रधानानांरामसेवकानांनिपुणाःस्ल
क्ष्मणाः तथारामःस्वतेजः लक्ष्मणस्तदधीनः यद्वा उत्तमःपुरुषश्चान्यःपरमात्मेसुदाहृतस्त्रि दा

दित्याकेयः रामः पुरुषोत्तमः लक्ष्मणः कूटस्थः सूक्ष्मात्मा यद्वा नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना
नामितिरामः परमचेतनः लक्ष्मणश्चेतनः इतिसञ्चयनं अन्यश्चान्यश्चवेदोवदतीत्यर्थः २३
अथनाटकादने सीतोभार्यीप्राप्तेतथाविजयश्रिये प्राप्तेचरामेश्वरतः श्रीरामस्यसन्मुखंगते
तीसतीनाटका आयाति पराजयरूपारिक्षुण्णावा अलक्ष्मीः यापूर्वंहतव्याशङ्किरोववा
व्यापारहिना तोदृष्ट्वाकौशिकः श्रीरामंमाह पराङ्हीति इदंनाटकारणंसामस्त्ये अमांगल्यंप

उपप्रेतकुशिकाश्चेतयध्वमश्वंरणेप्रसेचनसदासः राजावत्रेजघनत्वागुदा
धामजाते आदधिमाः २५ राहेहि दारयवंरुमजनानोलक्ष्मणाधीततोब्रह्मभ्योब्राह्मणो
भ्योवसविभजधनंहेहि स्वकार्यसिद्ध्यर्थं यतः एवाकस्मादागीयद्वतीयाश्वतीइतरंवजाये
वसहचारणीमत्वापतिंराजानंवाग्रहयतिं विशते तहिनाशाय यद्वा यद्वतीलवपाद्वतीतात्
वत्सोदोयस्माःसाताटकेत्यर्थः इत्येवमुक्तमात्रेणश्रीरामेणनाटकानिहता विवाहात्पूर्वं ततो
ब्राह्मणेभ्योदानानिदत्तानीत्यर्थः २४ एवंनाटकोहत्वायज्ञवाटमागत्याहलक्ष्मणः भोकुशिकः

विश्वामित्रीयाः उपप्रेत समीपंप्रकर्षेणयात चेतयध्वं सावधानाभवत एकेकमेवं ब्रूये सदा
सः शोभनोदासः शत्रुगणान्हंतुंसमर्थः अरंयस्मैसः सदासः श्रीरामः राजा सर्वलोकस्यराजा
सएवसर्वान् देवानमुनीन्वाजेष्यतीतिराजा कर्त्रेविघ्नकरे असुरगणो जघनत् निहंति अतः
अस्मेयज्ञसाधनविशेषंप्रयुंक्त प्रचारयत प्रागुदक्त्रयसर्वेदिक्षु अनंतरं आसमंतात् पश्चि
माः परेस्थाने यज्ञवाटे अयजाते उपसंपदंकरोति यजध्वमित्याज्ञापयतीत्यर्थः अत्रवज्रेण

विश्वामित्रा आगमन्तब्रह्मेंद्रायवज्रिणेकरदिनः सगणसः ॥२६॥ दिनौमारीचसवा

हुःसन्तव्यो ॥२५॥ एवंश्रुत्वातेयज्ञारंभेकृतवंतः तदा आगतानएतद्गणान् श्रीरामः सानुज
लुहतवान् ततस्ते ऋषिगणाः प्रीताः सेतः सर्वस्वकार्येसाधयामासुः विश्वामित्रादृतिवहुत्वेए
ज्यत्वात् विश्वामित्राऋषयः ब्रह्मेतिमहतीविद्यावलोक्षतिवलो इंद्रायसर्वलोकेकेंद्रायश्रीरा
मायआगमन्तदत्तवंतः कथंभूताय वज्रिणे महामणिमयंवज्रंधारिणे यद्वा पाहतलेवज्रंचिन्हं
धारिणे शत्रुहंतुंहेतुंकामंकीदृशंब्रह्मनः अस्मान् सगणसः शोभनसिद्धियुक्तान् करत्कोः

त्वितिवेदवाक्यावमत्रं इंद्रशब्दात् शक्रोनेव किंतुशक्रायविद्याप्रदानंविश्वामित्रात्
कुत्रापिनघटेत सचत्रिशंकुकार्ष्णात् कौशिकस्विरोधीमंतव्यः यद्वा एते ऋषयःपुराशक्रं
एवंरूपंकालंगृहीत्वाविद्यावान्तिस्तेऽकत्वाच अघवलंगणावधात् श्रीरामंपरमेश्वरंमत्वा
चस्वाश्रमेतस्याविद्यांविधानतः कृत्वा इंद्रेतिनामदत्तवंतः पुनस्तंमेरुमायसर्वेद्रव्यवज्रतुल्य
वाणायबलातिबलाख्योविद्योकौशिकोदत्तवान् तदाप्रभृतिएतस्यइंद्रेतिनामश्रुतिप्रसिद्धंबभ

बलंधेहितनूनोबलमिंद्रायनस्तनःबलंतोकायतनयायजीवसेबलंहिबलदावृषि
॥२॥

वेत्यर्थः ॥२॥ बलमितिऋषबलामंत्रः श्रीरामवाक्यं अत्रत्वंबलदाऽसीतिवाक्यात्संबोधनेष्या
तत्वेहेबलेनोस्माभिःस्मृतिकालेदत्तंयद्बलंत्वमितिशेषः तद्बलंस्वभक्तियुक्तानांसर्वेषां त्रिषाणो क
सुवायतेभ्यत्वंदद्यासि साईदानींनोस्माकंकृतावतारलीलामलत्यागंनतनयेषुबलंवि
धेहि अत्रदेहिक्रियाद्यैर्विधेहिमंत्रात्मकीदृशंबलंयत्इंद्रायइंद्रादिदेवगणायशत्रुगणमर्दे २६
मलत्सुलभंनभवतुकिंतुसर्वदेभवतु एवंघंतोकायब्रह्मचर्यव्रतरतायबालकायतनयाय उ

त्रह्मप्राप्तिर्हत्वाजीवसे रत्नधीः यदा कौशिक वाक्यं हेवले नोस्माकंतन्न श्रुत्वेहिवलहासि अत
स्तल्लोकहाचिन्नलुप्तं लुप्तं नभवतु पुनः इंद्रांनीनोस्माकंवाक्यात् इंद्रायसर्वलोकेंद्रायश्रीरा
मायतोकायेश्वरायराजकुमाराय तनयायमनपुत्रहयामशिष्यायवलेहेहि पुनर्नः आशिषोवीरा
न्त्वंसदेवजीवसे २७ अथातिवलामंत्रमाह विश्वामित्रः श्रीरामाय अतिवलोंचविद्यांहत्वापु
नरब्रवीत् मोरुद्रश्रीराम भीमघवन् महाधनवन् मोग्र अनयाविद्यया उतिभिः विभूतिभिः व

रुद्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अद्ययात्कृष्णभिर्मघवन्कृजिन्वयोनोहेळोधरः सस्परी
हसंहिष्मतमप्राणोजहातु २८

हुलाभिः यात्सुब्रह्मादिभुश्रेष्ठाभिः वांछितनोस्मान्प्रति या
हेळि यंप्रतिचवयंहिष्मसः यहिळ पत्यायकर्मणिप्रियो भवेत् तंउनिश्चितंप्राणोजहातु त्यजतुए
वंवलायाः स्वरूपंशरीरसामर्थ्यंनेछसिद्धिं अतिवलायाश्चमनसैवसर्वसिद्धिं २८ एवंश्री
रामःकौशिकात् विद्यांचसत्कारंचप्राप्यतदाकात् पुनःसानुजःतेनसहसीतास्वयंवरश्रीनार्थी
मागिगच्छन् गौतमाश्रमेशिलांदृष्ट्वा मुनिंपृष्टाचमुनेवीक्षादहल्योद्धारंमहोत्सवंजगाम

तवान् तदाकृतिमत्तादिर्येकभास्चित्तभवति सापरमहंदृष्टिपरमपवित्रा आविर्भूत्वातेषां
मेश्वरस्तात्वात्तुतिंचकार तदातत्त्रिकालज्ञोगौतमः आगत्यदूयेमयात्मका अद्यधन्यजन्म
प्राप्यमामिच्छतिवाते च्छति तथाश्रीरामइमांमेंदास्यति एवंविद्याप्यभाव्यप्राप्तिमि
च्छुःश्रीरामविश्वामित्रयोर्वाक्यंश्रुतवान् इमांश्रुत्वाहगोति तदागौतमपरमेश्वरस्तात्वात्तु
तिंकरोति अहंमेदुर्वेभाव्यप्रदानेनमनोरथवर्धिणो देवायदिव्यति क्रीडतिराजकुमारौ

अरंदासोनमीवुषेकरणेहंदेवायभरतीयेनागाः अचेतयद्चितोदेवोअर्यो
रक्षोणयेकवितनोजुनाति ॥२८॥

लयालोकेस्मिन्तस्मैनकारः डुवार्थेदासवत् अ
रंकरणेअलंकरवाणिदिव्यगंधपुष्पादिभिः अत्रायंभावः अस्मदास्यतादुर्लभा तथा
पिदासवत्एजमाप्रि भूतंयेवदृप्रदात्रे अयंक्षत्रियस्त्रोपि अनागाः निर्दोषः मुनियत्नो
पादृष्ट्यर्थंकृत्वापिनिर्दोषः परमेश्वरत्वात् अस्माःपापहरणश्च कौशिकवाक्याच्चेति कथंभू
तोयं आर्यः सर्वपूज्यः देवः द्योतमानः अचिन्तःकमणिवष्ठिःचेतनारहितांपाषाणभूतो

जायो ॥ अचेतयत् चेतनावंतीकृतवान् ॥ अतो मादृशः ॥ अस्मदासोक्तिरत्रैकोर्थः प्राणवत्त्वेन
धावंतंजातंजायादेहं एकमीसमद्वयेजनाति ॥ अनुसरंतित्रापि ॥ अहंकवितए कीतद्
प्रीषु श्रेयानभवं कवित्तरएकोभावः ॥ अहल्याधर्मसहचारएणि ॥ अभवासना गोतमोधर्म
इंद्रोधर्मीभासः यावदुःनेनाभिभूतासतीश्रीरामयादृस्यश्रीनात् पुनर्धर्मसहचर्य्यलेभेरति
जानामि ॥ अथवाकवित्तरएदृष्वनि ॥ मया ॥ अस्याःसत्संगात्त्वदृशीनाच्चतवतत्त्वंज्ञातमि
ति ॥ तत्रापिवेगपः कौशिकत्वोवात्सल्यभावेनभजति केचित्तमैत्रीभावेनभजंतिअ
हंत्वयिदासमिच्छः तस्माद्धन्योस्मि ॥ महामहेंद्रब्रह्मणादत्ताहल्याब्रह्मानंदसाधनर्म
यासापित्तानष्टाभूत् सावाद्यत्वयाकृताजिवितामद्धासती पुनर्नष्टाभ्रष्टानभविष्यती
तिजानन्कवित्तरोस्मि ॥ महा ॥ अहंपुराण्यशास्त्ररचनेनकविसेज्ञकोभूत्वा दृष्टांतीतव
त्तत्काकविश्रेष्ठोस्मीतिभावः २६ ॥ अथत्वंवरजिगिमिषोरणस्यानस्वगीदेवरथेदृष्वा
न्यापुधानि ॥ आनमित्वासारथीवदतिबलविज्ञायरूति हेइंद्र श्रीरामत्वंबलविषयेयदि
णीयोसि शिवधापतोलनैनैवजनकेनेति शेषः त्वंकथंभूतोसिस्मविरोतिशूरः यद्वा

सवीरित्वान्स्थविरः पुनःप्रवीरःप्रकर्षेणावीरः पुनःसहस्वान् मनःप्राप्तेषुशक्तिमान्पुन
र्वाजी वाजोवेगवत्त्वात् पुनःसहमानःशत्रुबलसोढा तेनाऽमर्षितापुनः अभिवीरः अभि
तोवीरान्त्रासयत्यसौ सः अतन्द्रिः परिव्रतः अत्रमेत्रस्यायंशत्रुघ्नेनसहमरतोपिमिथिला
योप्राप्तःसचिवोभवति पुनः अभिसत्वासपतेः सत्ववानसि पुनःसहोजाः संकल्पमात्रेण
जातः एवंभूतः जैत्रेजयप्रदेरथेप्रख्यातिश्च कस्मात् यतस्त्वंगोवित् गांपृथिवीस्वकीयांवेत्सि

स्थ बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरःसहस्वान्वाजीसहमानउग्रः अभिवीरो अभिसत्वासि
होजाजैत्रमिंद्ररथमातिष्ठगोवित् ॥३०॥

बालनीपत्वेनराजासि अतोरथमातिष्ठ अत्रा
यंभावः श्रीरामोविश्वामित्रेणकृतः इंद्रत्वेगतः पुनःरक्षोगणान्हतवान् तस्मादेवेंद्रेणा
पिसत्कारार्हः यद्वा स्वमहान् मुनिवरमानार्थंपदातिः आगतःतस्मात्तुजस्मात्रैदेवदत्त
रथस्यपीगपनास्मान् वहेभरेषुनानावाहनैः प्राप्तेष्विति तत्रापिरामस्तत्ररथेनहिस्थित्वा च ३१
उधानितानिनद्यारमिथिलायांवसन्कुमारत्वंदर्शनार्थः तान्पशुधानि अत्रेरावणसं

त्मानमेधारयिष्यति यद्वा सीतास्वयंवरे आगच्छन्तं रावणादीन्दृष्ट्वा शत्रोरागमनं धानिप्रेषि
तमिति तथापि रामःस्वनिर्भयत्वंदर्शयन्नेवमाह चमूषदिति
अयंश्रीरामः दृढशःसन् आयुधानिविभर्त्तु धारयतु कीदृशः चमूःशत्रुसेनाःसादयतीतिचमूष
त् पुनःश्येनःजीवेशयोःपक्षिणोर्मध्येवर्त्तमानःपक्षीईश्वरः पुनःशकुनःशकारःशयने कुशब्दः
कुत्सितेनस्मात् शयनंकुत्सितंनास्तियस्मात्सःशकुनः राजत्वात् तथासर्वेश्वरत्वात्सर्वगृहा

त्यूपे

चमूषच्छ्येनःशकुनोविभर्त्वागोविंडुर्द्रप्सआयुधानिविभर्त्तु अयामूर्मिंसचमानः
समुद्रंनदीमेधामहिषोविवक्तिः ३१

श्यइतिपुनर्विभर्त्वा विश्वस्यधारकःयोषकश्चयु
नगोवेंद्रः उकारोन्तत्वमार्षः गांपृथिवीविंदतिप्राप्नोति भ्रातृणांमध्येराज्याधिकारित्वात् सःपुन
र्द्रप्सःदीर्घदण्डवत् ब्रह्मांडेसारभूतःपुनः अयामूर्मिंईर्मिंमंतेसमुद्रंसचमानः गंगाणःगव
णावधार्थंगमीष्यतीत्यर्थः पुनर्जीवत्वप्राप्तिःपरंतुरीमेधाम पुनर्महिषःमहित्वेपूज्यत्वेधका
रात् श्रेष्ठः पुनःकथंभूतः विशेषाउत्कृष्टावक्तिःवेदलक्षणावाणीयस्मसःविवक्तिः ३१ यद्यर्थं

णस्तोवल्पपरित्राजनकेनक्रियते तस्याःसीतायाःउत्पत्तिमाह पित्रायदिति अत्रपित्रारावणः
इतिनघटेत किंतु अकस्माद्रागतोयेशादःप्रजापतिघुघटेतःपुनःरावणांशजाकन्यासापिकुल
क्षेस्किकुलहरणीसीताजगन्मातामविनेनाहेति अथमेत्रव्याख्या पित्राजगत्पित्राश्रीनाग
यणाः यत्तयद्वामधुकैटभौमहादैत्यौहत्वापुनस्तयोर्मेदश्चित्तोमेदिनीकृतवान् पुनस्तस्मात्व
लेहदेशीयनसन तद्वास्वपतित्वेहदेशीयनसन स्वेतःस्वेदस्तस्मात्सोऽहितरंसंकल्प्य अधि

पित्रायत्त्वोऽहितरमधिस्कंन्दमयारेतः संजगमानोनिक्षिक्तस्वाध्योजनयन्त्र
ह्मदेवावात्तोष्मणिव्रतपानिरतत्तन ३२ कंतेजोमयंकृत्वाकेन स्कंनवान्भस्युदरे
निक्षिप्तवान् तत्रापिभगवत्संकल्पात् तन्निरुद्धंवभूव पुनःश्रीरामावतारकाले देवास्तदभि
ज्ञाः ब्रह्माद्याःकथंभूताः स्वाध्यःरावणविनाशयद्यावाधिक्यो:कल्याणंध्यायंति तेस्वाध्या
स्तद्रेतः ब्रह्मचैतन्यंकृतवंतःभगवदाज्ञया एवंतेपथ्वीगर्भेअजनयन् तत्रपुनस्तेदेवाःवा ३२
त्तोष्मणिं देशाधिपेगृहपतिं व्रतपतिं श्रीजनकंयजमानमुघस्मनिरतत्तन यज्ञेनेकर्षि स्था

तवेतः ततश्चैनोसीनोस्थानयतिजीनकोत्लव्यवानित्यर्थः ३१ एवमाविर्भूनोसीनोदेवा
स्विणः समदमादयोवाप्रार्थ्ययंते अवीचीति हेअभगे हेसीतेस्मिन्सवैश्वरत्वसामंतेको
नोतिसीता लांगलावमवद्धारेणजाता इतिसीतात्वंगोरणात्वांवेदामहे यथानोस्माकं
अभगा ऐश्वर्यहानेनचसफलाप्रतिपत्तनाशेन असिहीष्यसे तथाअवीची अनुकु
लाभव अत्रायंभावः चत्कयानोवयंनिष्कंटकाभविष्यामइतिब्रह्मप्रोक्तमविष्यद्भामा

अवीचीअभगोभवसीतेवेदामहेत्वा यथानःअभगासियथानःसफलासि ३२

रणाज्ञानीमयुनः सीताशब्दआख्या संसारेसीदमानान्जनान्तारयतीतिसीतावास्वव्र
तव्याजात्संसारेसीदमानान् स्त्रीगणान्तारयतीतिसीतावास्मनोतिवसंकरोतिविश्वंसा
सीतामूलप्रकृतित्वात् वास्यतिहरिर्दुस्मांतकरोतीतिसीतामूलप्रकृतित्वात् वास्यतिसं
सारवासनोजीवानासासीतासर्वैश्वरीत्वात् वास्यतिनाशयतिभगवद्विमोर्जनानोसा सी
तामगवतीत्वात् ३२ पुनर्देवावदंति इंद्रः सीतामिति इंकारेंद्रावयतिस्वकांत्पातिरक

रोतीति इंद्रोरामचंद्र सीतांनिरूपत्तु वीर्यश्रुल्कांस्वकीयांकरोतु स्वयोग्यांज्ञात्वा
तुपृष्टापोषकःजनकस्तुतांतस्मै अनुयच्छतुददातु सासीतानोस्मभ्यंउर्हाद्रोधश्रीरामम
धेउन्नेरोत्तवर्षेतु अत्यंतसंयोगेद्वितियाषष्ठस्तीवहुलवप्रदाभ्यादितिद्रोषः३४
ततःस्वयंवरशालांप्रविश्यराजसइववाक्यमिदंगोत्रभिदमितिगोत्रःपर्वतेंद्रःतेनहे

इंद्रःसीतांनिरूपत्तुतांपृष्टाअनुयच्छतुमानःषष्ठस्तीडहामुतएमुत
एसमा३४गोत्रभिद्गोविंदंवज्रवाहंजयंतमजमःप्रमृणंतमोजसाइमेस
जाताअनुवीरयध्वमिंद्रंसखायोअनुसरभध्वं३५

तुनातइंद्रंहइधनुर्लक्ष्यतेय
धात्रिपुरवधेरथःद्रोणंयंताशतधतिरथंद्रोधनुरितितद्भिदंइंद्रधनुर्भिदमित्यर्थः
अत्रएवंप्रकरणात्तत्तत्पर्वतश्चातनः किंतुएतद्वाक्यंश्रीरामेहिघटतेयद्वाशंभुनात्प
केचात्मेःशरैरचलंधनुर्भिंद्धिल्लायांनिधत्तिमहाद्रिवत्तस्यमेणात्गोत्रभिद्रामःयद्वा
इंद्रंशिवधनुःपुराणंभूमिंचस्वंचारत्नणात्गोत्रसंज्ञकमभवत्तद्दानींसंधीत्वाश्री

रामेण एवं उक्ते एवं श्रीरामो गोत्रमिदमिति संकीर्त्य मामवान् पुनर्गोविंदमिति विशेषणात् रामेण
वमेतत्सः तत्रापि तत्रवाद्देलोपादवेतं अजमः परानीयेस्त्रीद्व्येजमेते प्रमणेते ओजसाव
र्द्धमाने द्वमं दृष्टशं श्रीरामभोसज्जनाः सहजाताः त्वातः अनुत्तीकृत्यवीरयध्वं विक्रम
ध्वं येश्रीरामानिनस्ते अन्येचसत्तोयोभूत्वा अनुसरध्वं तदनुकूलनोभजध्वं ३५ एवं श्री
रामेण धनुर्भंगेसति श्रीजनकः सीतामानाय्याह सर्वान्राजन्यान्प्रति भोभूपाः दृयंसीता

सुमेगल्लीरियंवधूरितोसमेतवश्यत्त सोभाग्यमस्येदत्वायत्ते विपरेतन ३६

अथपिनाकभंगात्कन्याभावेस्थिताश्रीरामस्यवधूर्भवकथंभूतावधूः अहंदेवता
नांवचनेतत्थास्थाःसत्तत्तोत्तथाश्रीरामसंयोगात्वान्तिश्चयंगत्वाजानामि अनयाशोभ
नंमंगल्यंसर्वलोकेशुभविष्यति अतःसमंगलीः नामितोयंयस्मात्भावेनयुक्तत्वनर्यं
दृमोसमेतकोर्थः दृमांभर्तृसहितोसमर्चनायत्वेवेदृष्टियात एवंकृत्वात्वंसौभाग्यव
तीभवेति अस्यैसौभाग्यंदत्वा यद्वा स्वस्यैसौभाग्यं त्रैश्वर्यं अस्यैदत्वासमर्प्य ततः अस्तंग

हंसवंगच्छेप्रतियाच्छन्तविपरीतन यहिविपरीत विपरीतेकरिष्यथ तर्हिनभविष्यथे
तिशेषः श्रीरामलक्ष्मणयोर्वीरोर्मित्संगमिष्यथस्थः ॥६॥ अत्रसीतायाः यागिनहं
कुर्वन्सन्तांप्रतिश्रीरामोवदति ॥ स्वपरन्तंदृशीयन्सन् तत्रस्थानोदेवर्षिनारदमध्येह
एजपुत्रि ॥ अहंदर्शिकामोस्मि तंश्रुत्वापितेहलक्ष्मणभागमित्रलक्ष्मि ॥ कस्मैप्रयोजनाय त्वमा
दिशक्तिर्ममार्थमवतरिता पुनर्निरूपयिष्यहालेहवती तस्मात्तवसौभाग्यवत्वायेति

गभागमित्तेसौभगात्वमहंतंमयापत्याजरदष्टिर्यथासः भगोऽस्मीमास
वित्तापुरंधिमह्यत्वाङ्गीहयत्यामदेवाः ॥७॥ पुनःकस्मात्तत्रलक्ष्मीभगश्चास्मी
मावसवित्ताच पुरंधिश्चएतेसर्वेतवमालिनहरणयसंप्रार्थयंतीति तत्रायंभावः भंग
मजन्मनतत्रेतन्तेप्रतिगच्छंतियोभाग्योगः सःभगः सोप्रेरयति पुनः अर्यमापित्र
यनिः सःसमपित्रभिःप्रेषितोमांप्रेरयति त्वमासहपिंडदानार्थं पुनःसवित्तादेवः विव
स्वत्प्रेरितोमांसवंशकर्हनायत्तवमालिनहरणेप्रेरयति पुनःपुरंधिःपुरंअयोध्यादे

त्रैधीयतेऽस्मिन्नसः क्षेत्रमिमानीदेवः पुरंधिमीप्रेरयति त्वमसहतत्रेत्यर्थे एवंतैर्हेतुभिः
त अहंवयाशिरंरुणामि सात्वंमयाजारइछिः यथासः यथावद्भवमयापत्यासहवद्धाभवत
त्राहंपत्नीकामत्वात् त्वान्तुभार्य्यानतत्रहीष्यामीतित्वंदृशीयामि मह्यंत्वांगाईपत्यायग
हस्थाश्रमायदेवाः सर्वेदेवाः मत्तोभोक्तारः अत्रस्थिताः संतः अदुःदत्तवंतइत्यर्थः ३७ एवंवि
धानतः विवाहंकृत्वास्वजनैः सहसीतामादायायोध्यांप्रस्थितेनरामेणमार्गमध्येपरशुरामे

अमेस्तुतोराजावदिवेधा अपस्रविप्रत्तरंतिस्वसेतुः सकल्पीवंतेरजयत्सोअस्मि
नेमिंनचक्रमेवंतोरवुर्हः ३८

जितेसति देवात्तमस्तुवन्अमेस्तुतइति अमेसर्वेषु
भगवइमेषुराजरूपत्वात् राजाश्रीरामःवेदिदेवैरभिवाहितोऽभूत् यतोवेधाजगत्स्रष्टात्र
पःसमुद्रंतरंतिरिष्यंति तथाविप्रः हितीयार्थेप्रथमा जामदग्न्यंचतरंति यतःस्वसेतुःस्वकृतः
सेतुस्तरणसाधनंयस्यास्ति सतथा अस्रशिलामयःसेतुःप्रसिद्धः विप्रेणग्राह्मेनधार्म्मिमित्ति म
र्यादापिस्वकृतासेतुरेवतदुल्लंघनंकरणात् भार्गवोपिलंघनीयइति दर्शितः समाजाकल्पीवं

तोरजयत् येनदृशाथप्रवोदितः समुद्रमग्निस्तवपुत्राभविष्यति पुनःश्रीरामेवक्ष्यिचर्षिणा
प्रेरितवान् तत्रनकारणंदृष्टांतः नेमिमिवचक्रे यथा त्वष्टाः अश्वानन्तर बुद्धः श्रीघ्रगामीभ
वति तथाकक्षीवदादयः श्रीरामप्रेरिताश्चेयाः ३८ सगजागमः हिवेधुः ह्योरन्योन्यविरोधिनो
र्वसिष्ठविश्वामित्रयोः वधुः मित्रः सर्वात्मभावान्ममेति नोहोचाह एकोवैतरणोदाताकौशिकः अ
न्योमष्कामागाद्दिकतीवसिष्ठः तयोर्विरोधहेतुमाह सवर्धुसगमीदृशायामपिदुर्धादृतितोसव

सहिवेधुवैतरणोमष्कासवर्धुधेनुमश्वेउहध्ये संपनमित्रावरुणावंजेउकैश्यर्ज्ये
ष्ठमिरयेमरणावरुष्ये: ३९

धुधेनुंउहध्ये सहादोधीः अश्वं अप्रसतोयावत्प्रसतिदोर
हंप्रसस्यन्नरंदृणाहंधेनुंवाघंनैव नादृंशीवसिष्ठधेनुंप्रामुंविश्वामित्रः कोटिशोधेनुर्वि
तरेंनासीन् तथापित्वांधेनुंसनदृहो मागनुरोधात् तदामित्रावरुणयोः पुत्रंवैदिकप्रसिद्धं
उकैश्यंनीनाकर्मभिः संवर्जेहिंसितवान् तथामष्कापिज्येष्ठाभिः योगप्रभावसिष्ठः वरिष्ठैः से
नेः अर्यस्वामिनमात्मानंमन्यमानेतं संवर्जेहिंसितवान् एववशिष्ठविश्वामित्रौसवैःस्तुतः

रनरैईईवेतियोवैधुरितिश्रीरामपरत्वेसचितमित्यर्थः ३६ तद्धुरितिसःपूर्वोक्तोराजा
धुः मःवंशेजातोयमसतद्धैनामानेक्ष्वाकोनामऋषिःदत्वाकोधेनुजोनाभागंहस्तेकरयति
समर्पयति कीदृशःसऋषिःविद्वान् तथाशिष्यंप्रतिहेशिष्यनेतवदिविहादीक्षेधिमंधाःबु
द्धेधारकः तवपरविद्योपदेशकःप्रवेतन ब्रह्मवित्वादत्यंतेकांतिमान् किंरूपति तदाहसावि
तं धेयायेकैंद्रीत्वेसराजानोस्माकंनीवानो नाभिरिवनाभिरिवनाभिरिवनाभिरिवनाभिरिवना

तद्धुःसऋषिर्विनेधियंधानाभानेदिष्ठोरपतिप्रवेतन सानोनाभिःपरमासवाघा
हेतत्पश्चाकतिथश्चिरास ४० भिरिव एवंपरमापरमानाभिःत्रिविधपरिछेदशून्या
महतीब्रह्मवोमध्यं अंतरं तयाध्यगमावशिष्टरूपंबलंचक्रंप्रतिध्येयमित्यर्थः असौतः
पश्चात्पश्चात् अहैकतिथकवितमःनाभानेदिष्ठः चिह्नितर्के आस अभूत् अथास्मिन्
काले तथाहि विष्णोर्ब्रह्मानाभौसरीचित्ततः कश्यपस्ततोविवस्वान् ततोमनुर्मनोनाभानेदि
ष्ठ वंशेवगम्यतेएवंबलेस्थानेऽयोध्याकुलःतत्कुलसमाभिःप्रथावभूवतत्रश्रीरामोजातरि

तिभावः ४० इयमेनामिरिति सएजातमेमनसाकोशपंचकोतगतेऽहरूपं इहास्मिनेवमे
मप्रसर्धेरहे लयस्थानमभ्याकृतमित्यर्थः कारणमपि अयमधिष्ठानेप्रतिरमक्षिष्ठ
तीतिभावः इमेदेवाइंद्रियाणिचमेमम इमे अयमहमेवास्मि सर्वात्माकिंच कृतमसत्पद
लक्षनः प्रथमजाः प्रथमंजातो अव्यक्तरूपी तथाहिजाः द्वितीयेजातोव्यक्तरूपीच अह

इयमेनामिरिहमेसधस्यमिमेमेदेवाः अयमस्मिसर्वे द्विजा अहप्रथमजा
कृतमेदंधेनुरनुहृज्यमानाः ४१ अथासमेष्टौ अरतिर्विभावा अवसतिर्द्वि
तीयेऽहन्ध्वोयन्क्षेत्रिणिश्रुरेनमस्तस्थिरोध्रुवंधेस्नमाना ४२ ॥

निश्चिते इदमित्थंप्राक्तनत्वे जायमानाअसर्वेतत्रतत्रचाविर्भवतिधेनुर्वाक् अनुहृत्म
काग्रावती ४१ अथासमेष्टिरिति अथा अनेतरं अंगजा आसमन्तवसतीष्वमे ष्टोमध्यगतिःवि
भावाविशेषेणातेजस्वी अरतिः ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठः अवसति अवस्थितिंप्राप्नोतिद्वितीयेग
र्हस्थानेवाहंकृत्वा च यद्वा अवसति रक्षसामनेकधेतिपुनः कीदृशी श्रीरमः द्विव

र्मनोमार्गोयस्यसः तपस्वीमार्गं श्रुतमार्गंच अनुसरतीत्यर्थः अतएवनेत्राद्भ्रेक्षताः यत्योराजा
ऊर्ध्वोऽचीकृताश्रेणीः सोपानमहतिः नद्वाधैऊर्ध्वंजिगमीषणासयत्श्रेणीः घनीभूतपूत्य
र्थः क्षिप्तः अंसावयोपिहनहमयन् अर्थात्छत्रनिति लभ्यते मद्भूसत्यक्तंशोवधंसवर्ध
प्रेनारं स्थिरं अचलस्वभावमानाएवैंक्काकोश्रत्यासज्ज असज्ज अऽभावश्छोटसः ४५ अन्ना
योध्यायांराज्यंभरतायरामायवनंप्रतिकै केयीचरित्रंनिमित्तंतदाह मध्यायदिति अभीकेसंग्राम

एवा मध्यायत्कर्त्रमभवद्भीकेकामंकृतेपितरिपुत्रत्यो मनानतेतोजहतुर्विमंना
मानोनिषिक्तंसकृतस्यवोनो ४३

निमित्तेमध्याद्भूयोमार्गोयोमध्याभ्योकैकयीमं
अतभ्योयत्कर्त्रंकृतंतदभवत्मदामकाशेमाने एकान्तरकोप्रान्त तत्राहंसर्वासांराजपत्नी
नांमुख्यान्दुष्यप्रियासि अतोममपुत्रोराज्याधिकारीतिमंमाने ध्यायतीतिमध्याकैकेयी य
दास्वपुत्रस्यराज्याधिकारेकोशल्यामुख्यास्तमित्राकनीछामध्याकैकेयीतयामत्कृतंतत्र
भीकेसंग्रामनिमित्ते अभवत्तदाहपितरिदशरथेपुत्रत्यांकैकेय्योकामंतस्मैवरप्रदानेहो एवा

संवाहपतिसति विषेता विदेशंगाक्केतो श्रीएमलक्सतोरेनः वीर्म्मेनत्मरहानाएंद
रारथंजहतत्पक्कवेतो कीहशंरेतः मनानकमनसाएमगमनेनेक्केतीतिमनानकंत
द्रेतः सानोनिश्चितं सानो उच्चस्थानेस्वर्गेनिश्चितेहरारथः स्वर्गितेवानित्यर्थः कथंभू
तेसानोसक्कतस्ययोनो अयंमंत्रंपितप्यस्वामिनिंमंत्रस्मरन्कपरितो अत्रयोगत्वा
ॐपन्मत्तः ४२ श्रीएमेवनेगतेसतिमद्रनेतदाहदंडाइवेति भरताः भरतशत्रुघ्नस्मः

दंडाइवेतो अजनासआसनपरिक्लिन्नाभरताअर्भकासः अमवच्चपुरएता
वशिष्ठः आदित्नस्तनोविशोअप्रथेत ४४

गो अजनासः गवोपालकाः इवदं
डाःइडेपः कोऽप्येवांते अकिंचित्काएवाइर्वलाआसनपरिक्लिन्नाः अस्याःमतः
अर्भकासः मात्रापित्राचत्यक्तावालकाइवेति तेषांचपुरएता पुरतःकोवशिष्ठः अभ
वत् आदित्नअस्माद्वशिष्ठात् तेषांभरताहीनांतत्सतो तित्तस्तोनामदर्शनेनतत्रि
मित्तकतो नामार्थंव्रतवतो विशःप्रजाः अप्रथेत वृद्धिंगताः पुनर्भरताहीनाभवितेजोव

हिंगते एवंमहामुनिप्रभावोनिरूपैमंसचिंतेभवतियेनतत्रशत्रुचौरादिकृतंभयंकिंचिन्ना
भवत् ४४ मंत्रोयंसर्वसिंहः वनेप्रतिप्रस्थितंएमं अनुगच्छन्विश्वामित्रोमध्येमार्गे आ
गतानदीः प्रार्थयते ओषुस्वसारःइति ओस्वसारःभगिनीतुल्याःसिंधवःनद्यः अस्मभगिनी
कौशिकीनदीवन्मद्वचनात्तादृवाक्यमुक्तं ओषुअत्यंतंसत्वरमस्मद्वचने श्रृणोतु श्रृणुध्वं
कारवे करोमीतिकाहः महतःकर्म्मसारःतोवधस्यकर्त्तातस्यप्रीत्यर्थंसहि हृतान् अनसाचे
ए अधो अत्ताःसिंधवःस्रोत्याभिः ४५

ष्टवनारथेनमयोवःयुष्मान्प्रति आगतवान्
माएः अधोअत्ताः अधोवाहिन्यश्चभवंतुएमामएनुनोकुमानरएमुक्तं तत्रकल्पमेदो
नेतव्यः ४५ एवंनदींसमुत्तीर्यचित्रकूटंप्रतिगतेएमभरतःकिमकरोत्तत्राह अतारि
षुभरताइतिभरताः गम्यवसगविष्यथिवांतद्राज्येअवसं अनाशकंयथाभवतितथात्यक्त

ण्ड्याः संतः नदीनोकर्मणिषष्ठिः नदीः मद्र नदीनांजलानि अतारिषुस्तीरा वैनं निद्रांप्रि
विशोभारद्वाजः समनिं शोभनमनिमानंसमंनंत सवितवान् तस्यानिष्पंक्तवान् तदेवा
भिनपत्ति प्रेति भोशिष्या अयंतीः इच्छंत्याः प्रीतिमंनः सणधाः बहुसंपदःशोभनाः सिंहमःप्रा
प्रिकाम्याद्यः नाः प्रचिन्वध्वंप्रकर्षेणपुष्पाःकुरुत वल्गाणाः घंतकुल्यामधुकुल्याश्च आम्र

अतारिषुर्भरतागन्यूसंअमरुद्विप्रः समतिंनदीनां प्रपिन्वध्वमिषयंतीः सणधा
आवल्गाणाः प्रणधंयांतशीभं ४६ यदंगात्वाभरताःसंतरेयुर्गव्यन्ताम्यूषिन
इंद्रजूतः आबोदहप्रसवःसर्गतक्त आवोवत्तोसमतिंयक्षियानां ॥४७॥

णध्वंपूरयंत ततश्चशीभं ईश्वरत्वाभिमातिनं भरतंमात आनिष्येनगच्छतेत्यर्थः ४६ ततोरा
मंप्रतिगत्वाभरतः किंचकारतदाह यदंगात्वेति यत्यदाभो अंगश्रीरामभरताःत्वात्वोप्रत्यागत्यना
नादंगाइवे अजनाशेति यद्वा गोपालकाइवभरताद्यआसन् तत्रायंभावः यथागोपालकादि
नंदिनंप्रतिवनेवसंति तथाश्रीरामादीनांवनवासेन एतेसोमनोसिनिस्पंदनेवसंतिपुनर्गोपालका

र

इव एतेनानावाहनेष्वाहोहणं नकुर्वंति पुनर्गोपालाइवश्रीरामादीनोवियोगादुःखान्नएतेनानाशास्त्रा
णिरिक्तोवरभूषणानिचधारयंति पुनर्गोपालकाइवस्वस्त्रंत्वत्कादीनावभूवुः पुनर्गोपालाश्यथाव
नेगंतःसंतःमातापित्रादीनांदर्शनेस्पृहावंतोभवंति तद्वदेतेसीतायाःसलक्ष्मणांदर्शनेस्पृहावंतोव
भूवुः पुनर्गोपालाश्याविज्ञानबुद्धिनोनभवंति तद्वदेतेत्वल्पबुद्धिनोवभूवुः पुनर्गोपालाश्यथाग
हकार्य्याणिस्पृक्कावनेगंतांगावोत्काहिभवंति तद्वदेतेगृहकार्य्याणिस्पृक्कामनसाश्रीरामादीनां
कैंकेय्यीस्पृहावंतोवभूवुः यद्वा भरतादयोगोपालकाइवआसन् पुनःश्रीरामादिभीरहितमयोध्या
देशंवनसमानंवभूव पुनरर्भकाइवआसन्भरतादयः तत्रायंविवेकोयथाऽल्पबालकाः मात्रापित्रा
त्यक्ताःसंतःअत्यंतदुःखिनोभवंति तद्वदेतेश्रीरामादिभिस्त्यक्ताःसंतमहादुःखिनोवभूवुः पुन
र्यथाऽर्भकामात्रापित्राहीनाःस्वशरीरंपरिपालयितुंसमर्थानभवंतितद्वदेतेपितृहीनावभूवुः
विनयंकृत्वात्वत्पादकेमाप्यचसमर्थानभवुः एवमयोनंदीसंतरेपुः पुनस्तवाज्ञयास्वदेशेग्रामाःसंतःग
मनग्रामेगविभवोनेहितत्स्वामिकोग्रामः नेहिग्रामःतस्मिन्ग्रामेदुःखितःदुःखितेवासंकृत्तवंतः
सोपिग्रामः कीदृशाः दुर्जनैः दुष्टैर्गृहीताः पुनः प्रसद्य सर्वेषांधर्मीणामुत्पत्तिकाः अहप्रसिद्धःपु

नः सर्वान्तकः समानाम सञ्जघ्नदनिसर्ती ॥ आत्तशोभरतः नक्तः क केकेयजो विनोयस्मिन् सः सरीनक्तः ए
वंभरतेनगतेभरताः आसीत् ॥ अर्वेव्रतेगन्तवेतः यस्त्रियानास्ति ॥ स्नानमन्नोधानमन्नोजयमन्नोविधतेपे
यो नेयास्त्रियाः नेयोयास्त्रियानोभरतानो मापोननामतिः नोसुमतिं ॥ आवणे हैं प्राथीये यूनिकश्चिन्म
हान्छिः श्रीरामंप्रत्युक्तवान् ॥४७॥ अथभरतनामार्थः विश्वंभरतीतिभरतः विश्वंहरत्वात् महा श्री
रामेवनंगतेसति स्वदेशस्थाः प्रजाविशेषेणभरतीतिभरतः महा भरताः प्रजमानाश्चापिकथ्यंते

नहिसत्तवनोममप्राह्वे त्रन्यस्मरणेतिवो त्रस्मान्वीरा त्रानयत् ॥ त्रहंहश्चिद्धान
दत्रवीत्स्त्रिया त्रापास्यमनः उतो त्रहक्रतुंरघु ॥४८॥

नत्रायंसवीत्मनाश्रीरामयाजकत्वा
द्भरतइति ॥४७॥ त्रस्मिन्मंत्रेउत्तरकथापा ॥ त्रनुसारतः ॥ त्रादौपूर्वप्रकरणंकथ्यते श्रीरामः प्रियान्
जाभ्यांसहितः चित्रकूटात् दंडकारण्येपंचवट्यंगतवान् नत्रकदाचित्कूर्मीरावा त्रागत्यतंमहाम
नोहरंदृष्ट्वामोहितासतीसंदरीस्त्रीभर्त्वारामंत्राह मांदराय मदारामस्तोजाननपिस्वशीलत्वात्तिर
स्कारमकृत्वामनेयंस्त्रीसीतांविधत्ते ॥ त्रतोनिःकर्मिमस्मि ॥ त्रथवा त्रापत्काला ह्यामांनेच्छति

यद्यित्वेहढंकरोषि नहिलक्ष्मणोपिहस्यवानति अतस्तंप्रतियाहि तदाऽसुकासालक्ष्मणंप्रतिगत्वावा
ह मांवरयेति सोप्याह अहंश्रीरामकिंकरोस्मि सःतत्सेवाविघ्नार्थित्वांनगनहिष्यामि तथापरंकिं
करत्वान्नवयोगेपिनेवास्मि तदाऽसुकासारामंप्रतिपुनरागत्यपूर्ववतहढंचक्रे सतुमोन
मतस्तीति तदाश्रीरामोऽवदत् नहिसत्तवेति सएवलक्ष्मणः हिनिश्चितं तवशास्त्रे
तवानुशासने नरएपति नचलति निःकामत्वात् त्वयि अरुचित्वाद्वेति तथायं अन्यशा
स्त्रे अनुशासनेपिनरएपतिनचलति यतः सर्वानबोधवानयंत्वत्कामसेवार्थमत्रागतः
पुनस्तवदुर्भाग्यात् अस्मिन्कार्ष्यमनुशासनेपिनचलति यहिमानुशाशनेचलति न
हियोवीरः आयत्कालेअस्मान्धैर्य्यंदत्वात्र त्रानयत् आनीतवान् तस्माद्दमस्यांते
हवंत्तवार्थेनकरोमि वयंस्वसेवार्थमस्मानेदीनाःस्म महा अत्रवंरपः नहिसत्तवेति
पुष्मात्करात्लक्ष्मणोकामक्रोधादियुक्तेशास्त्रेमान्येस्मान् एवंमत्तेनवशास्त्रेसएवमनचल
ति कुलोन्नमत्वात् स्थितप्रज्ञत्वाच्च अस्मच्छास्त्रेकोर्थः प्राप्तंपदार्थंस्वीकर्तुंयोग्यमि
ति नीतिशास्त्रेपिनचलति किंनुममशास्त्रेभगवद्धर्मेचलति एवंश्रीरामेणदत्तोत्तरापिसा

यद्यानयचचाल्न तथापिरामेणात्तस्यसमीपेपुनःप्रेषितो पुनर्हरीशनेस्थितमनुजंप्रति इंद्रइति
इंद्रःकोशलेंद्रोरामः॥ अब्रवीत् दूयंचैतत्प्रयुक्तान्जानान्घातयतीतिचिह्नात्तांश्रीरामात् अ
तोदंडार्हमंतव्या तदाऽनुकोलक्ष्मणा रघुणाघवंरघुवंशेजातं यद्वा एकारोच्यतेशब्दने
नामनिमस्मरा रघुःरामः तंप्रतिलक्ष्मणा॥ अहआह किमाहस्त्रियाः मनः आशास्यमिति
शिक्षितुंयोग्यं नत्रापिउत्तविनर्के अस्याः मनःशिक्षितुंयोग्यंनेवास्ति कथंभूतंरघुकुलं

सप्रीचिह्नामदच्छुत्तावहतोरथंएवेधूर्वत्समउत्तरा॥५०॥ क्रोशतिहिनस्ती

त्तिक्रुत्तःतंकोर्थः नाटकावत्तोहंतुमिच्छंतमित्यर्थः॥४९॥ एवमुक्तेसतिसाखरूपंकरो
लेधत्वासीतोभक्तिमेच्छन् तदातांदृष्ट्वाश्रीरामोलक्ष्मणंप्रत्याह सप्रीचिह्नेति दूयेचिह्ना
दलक्षीदृश्यते कीदृशी सप्रीतिर्यथासप्री अश्वः उच्चैश्रवासवति तथासाश्वापिकरोगी
हीउच्चैस्तः कथंभूतोकरोगिमदच्छुतामदश्राविणी पुनःकथंभूतो यथारथं अश्वावहं ४०
ति तथासाःरथंशरीरं मिथुना मिथुनौतौ हौकरोगीवहतः वहंतौकोर्थः गांधकारेवनेपि ढां

दूयं श्रोत्रवलेनेव हरस्यस्मज्जनस्मवाक्यं श्रुत्वातंप्रतिभक्तिनुंगच्छति यथाशब्दवेधिनो
वीरा: शब्दमनुविध्यंति तथा एवनिश्चितंदृष्टी धू: वधू: वत्स: वाणठेकस्मवधिकस्मउत्त
रा श्रेष्ठतरा भवति तेषांधर्मीनुकूलत्वात् मान्याभवति यतोस्मा: कर्णीनासेछेत्तव्यमिति
भाव: अस्मा नासिकापि हरा जुनानोगंधरत्नातीति पुनरस्मा: शरीरंनहंतव्यं इतिस्
चित्तमात्रेणास: तथैवकृतवान् ५० अथश्रीराम: सर्वेणवोनिमित्वाद्विष्यत्वि ग्रामिं

अधःपश्यस्वमोपरिसंतरोवाद्कोहरमाणेकस्मद्कोदृशन्त्रीहिब्रह्मावभूवि

त्वासीत्तामाह भोसीतेत्वोसर्वसंयमयुतोजानामि तथापिसर्वेणवोनिमित्ता हरवो
रादृशा स्त्रीयाप्यंतीतिभयात् त्वत्स्वनेत्रदृष्टिंचंचलोकरोषि तथास्वपादौमत्तत्रचाल
यसि अतस्त्वांवदामि अधःपश्यस्वेति त्वमधःपश्यस्वउपरिनियंकस्मन्मुखंमापश्यत
त्रापिममहेश्वरुक्तारादृशा: आकाशेचरंति त्वांतहीनुमिच्छवः तस्मादाकाशेविशेषेण
मापश्यो यतस्त्वान् दृष्ट्वा तवभयंमविष्यति यदा तवदृष्टिंचंचलोदृष्ट्वा तेत्वांपतिव्रतो

नजानेन्तःसेन्तः हरणाधीमुपायेकरिष्यन्ति पुनस्त्वयासर्वप्रकारेणवञ्चितेतत्रापिपा
दोअनाच्छादितौ तोदृष्ट्वात्वंहृष्टवन्तीमत्वाहतेमलंकरिष्यन्ति अतस्तवकश्मलंकोगुल्को
चापिसदृशान् दृष्ट्वोमाभूतां इतिवाक्यंत्वामहं आपत्कालेपिदृढव्रतोनात्वावदामि यतोहि
यस्मादेवंभूतासंयमपूर्णाब्रह्मणइवस्वरूपावभूविव सतीसम्यक्तयाभवतीत्यर्थः य
द्वा मत्रस्थास्थान्यापित्वात्वा क्रियते श्रीरामःसर्वेणवानिमित्ताद्विभ्रमउपद्रवेणात्वा
सीतामाह त्वंमांपतिंउपरिपश्चिमाउपरिस्थितमपि अधःस्थितेपश्यस्व कोर्थःसर्वेति
संराज्यस्थानेत्युक्तं अहंपित्रवाक्यात्त्वत्प्रासहात्र आगतोस्मि तत्रापिरक्षःप्रभृतीनांमध्ये
एवमधःस्थितोस्मितस्मात्त्वमेवंविचार्यस्वपादोसंतरंसम्यक्तयाहर संहर कथंसंहर
यथेत्युपाध्यायोस्वभवनेयत्रतत्रविहरणात्वयाकृतेपुनर्वनेपिमुनीनांमध्येकृतेतथात्र
नकर्त्तव्ये पुनस्तवगुरुणा अत्रकेवलंदृष्ट्वोभूतौ हिनिश्चितं आपत्कालेयास्त्रीभूरनु
कूलावर्त्तते सात्रब्रह्मणइवापतिव्रतावभूविव भवतीत्यर्थः यद्वा वान्यावाक्यात्वा श्रीरामः
सूर्यरूपवानिमित्ताद्विभ्रमउपद्रवंचिंतयन्सीतामाह भोसीते त्वं अधःस्वस्वरूपंयावकेन

र्धानेकृत्वापुनर्मी मां उपरिस्थितं अत्रस्थितंयप्पत्व कथंयप्पत्व ध्यानेनैव तथास्वछायाह्
यांसीतामत्रस्थाप्य तन्नेत्याभ्यांयप्पत्व कस्माद्यस्मात्तवछायासीताह्यस्मरवणा ह्रणोकारथि
त्वा अहंसर्वानत्वलान्हनिष्यामि पुनस्त्वंसंतरं सम्यक्तयास्वयादृकोचरणोसंहर कोर्थः
छायारूपमध्ये इमौयदौ चापित्वयानस्थानवो तथातवगुल्फौ चापिसंहर यतस्तवोगानांते
शोपिरावणाकरात् स्मृत्तिोनभविष्यति एवंत्वंह्रीमूमाह्रीयतिव्रताब्रह्मेति स्वब्रह्मरूप
रूपं भुविष्ठिवामवर्त्तरितं अवरात्स्व अत्रभवेंहुस्वोमंतव्यः अर्थप्राधान्यात् क
र्णे
थंभूतंब्रह्म थकारात् मयारक्तितंथकारोमयरक्षणो इतिकोप्रप्रमाणमित्यर्थः यद्वा पुन
र्भीत्वा सर्मणस्वानिमित्ताद्विष्णुपदवंचितयन् तव्याजेनसीतोकंपितोहेहृा श्रीरामः
स्वपरत्वमाह भोसीतेत्वंह्रीमूमाह्रीएवासि साकीदृशी मामायामयराशक्तिः सामुविष्ठ
ष्ठिवामवर्त्तरितासतीब्रह्म ब्रह्मस्वरूपंमाकृत्तावर्त्तारं पश्यस्व कृत्रपश्यस्व अधश्चउपरि
चसर्वव्यापकमित्यर्थः कोर्थः मोविनान्यत्तकिंचिन्नात्रेमापश्य पुनःसंतरं सम्यक्तयातेतव
यादृको अविद्यारूपंवामयादृं विद्यारूपंदक्षिणंच संहर अत्रराक्षसानामुत्पत्तिः तथाते

गुल्फौ सात्विकतामसगुणरूपौ चापि सेहरे रजोगुणदहेरणालीलोकरीष्यामि एकैकत्वाथ
कारः कोशप्रमाणात्पर्वतः एवंपर्वतरूपाद्रात्रप्रमाणात् अवस्वात्मानेरदास्व त्रात्रापिभूव
र्णाहस्वोग्रा घ आर्षत्वाद्र्थीप्रधानाच्चेत्यर्थीयद्वा पुनर्व्योत्मा सर्पीणाखंविरूपकरणात्
सीतोकंपिनोंदहूश्रीरामत्तामाह भोसीते त्वेमामो उपरिवैकुंठादुपरिस्थिते अधः अस्मिं
स्त्रोकेऽवतरिते यश्रवस्व जनाहि तस्यमम संयोगात्वंनिर्भयाभव हिप्रसादात् हप्रसिद्धस्त्रीणा

सदृहासंतुविरवेपतिदृनवलत्रैत्रिश्रीरणेदमब्रत् त्रमत्रितोन्वोजनासव
धानोविधावराहमयोत्रतमाहत ॥५२॥ हीनेतवपदकौतथागुल्फौ दृशान् प्रेमणा
दृत्पतिसारमालत्तीतुल्याब्रह्मास्त्रहरणावभूविथ भविष्यति त्रन्यथात्तवहेमात्त सर्पणा
खादृवविरूपाभविष्यतीतिभावः तस्मात्त्वंभयेत्यजेत्यर्थः ॥५१॥ तदासर्पणत्वया प्रेरितान् त्रा
गतान् खरादीन् श्रीरामोजघानेतिविश्वामित्रीयेन मंत्रेणावदति सदृहासमिति सः श्रीरा
मः सदृहासं लोकानुपदीपयंतं हसणं तपुनः विरवं महास्वरंखरंचखलं नेत्रवदंतं त्रि

शिरसां त्रिशिरसं हनन्यत् दूषितवान् हतवान् कथंभूतः श्रीरामः पतिर्हन् पालकः अस्ये
ति अस्महशत्रूणां हीनवधस्य हेतुं चित्तो नाममुनिः ओजसावलेनवधानः विधा अंगुल्या अ
न्यया अयो नीलानखया अनुपश्चात् मुनीनमन्याह वराहमहोतेवराहाकारेराक्षसं अ
हन् श्रीरामो हतवान् सर्व अभयकामैः आराधनीयोस्तीतिभावः यतश्चान्यानपिशत्रून्
हनिष्यति ५२ एवं प्राज्ञानवरोहीनहत्वास्थितंश्रीरामंदेवाः स्तवंति तथाऋषयश्च हेईइस

यच्चरन्तन्वाबधानोवलानिंद्रप्रवृद्धाणोजनेषु मायेत्सातेयानिमुहान्याह
र्नाघशत्रुंननुपुराविवित्से ५३ वैलोकेइज्जनेषुजनस्थानेषु तन्वाशरीरवलेनवबधा
न वर्द्धमानत्वं अहंबलानोनिहंतास्मीतिप्रवृद्धाणः सन् वलानिमहाबलानिरक्षांसि नि
घ्नन्सन् यत् अचरः संचारंकृतवानसि यानिचतेषु हान्याहुः योराक्षिकाः सामायेत् तवमाये
व यते अधतेपुराज्ञाननीयेननुनिश्चिते शत्रुंशत्रुगणं नविवित्से त्वेनजानासि सर्वज्ञत्वा
न्नित्वात् खरेमान दूषणेमत्सरं तथाधनविधामिजनजोमदं त्रिशिराः एवमेतान्सहा

सहितान् योगविघ्नान् कथंनहनिष्यसीत्यर्थः ॥५२॥ इंद्रस्त्वेवं तंभगिनीमुवाचकथं
णवणः किंचकारतत्राह स्त्रियमिति स्त्रियंनिकृत्तिकर्णनासोष्ठीणस्त्वादृष्ट्वा किंत
वेकपटमुनिसन्यासिचेषधारिणंदशग्रीवेमारीचरावणाख्येतयोरपिबलंस्व
दृष्टरावणानीचःसीतोहरवतीश्रुत्वातीअन्येषांसर्वजीवानांयोनिभानंरेएक

स्त्रियंदृष्ट्वायकिंतवेतामन्येषांजायांसक्तंचयोनिं एवंहे अश्वान्
पशुजेहिवभ्रून्छोअनेरंतेऽबलःपपाद ॥५४॥ इंद्रस्तुभ्रमिदृष्टिवो
नंतंवज्रिनंवीर्येयहंतमाप्तिनेमगंतमुत्वेमाययावधीरवैनंस्वराज्यं ॥५५॥

स्वश्रीरामस्यजायांचपुनःसक्तंअतिहोत्रादीनांयोनिंमातरंतापकामाति
नामापितवान् हियतःकारणात् एवंहे वभ्रून् अश्वान् रथेपुपुजे तेनचसबल
लःधर्मद्रोहो अनेरंतेएमस्योनिशीलासमीपेपपाद प्राप्तवान् ॥५५॥ तदामारीचो ४३
मवारोनहतःसन् देवत्वं प्राप्यश्रीरामंस्तौति इंद्रेतिभोइंद्रयरमेश्वरतथा अद्रिह

पसहद्दचापसहननात् मोअहिवः पद्म पर्वताकारंकुंभकर्णमपिहनिष्यसि अतो
हे अहिवः पुनः पादंवुजेवज्रचिन्हान् मोवज्रिन् अत्यादरेणवहुकत्वसंवोधयतितुभं
नवलीर्यपराक्रमं अतुलं सर्वलोकेपराभूतेस्यात् तत्रमंमारलोकिमाश्रयीमितिभा म
वः यत्नयत्न हप्रसिद्धं संपरेतेमाधिनं मृगंमार्चिमोत्वंमायया मानुषलीलया अवधीः
हतवानसि तत्स्वल्पं स्वसमजोचितकर्मस्ववेक्षपरंपरागते अर्चन् अनुव्रजयन्

थ योवःसेनानीमहतोगणस्यराजाप्रथमोयजीवति मेवभूवतस्मैकरोमिनधना
हरणंतिदृप्तहंप्रावीत्तहतेवहामि पदंनोराजनरतिःसमिद्धोरौद्रेदृता
मस्तुमान् अदक्षिविकिठिमातिमासावहनासिक्रिमितिप्रतीमपाज

एतोमगया उचितेत्येवहतवानसि नठ डेषवुद्धया समदर्शीत्वादिभावः ५५ ततोहर ति
स्य एमेचतदनुगतेलक्ष्मणेचअत्रेस्थानेप्रार्थयानेवणसीताप्राह योवइतियोवोएत खो
एतानोमहतोगणस्यसेनानी वामहतोवानरस्यराजस्यसुग्रीवस्यप्रथमोमुख्यवभूव
तस्मैअहंकरोमि निहन्मिक्षीघ्रमेवनाएयामि धना धनानितरुणकिंनकोचनहिंद

कृत्तवासा को प्राचीः दृशः प्राच्यादिदिशः प्रति अहं वदामि एतद्वाक्यं रावणं प्रति मत्वासी
तयोक्तमुक्तवान् ५६ एवं रावणसीताहरणोदितमालक्ष्य अग्निश्चिंतयत् इन इति राज
निति मनसेवमसंबोधयति हे राजन् इनः बलीमान् अरातिः अलुब्धकामस्त्वं सभि
क्षुः कामाग्निनादीप्तः रौद्रोभयंकरोदुरायसहसायसंमानसमर्थः अदृष्टिदृष्टः किंकि
न्नत्ववसामर्थ्यं जानन्विभाति वेपरीत्येनदीप्यते भासादीप्तावहन्ता वहन्ता असि

कस्मोवदेनीलमिवर्मसाभ्रजनयन्योवोढहतःपितृनी उध्वेमानेसूर्यस्यस्त
भायनस्थोवसुभिरन्तरिक्षेविभाति ५८

किंकालरात्रीमिवकृष्णांकृष्णोदत्वमानो
ऽयाजन् अथहरिश्मश्रुनयनोवारपित्वेतिशेषः ५७ सएवंचिंतयन् अग्नियंत् यदाकृ
ष्णाकालरात्रीतुल्यांस्वनीलनीलविवर्णोसीतां वर्मसा स्वत्वरूपेणकवचरूपेण आच्छा
दकेनयोगबलेन अभ्यरन् तिरोहितांकृतवान् किंकुर्वन्सन् वहतः ब्रह्मणः श्रीरा ४५
मस्यसंकल्पात् योगो अन्योऽस्त्रियेमावासीत्तंजनयन् तदापितुः जगत्पितुः रामस्यजा

यामिवज्ञायोनोन्नहौत्वा अरातिः धर्मेतरनिर्यस्मिनः एवणः उर्ध्वे आकाशमार्गेसूर्यस्यदि
वः ईसंवेधिनोदेवतायाणस्य ववसभिर्देवताविश्वेभेः सहतेनांसवैतोभानुः करोत्तिमित्तव
त्तभायनस्तेभयनसन् एवणाविभाति अर्थात् तदातेनाकाशमार्गेणनीयमानोसीतां
एवणादक्षेतुंकोपिप्रभुनाभवदित्यर्थः मदसदमिति तदासज्जदाऐएमवेद्रः ईएनांसी
तोनिमित्तीकृत्य अजोएदप्रोसहसेत्रामे असत् वाणन् प्रतियत् वज्रानफेनमिति न

सदेवानफेनमसदजोसदापरेदपदभ्रचेताः सदम्पशनदक्षिणापराद्धक्
नतानुमेपृश्नोजातभ्रेपदे

कारोदृष्टांते यथाद्यवाम्रहोत्रकोधाविष्टःकेनं मुखेना
सिकाभ्यांफुत्कारंकुर्वन् असति तदृतनत्रहेतुः दभ्रचेताः प्रियाविरोगात्स्वल्पबुद्धिः
सन् आदृतिमनसिकृतवान् सन् असत् परोक्षं अपगतोदरहन्ती प्रसत्तेश्चेत्स्यात् ते
हिंसाद्यएवनिहतः स्यात् दृतिभावः ततःकिंचकारेत्याह सदृतिदृक्षिणाप्रदेशान्नोएणं
पदमन्विष्यते एवंविचार्यनत्रमत्वासदृत् तीर्थेगोदावरीप्रतियत्तत्तोगाद्धन् पराद्धक्

पराक्तोभिभूतः शोकेनेत्यर्थः ततदृष्ट्वमब्रवीत् याः पश्यन्त्य श्रुभाश्रुमत्सचकाः पतिजायाः प्रच्छं
नं दृष्ट्वं नयेति ताश्चापिमेनजगत्रेन अनुग्रहीतवेत्यः पुनः सीताप्राप्तिसचकंशकुनमपिनजा
मतदृति अस्मंतेशोकंकृतवानित्यर्थः ५६ अत्रजटासुपक्षिणः प्रसंगः विधुमिति समनेसंग
मेविधुंवहनोभूरणा विधुननकरं दाद्रणेश्रवणकरं भुवानमपिसंतेतस्मे कं प्रसिद्धंतका
रा चोरंरावणं सीताहरणं पलितोवृद्धोपि अतमेत्रे अरणपुत्रः तपरणेतिविख्यातेजटायु

विधुंदाद्रणेसमनेवहनोभुवानंसंतेपलितोजगार देवस्यपश्यकाव्यमहित्वाघम
घः मारसःसमानः६०

नीमापत्नीजगार निर्गीतवान् तहिसिद्धंनसमीहितं नेत्याहदेवस्ये
ति देवस्यदेवेंद्रस्यपरमेश्वरस्य सर्वनरहृदयानुजिगीषमाणस्यकाव्यमहित्वा क्रांतदर्शिमहि
मानंपश्यपुनःशकोत्पज अत्रयदिरावणोवध्यते इतरेण तहिसर्वेषांरहृदयानांक्षयोनभवि
ता अतएवरामोनिर्वृतोभवेत् एवंरावणोनमृतः तथापिसमानःजटायुःसम्यगचेष्टतराव
णाभिभवंकृतवान् सः अघपरेघः ममारः सर्वरहृदयहृदयार्थंजटायोः मरणंदेवेंद्रेणसंपादितं।

यद्वा ममारेरित्यत्रीत्यर्थेषु पुंधोक्तेनरामेणसमीपप्राप्तेन मंमानंसन्मानंप्राप्यपुनः आरब्धंगतवानित्यर्थः ६० सुग्रीवहरणमीजटायुः अत्रनामांतरेणाह यः अक्षमंनाधशोयस्मात् यच्चिकेत यत्तज्ञातवान् अहंरावणंहत्वासीतांरामायदास्यामीति तत्तस्यमित्रेतत्संबंधभूत मोघेनिष्फलेनैव यतोमत्तस्मात्रिश्रीरामभक्तसंकल्पोन्यथानभवतीति अतः स्माहैस्महणीयं वत्सीतांत्वंविधनेरावणंहत्वाश्रीरामोनेष्यति कथंभूतोरामः उतदातारत्रोवनच्छेत्ता उतजेतः

श्राक्तनाशाकोअरुणः सुपर्णआशोमहाप्रूरःस्वादनील। यच्चिकेतत्सत्यमित्ते
नन्नमोघंवस्माईमुतजेतोतदाता ६१

जयशीलः कीदृशोजटायुः श्राक्तना श्राक्तोत्स
हमहान् स्वादनीलः सर्वदा अनील अनिकेतः महायोगीत्यर्थे ६१ रावणमारणाय जटम
त्सक्तवान् पुनर्यानिवत्स्मायोंस्यानिचिन्हानि वत्स्मावर्णशीलानोपभ्रंशवानरणाभ्रव

नश्रीलानांचिन्हानिवस्त्रानिपुनःपुंसांमनुष्याणां।उभयोरेकत्वमार्षः तानिचिन्हानिदृष्ट्वा
दृष्ट्वेत्यहीनवान् एवंएभिर्वानरचिन्हानिमौलस्त्रानिचिन्हे। तथायेभिःपुरुषचिन्हैश्चयुक्तःसन्प
थिव्यां वालीहत्वोत्पत्त्वादेहेमहाबलेप्राप्तगर्वितःसन्कनिष्ठभ्रातुर्भार्य्यांदुहितृकल्पांगत्वा
श्रीरामेणावधंप्राप्तेतिभावः एवंत्रयहत्यायपाठान् यकारःएकारान्तरकोशात्यागेसातत्यः तस्मा
द्वत्रहत्यांप्राप्तवान् वात्रहत्यात्यागायइतिश्लोकार्द्धंवा एवंयेदेवाःशक्रवत्कर्मभिर्वानरह

एभिर्दृष्टैश्चस्त्रायोंस्त्रानियेभिरौलत्रयहत्यावज्रो येकर्मणाःक्रियमाणास्मन
हरकृतेकर्मदुरुजायंतदेवाः ६२ येषांजातानांतेऽंगानिदीर्घाणि येचास्मत्परमेश्वर
स्यकार्य्यंजानन्ति तानवगीयन्ति येदेवाइति येदेवाःकर्मकृते वानरयोनिप्राप्तकुंडलिंविना
क्रियमाणास्वकर्मणा श्रीरामार्थेसेतुबंधनरक्षश्चवधादेःकर्मणांमहामाहात्म्येनउद्भवा
येन। वानरहृयेषांरामस्यवनवासयोग्यात्राविर्भूता तैरेवमहार्थैःश्रीरामोजटायुसंकल्पसा
धितवानितिभावः एवंश्रीरामःस्वभक्तस्यतस्यापिसंकल्पंसत्यंकरोति ६२ सुग्रीवस्यप्रा

कबंधवधमाह नीचीनवारमिति। योविश्वसंभुवनसंराजावहणाः सःनीचीनवारं अधोव
दास्यमुखंकबंधंरात्रांरोदसी अंतरिक्षंच प्रससर्जप्रकर्षेणप्रेरितवान् स्वानुकूलेन्यस्यत्वा अभ
वंदत्वात् सएवंभूतःकबंधः कदाचिदभिहंसंति वृष्टिंजलवृष्टिंनवभवान्तदाकरणात्त
यामूर्मिंजलवृष्टिंमुनक्ति आर्द्रीकृतवान् यवंएवंयवाद्यन्नंचापि उत्पादितवान् एवंप्रक
टेऽन्ते प्राक्रमावमानार्थंकृतवान् तमेवंभूतंसमर्थंराक्षसं अंतेमहाहिंप्राके सर्वभूतविना

नीचीनवारंवहणःकबंधंप्रससर्जरोदसी अंतरीक्षंतेनविश्वसंभुवनसंराजा
यवंनवृष्टिंमुनक्तिभूर्मिं ६३

शकंमत्वा स्वापराधेनियुक्तंदृष्ट्वाचश्रीरामोहनुवा
निनिभावः ६४ अत्राद्येप्रतीकरणंदर्शयति यदासुग्रीवःसचिवैःसहऋष्यमूकेगि
रौस्थितःसन् हरिरागतौश्रीरामलक्ष्मणौदृष्टवान् तदावालीभयान्नऋष्यमूकंप्रवेश
यामास सतुविप्रवेषेणगत्वाजगदीश्वरौज्ञात्वाहैववाणयासंभाषणंकृत्वाचस्वस्कंधं
धृत्वा अत्यादराज्जोहनुमानवसंनिधौ आनयामास तदाजानवान् जोएवंदृष्ट्वापरंपुरु

बौज्ञात्वात्त्वाचप्रेमणावचनेप्राह अश्विनेति भो अश्विनौ स्वमायाभिः अश्विनौकुमा
रयुगमवदनिरमलीयो वात्तदंत्तव्यौनिरोगौ हृपाधिक्याद्गुणाधिक्याच्च वास्वभक्तानांनिं
द्रियाण्यश्वाः तानिवाहनानिमत्सकाशात् अश्वीयवेहवोः परस्परंनेत्रीत्वात् भो
अश्विनौ श्रीरामलक्ष्मणौ वाभगवद्भिन्नहनुमद्यावहवोढारः ऋक्षाश्चनेतारोभवेयुः
एजहृपत्वात् नानाविधाः अश्वाविघंतेययोः तस्मात्भो अश्विनौ वाजीवानोसंसा

भीत्तायनाधमानाम हृष्यप्रसूवध्रयेमौनिरश्विनासुवेत्रदोसंचविचावय ६४

रेभाहरणोवैघराजत्वाद्वौ अश्विनौ वास्वभक्तानांकार्य्याय अधनकरोमिश्वःप्रभा
तेकरिष्यइतिनिश्चयात् अश्वः नप्रभातोयस्मात्सकाशोश्वीनत्रहयोःसंबोधनेहोअ
श्विनौ श्रीरामलक्ष्मणौ यद्वा श्वः प्रभाते आगामिनिदिने सर्वेषांदेहवतां स्वचिंति
तेकार्य्येभुन्नाधिक्यंभवति तथैवयुवयोर्नभवति तस्माद्वौ अश्विनौ सदैकरस
त्वात् एवंसंबोध्यपुनराह भीत्तायेति अत्रास्यनामविशेषणानिचत्वारिमद्यंजीवव

तेभ्यो गीतायज्ञानिजनगणेभ्यः बलवद्भ्यः समाधिकं असहमानेभ्यः एकमतेस्थितेभ्यः
मययुक्ताय पुनःकथंभूताय मनाधमानाय तस्माद्भयादुपतप्ताय पुनः हृषये मंत्रदृष्ट्रे ब्र
ह्मणो पुनःसप्तवध्रये षष्ठ्यर्थे तृतीया तेन सप्तधातुमयानिबंधनानिदेहेयस्यतस्मै यद्वा अ
सप्तवध्रये कोर्थः षष्ठ्यर्थेविधिनिषेधाभावात् मनोज्ञानेंद्रियप्राणेषु सप्तसुक्रियमाणा
नांकर्मणांनेववंधनानियस्य सोहं असप्तवध्रिः तस्मै ब्रह्मज्ञाने स्वजनार्थंतत्परि
स्थिताय पुवंसवोहोमदनुग्रहाय संच समगतो प्राप्तवंतो च पुनः असत्सहायात्
त्वंजेष्यसीतिमयि अनुग्रहंकृत्वाविचार्य अदर्शनंगतो तो अहंज्ञात्वादासवन्न
मस्करोमीतिप्रोक्षः इत्येवंरूपाज्ञानिजीववद्वाक्यानिश्रुत्वातथा हनुमद्वचनैः सुग्रीवःश्री
रामेणमैत्रीकृत्वानित्यर्थः ६४ सुग्रीववाक्यं श्रीरामंप्रति देहिमेतिभोश्रीराम अ
हंत्वांमीत्रकार्यार्थंदित्सुंचनिःकपटंमहारूपवंतंअष्टवंशोजातंतेजस्विनंधनुर्धरंशूरंधनु
र्वेदविशारदंसर्वगुणाकरंज्ञात्वापिवालीवधायविश्वासंनकरोमि तस्मात्त्वंमेसख्यंप्रथमं
विश्वासंदेहि एकेषुणासप्ततालान्भित्त्वाचदेहमे अस्थिपर्वतंयादाग्नेणाबालपित्वेति

मधे वर्त्तं करिष्यसि॥ तदाहं तेददामि कोष्ठीः वालीमारणाय निदेशंदास्यामि॥ तथा सर्वभावे
नसत्कारंदास्यामि पुनर्दिवसादनंतरं निधेहिमे त्वमदर्थंनिधेहि॥ वालिनंमारय ततो
हंतेदधे॥ तवार्थंसीतान्वेषणंचेहदिधारयिष्यामि॥ तदनंतरं त्वंसेनिहारं वोच्छिंतेराज्यं
हरे॥ लक्ष्मणायचांगदायनदेहि इतएवंमेमधुहर प्रापय॥ तंहंतेनुभं ८१

देहिमेददामितेनिधेहिमोदधेनिहरामितमेहरनिहरामि॥ ६५॥ एवंहि
त्वामस्तुथायातंतंमविप्रेभ्योददतंश्रुणोमि किंतेब्राह्मणोगृहेतेन
त्वायोयेत्वायानिदधुःकाममिंद्र॥ ६६॥ निहारंखेक्षितंद्रव्यंसीतारूपंविजयसहि

तंनानायुत्तेः प्रायपिष्यामीतिसुग्रीवः प्राकृतभक्तःसन्॥ ६५॥ एवंश्रीरामोजांबवत्सं
लुक्तलसैकपादंदृष्ट्वाचसतीवबाक्यानिश्रुत्वावालिनंहत्वामित्राराज्येदत्वाच
हनुमंतंमहात्मानंदृष्ट्वा॥ अस्मिन्मयानकिंचिद्देयइतिदायुक्तोभूत्वातंप्रत्याह॥ तुभ्यंवेदज्ञा ४८
यविप्ररूपधारिणे परोपकाररक्ताय॥ अयाचमानायबुद्धिबलश्रीलनिधानायमयानकिंचि

ष्टं ॥ अतोहंतवेप्रियंतंहातुमिच्छामि एवंहीति सएवंश्रुत्वातंनत्वाचहनूमानाह भोइंद्र सर्व
लोकेंद्र श्रीराम यद्वा कामाद्राक्षसस्त्रीवस्यकामवारणात् इंकामंकामविकारंस्वभक्तानां हृदया
न्द्रावयतीति भोइंद्र तथा इंद्रावत्तारोवालीमहाबली तस्यमारणात् प्राकृतसाधारणमिंद्र मत्वा
श्रीहनुमान्महाविद्वानाहभो असाधारणेंद्र हिनिश्चितंत्वात्वोरहनु कालेकालेनानायत्नेषु
अंतर्यामित्वेनविप्रेभ्योमानयंतं अलंकारयंतंमहंश्रोमि अथतेभ्योयानिवांछितानिभ

कथादेवानांकृतमस्यामनिहमंनुनामश्रवतोमनामहे कोम्लातिकृतमो
नोमयकरत्कृतमऊतीअभावंतंनि ६७ वंति तानि मघामघानिधनानि धर्मार्थ
काममोक्षादीनिदंतेश्रोमि नथाग्रहंते तेगृह्णंति पुनःकेचिद्ब्रह्मणोब्राह्मणाःत्वंस
वेधिनोगृह्णंति वाअग्रहंतेनागृह्णंतितथाकेचित्सत्रायःब्राह्मणावा क्षत्रेजनाःत्वयि
मैत्रीगताःसंतःदीयमानंनगृह्णंतिवानगृह्णंति पुनर्येमद्भिधानिष्कामाःत्वत्वयिदास्यगा
नाःसंतःकिंकथंगृह्णंतिकिंतुनगृह्णंति कस्माद्यस्मात् त्वान्वोप्रतिकामंसर्ववांछितंमनो

वं

एवंदधुः धारयंति अत्रायंभावः अहंलोकिनात्वयादीयमानंयदर्थंकिंचिन्नेच्छामि पु
नस्त्वंकर्मसंवेकरिष्यामीत्यर्थः ६६ एवंसानुजः श्रीरामःतत्रप्रवर्षणेपर्वतेयावद्वर्षाका
लंतावत्स्थित्वा पुनःपुनःसुग्रीवायआलोक्यत्वातस्मैहनुमतेरागतान् अनंतकोटिमात्रवा
नरवीरान्दृष्ट्वासीतान्वेषणायतानाज्ञांदत्वा पुनस्तेषांवीराणांमध्यस्थंरामंकृतांजलिवचनानि
श्रुत्वात्वेहद्विचिंतयित्वाचलक्ष्मणंप्रत्याह कथंदेवानामिति भोलक्ष्मणमामोप्रत्य
क्षतामेतेवोदेवानोदेदिप्यमानानोदेवोप्रानोमूढयालेछमुक्तमानोमरस्मरं अस्मत्कार्यं
यकाकथावर्तते इत्यस्माभिर्निश्चयेकर्तव्यं एतेमहाबलपराक्रमिनः पश्यप्रतीत्यान्तविल
क्षणानिनानावर्णानिवदंति तानिवुद्धिमद्भिर्ज्ञातव्यानि एवंलक्ष्मणंप्रज्ञाततः एतेसी
तान्वेषणायसर्वतेः सर्वादिक्षुगंतुमिच्छंतीतिनिश्चयंत्रात्रासहत्वापुनःपृच्छतिभो
ज्ञानः एतेत्रयाणांमध्येकमनिसीताप्रवृत्तिंद्रक्ष्यंतिमन्यविभये कोमेतिनोमान्प्रति
सान्त्वियकर्मणासहोपायंकोवदिष्यति पुनःकतमश्चनोमान्प्रतिमयःसहकरन् कर्मणांवो
एणंनिश्चेकर्मणा मयःसहकरन् कर्तोकोनविष्यति पुनःकतमश्चउर्वीअस्मद्दीयो

४८

विभर्तिसीतात्योश्रियं अभावत्तेति बलबुद्धिवेगौ: सीतासमीयेकोवर्तीपिष्यति एवंलक्ष्म
णंपरिहृतनत: श्रीएम: सचिवकर्मणि ब्रह्मपुत्रत्वात् जोववेनेनिश्चयंकृतवान् तथावीरस्था
नंनियंत्रकर्मणिकर्मिराजपुत्रत्वादंगदेनिश्चयंकृतवान् ततोवायुपुत्रत्वात्सर्वगुणाकरत्वा
त् सीतासमीपप्राप्तित्वेहनुमंतंनिश्चयंकृतवान् ततोहनुते अभिज्ञानंदत्तवान्
एवमस्मिन्नेभावार्थ: सचितोभवति ६७ एवंप्राज्ञनिश्चयोएमचट्। ऋतुयंतीति

ऋतुयंति ऋतव: हृत्सुधीतय: वेनंतिवेना: पतयंति आदिश: नमर्डितावि
ते अन्यएभ्योहवेषुमे अधिकामा अयंसत: ६८

पुनर्भीत्रासहस्यकार्यमत्रिं

तयत् ऋतव: कृतसंकल्पा: एतेकपिगणवीरा: ऋतुयंति क्रियामा[illegible]ना दृक्छंति भो
त्राता: मत्सेवोकर्तुमिच्छंतिते एतेकथंभूता: हृत्सुधीतय: हृदयेषुधीमंत: वेनंतिश्रो
यंते तथावेना: कमनीमा: दिश: प्रति आसमंतात् पतयंति गच्छंतिएभ्योदिग्भ्यानेभ्य:
अन्य: व्यतिरिक्त: कश्चिदपित्रिलोकेषुमर्डिता मम सखिवत्तानविद्यते मेममकामा: म

नोरथाः एँ इंद्रेवेशु ॥ अधि अधिके ॥ अमंसत आपूर्णतरत्वादिनेत्रेभ्यो ऽतिहर्षितमि
त्यवानरन्मतिवदति ॥ ६८ ॥ श्रीरामवाक्यं तेनोदिति भोकपीद्राः देवरूपाः पुत्राकंमधे
येयेयस्मायस्मादिशिरांसेसतीवेणात्तन्नाः तेतेतत्रंगाच्छध्वं पुनर्मेदक्षिणाधिश्रि
गतुमहीमुत्वाउदिताः सीतान्वेषणाय तेनोस्माकंहवँष्यन्नप्राशनं वाजिनोवान
राः प्रणवेनु कथंभूताः अवंतः श्रीरामतमः पुनःकीदृशाः मेहवंप्रणवंनितेहवनश्क

तेनोअंषितोहवनश्कतोहवेषिप्वेप्रणवंनुवाजिनोमितद्रवः सहस्रसामेध
सातावितमनामहोमेधनेसमिथेषुजम्भिरे ॥ ६९ ॥

तः पुनःकथंभूताः अमितद्रवः
अषमिताराँयः पुनर्मेत्मना आत्मना सहस्राः सहस्रैः अनंतसधनाद्दैः संविभक्ताः
पुनःकीदृशाः येशूराःसमिथेषुनानासंग्रामेषु प्राक्रमंतमहाधनेजम्भिरे वलाद्धतवं
तःकथंहतवंतः श्वशुरकान्दृष्टांतः यथामेधसातौयज्ञेऋत्विजःदक्षिणाभावात् ँजमा
नानोधनेनहन्ति तथाशूरेसंग्रामेदक्षिणाभावात्हँसाहतवंतः ६९ इत्युक्त्वा पुनःश्री

णः किं प्रोक्तवान् तदाह त्वकार्यं कुर्नः समर्थं हनुमंतं ज्ञात्वा पुनर्हनुमान् पुराणमुनिभिः
ज्ञापितः सन् त्वत्तस्त्वतो न जानातीति जांबवद्वचनान्नस्तुतिं कारयितुं श्रीरामोवदति
प्रवोवाजमिति भावानरेंद्राः सूर्यदेवस्याः तेजोवोयुक्ताः कंमध्ये वायुं कथंभूतं हरिं युजं
देहधरं हनुमद्रूपं तेजोभिः दिव्यतोत्रैः कृणध्वं स्तुवध्वं कथंभूतं हनुमंतं पुराणं अतीधी
यत्तदितिपुरःसरं अत्र स्त्रीलिंगपुनर्कथंभूतं सख्या यस्त्वं कार्य्यायमम कार्य्याय

प्र वोवाजं हरिं युजं हरिंतोभिः कृणध्वं सख्या यस्त्वं कृणे तेहि देवस्य सवितुः स
विमनिक्रतुं सचेतसचित्तः सचेतसः ७०

पूजणेवोजनकेहियतः तेजोभाः सवितुर्दे
वस्य सवितरि प्रसवे लोके कर्तुंसंकल्पसत्तेसंपादयंति तत्रहेतुः तेजोभाः सचेतसः चेत
नपुरुषस्यसंबंधिनः संति पुनरयंहनूमान् सचितः चेतनस्यपुंसः मम कार्य्यायप्रवर्त्तते अ
तः स्तुवध्वं कथंभूतायूयं सचेतसः प्रकृष्टचिताइत्यर्थः १ मद्वा प्रोवानरेंद्रा देवस्याः वोयु
क्ताः कंमध्ये वायुं कथंभूतंकोपप्रमाणान्नरकोएमेवकारोभयत्रगो एवंकारस्यमम

सर्वमयाङ्गलक्षणंधीरथयुजं हनुमद्रूपेणयुजंयुक्तं तंपुरंधिममात्रेस्थितंहनुमंतं कथमग्रे
स्थितं सचित्तः चेतनरूपात्तत्रेतर्म्यामिणः सकाशात्प्रेरितं सख्याद्यमसखासुग्रीवः तस्य
कर्तुंयोग्यमकार्यंयदक्षर्णंषोडशकं यद्वा चित्तं चेतनरूपोहं तेनममासहवर्त्तते सः सचित्त
सुग्रीवः तस्मात्तं चित्तः सुग्रीवात्प्रेरितंपुरंधिममात्रेस्थितं यद्वा चिद्रूपः सूर्यमंडलस्थोभग
वान् तेनसहवर्त्तते सूर्यः सएवसुग्रीवरूपोजातः तस्मात्तंसुग्रीवात्प्रेरितं ममात्रेस्थितं तमे
वंभूतंत्वध्वं अत्रपुरंधीतिहनुमतोनामवेदोक्तं सचितंभवति यद्वा चिन्मरब्रह्मतेनसहव
र्त्तेतममानुषाकारंशरीरं तत् सचित्तत्तस्यसचितः ममशरीरस्यसखासीत्तशरीरंतस्यसख्युः
सीताशरीस्यकार्य्यसख्यामप्रकर्षेणापूरणंषोडशकं सूर्यस्तोमैःस्तुत्वाकरणध्वं यथाकश्चि
द्दरिद्राकृजनः बहुधनानिदत्वातेर्धनैरत्नगवादिलाभेनत्वत्वामर्थंतथैवहनुमंतंममा
र्थंकरणध्वं कथंभूतामयंसचेतसः प्रहृचित्तायमात्मतमात्मनिवदामितेस्तोमाः कथंभू
ताः सवितुर्देवस्यसवितृप्रसवेस्तिंस्तोकेकर्तुंसंकल्पंसचेतसेयाद्यंतीत्यर्थः ७८ अत्रोत्ते
रमेणोक्ताः तेवीरवरः श्रीहनुमतःस्तुतिंकर्तवेतरंतुतेस्तोमाः तंथेस्मिन्निबंधेग्रंथकार

स्माद्दृष्टिगोचरत्वात् अतोऽत्रैवमुद्देशमतोहनुमतोरूपं नास्मिन्काले श्राकाशेसंभिनादेवाः वर्ण
यिष्यंति सीतासमीपेप्राप्तिपर्यंतंतेमत्राःतेष्वेसंभरेविधंते मुनयोवाकथासमुद्देशंतेनान्यूर्वमार्गे
ज्ञानाःतांसीतासमीपेप्राप्तोभूत्वाहनुमान्स्वमुखेनकथयिष्यति एवंसिंहावलोकनीकथात्र
विधते ७० अत्रमंत्रदृष्ट्वादेवसमहोहनुमतोरूपंस्वमुद्देशंघनकालेवर्णयंति अमुष्पमि
नि अस्यश्रीरामदूतस्यमहतोनिदीर्घरूपस्यमहानुभावस्य अमर्त्यस्य अजरामरस्यमहित्वं

अपश्यंमहतोमहित्वममर्त्यस्यमर्त्योहविदत् नानाहनूविभृतेसंभरेते अस्तिन्व
नित्वस्तीभूर्यंतः ७१

माहात्म्यं मर्त्यीस्यमर्त्यलोकेऽस्तिनास्तिवेत्प्रजास्य उपरिक्रीडमा
णस्य अपश्यंदृष्टवानस्मि यत्तुल्यःसमर्थःनास्तीतिभावः तथास्यमुखफलकोनानाकोप्रथ
कृत्वाहेहनूविभृते तास्मोवाप्तंमुखंचापश्यं अत्रास्यहनूमानितिनामदेहोंऽस्यचित्तेभ
वतिलोकविल्हणाहनुत्वात् तेएवहनूसंभरेते संहरेते विश्वस्मैसंहाराथंमुद्दिते रूपाश्च
र्यंमाभांसचित्तेभवति पुनःकथंभूतेहनू अस्तिन्वती अन्योन्यमस्यशंत्यो पुनःकथंभूते व

सतीलक्ष्मणे क्षोभमाने भूरिदुःखे अतः सत्वतः महात्मा सवेगेनप्रवृद्धफलत्राणादिकं स
वैमस्योद्वेगमविज्ञाति हन्तोत्पलनेत्रेतिभावः ७१ एवमस्यध्येतोर्गतासमुद्रंक्रामतोहनुमतो
रूपंपुनर्वर्णयति गुहाशिरइति अस्मिन्गिरौगुहायांनिहितंकपिरूपत्वात् उच्चशिरोनेवपुनर
स्माद्गतिंकृत्वाकतलेनिहितेगभीरे एवंरूपधारीत्यहं अस्मिन्गिरौगुहायांनिहितेयस्यां
गिरिगुहायांसानुजः श्रीरामस्तिष्ठति तंमनसानमतितस्मादुर्ध्वंशिरोनेवतथातस्यागमस्य

गुहाशिरोनिहितमूर्धगतीअसिन्वतीतिक्रियाविशेषणानि अत्रत्राणेसमर्थभूमिः
समर्थस्त्राणहत्राणमसाधिवित्तं ७२

ध्यानेननेत्रेगभीरेभवतः यद्वा अन्वेषणार्थम
स्यगुहायांवुद्धेर्ज्ञानकीस्थिताततश्चरणयोर्नमनात उर्ध्वंशिरोनेव पुनस्तस्याध्यानेनश्रीरामे
णाकृतनेत्रेगभीरेभवतः असिन्वनःसःपुनरुत्कान्तमार्गंगच्छेन्नसन् सुखफलकेहे असं
योजयन् अवध्नन्सन् अतिक्रियाः अतिदीर्घकृतयाक्रियावनानिसमुद्रंगच्छंतीनांसिंध
नदीनांजलानिस्पर्शंनिवगच्छंतीति तथाभूतोदृश्यते अत्रध्वनिः तंश्रीरामंहृतेज्ञात्वा ता

हरेः हेस्थितस्त्वमसीतेनहनुमता जयत्यतिबलोरामो लक्ष्मणश्चमहाबलः राजाजयति
सुग्रीवोराघवेणाभिपालितः १ दासोहंकोसलेंद्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः हनूमद्वाक्यं
श्रुत्वैवंसिच्यतेमातुःकर्णोमधु मधुरंमधुरं तदा एवं श्रुत्वाहनुमतिज्ञात्वविश्वासमागतः
अंतरासनि मध्येमुखेस्थित्वामंद्रजल्पनि वारेवताचोदितेतांतेप्रतिवक्तुंप्रेरयति तदा
तमाप्रेरितासीतायद्वक्ति तद्दर्शयन्नाह ब्रुवमानमिति अत्रागत्यएवंवदति सःकिंब्रुवमानः
यावन्मतिर्जानातिनितिविस्रंभंवक्ति एकोपिकोटिप्राःपतिव्रतांज्ञात्वामांप्रतिमोक्षवाक्यानिव
दतीतिमधुमान् मद्दा प्रश्नतोप्रकर्षेणसंहारकर्मणाकालानिर्द्वाणसमिआणासे
तनिर्भवतिसमुद्रामरुव सएवदृ उद्रिक्तमाद्रणस्यपरिवारमसीकर्मअकर्षति
अचाकर्षणकरोति एवंभूतानिवाक्यानिपुनः उच्चस्वरेणनोक्त्वाचएवंसापि
आकर्षणकरिष्यति महा एवंस्यपरिवारं अकर्षति नाकर्षणीकरोति एवं
स्याहि आकर्षणकेवलंस्वकरोति तमत्रागच्छमाणंज्ञात्वाचेति कोर्थः तेनसवि ५५
धिनेमत्वा एकेहिवाहनिष्यति एवंसीतातर्कयुक्तावभूवेत्यर्थः ७५ सिच्यतेमधि

सेनत्र प्रदेशांतरमंत्रेणाविशतीति पुनर्हनूमान्वदतियेसम्राजऽइतिबहुत्वंएज्ञात्वाहल्ल
क्ष्मणमित्यायात् येसम्राजश्चक्रवर्तिनःसद्धर्मसंतर्द्धिमंतः यत्तेविश्वामित्रस्यात्मा
इत्यत्रेनानीताआपुःपुनःकथंभूताःअपरिक्लांताःअकुटिलाःऋजुस्वभावाःतत्रजनक
पुरेआगत्यप्रोवंचायंभंक्त्वासीतांपत्नीप्राप्यचदिविदेयंदधिरेदिविपरश्रेणीयेस्वर्गो
स्त्रीलोकेत्ययंनाशंधत्तवंतःएवंभूतान् श्रीरामभद्राख्यान् आदित्यान् आदित्यवंशजा
संम्राजोयेसद्धर्मोयत्रायपुरपरिक्लांतादधिरेदिविदेयंतां आविवासनम
सासद्धर्मिमिहो आदित्यांअंतिसत्तये ७६
न यद्वा आदिपुरी यायोध्या न
स्यांत्यप्रदान स्थितिर्येषां तानादित्यान् यद्वा अच आदिच इति छेदात् अकारः आदिर्म
स्यानामनि सा आदिपुरी अयोध्या नस्यांत्यप्रदान स्थितिर्येषां तानादित्यान् यद्वा आदि
त्यवर्णादादित्याः यद्वा सीता अदितिः तन्निमित्ताजनकनगरे प्राप्ताः आदित्याः एवंभूत
निर्भवंति अत्रकस्यपस्त्रीपुत्राणामिवनभवतीति ततस्तान्पितुरनुयावने आगतान्

तत्रैतावत्सीतायाविरहपुक्तान् अहं आविवास कोर्थः आप्रज्यत्वोतेः सहवासंविशे
षेण कृत्वानस्मि नमस्तानमस्कारेणदासि नच हृद्भिः सतरांयुक्तिभिः महांतिसं
कटानि तैर्हेतुभिः इदानींतेरतप्रूः सन् अदितिंत्वांप्रतिस्वसमयेनवकल्याणाय अत्रा
गतोस्मि अथादितिपदमुत्पत्तिः अदितिः पृथ्वीतत्पुत्रीसीतापि अदितिः महा
अदितिः पृथ्वी तद्वत्कृपांयस्यासासीता अदितिः यद्वा अदितिवद्देवानांमंगलमिच्छ

अमेवक्षुःपवतेपवित्वविमोमीरदितेकृतंमते हरिरान्यजनतः
संयतोमदोन्मादाश्रिश्रोमहिवोनप्रोमते ११

तीति सीता अदितिः यद्वा अ
दितिवद्देवानांमातृभावोयस्यासासीता अदितिः यद्वा सीताशब्दःक्षमायामिवर्तते
तस्मात्क्षमाहृपत्वात्तत्क्षणात्प्रीघ्रंनहंति तथाति अदितिवद्देव्या नोवलानांछ
हिंतेच्छतीति अदितिः यद्वा अत्तचरतिचच्छेदात् अदितिः सततंगाच्छतीति अ
त्यंतकालःतस्मृतिप्रदानसमाश्रियस्यासासीता अदितिः मूलप्रकृतित्वात्यद्वाशंभुचा

पयन्ही नाथमयेयेनदीयते दूतिजनकेनोक्तासीता अहिति: इत्यर्थ: ७६ अथसीतास्मिन्
श्रीरामानुनहेनेप्रतिपं पुनस्तात्पर्यमाह अमेव पुरिति नमो अविनीतिजस्वता
नस्यां योगंकर्मैथुने तस्मिन्निमित्तेवधूपु: वौ पुत्रभार्यासहपुनि मिश्रीभवतीतिडप: का
मु: कामुकोरावण: त्वचियरिवते स्पृष्टमद्प्राप्तापांडुरोगीभवतीत्यर्थ: तस्माद्रोगान्न किं
न: समोप्राप्तापि अहिते: मन्त्र: भयेमत्वा कृतंसत्यं ब्रह्मचर्यंदधारतमे कृतंयते ब्रह्मच
र्यं नायरावणाय तत्सज्जिनजन: नस्वगीत्यर्तनीतिनपुंय: उर्वश्यादय: स्त्रिय: ता: नस्त्री:
अंगिते शिथिला: करोति वलाद्धरतिसीतायां अलाभान्नप्राप्तेरावणेचिकित्सिन्
मयाना: तथापिरंभादयस्तस्यनरोचन्तइत्यवस्ता नाभवंतीत्यर्थ: ननुदृष्टोवलात्कृतं
नसीतां कामयन्तदत्यत आह हरि: रामश्चितांधिक्ता एनं अकान्तअकांतवान्त
थायज्ञन्त: सेतिकृत्वेन सर्वोनरोत्तमान् आकांतवान् अतस्तेषांमद्: संयत: नि
ग्रहीत: अन्यथापांडुवन्मरणभयेस्त्रीकांक्षितेयदारणाक्रमेपु: अतोब्रह्महरिरिति
पदस्यात्मात्मासरस्वतीकरोतिदंडकारण्येतापसवेषेणापिमुनीनांमनोहरणात्श्री

णमस्मनामहरिः पुनःपरमेश्वरत्वाद्रामोहरिः सःवनवासादोसीतामाहृत्वेममसमान्पितृणां से
वार्थंगहेनिछत्तदासात्तस्मात्तामक्रत्वावने आगतो तस्मात्वात्तामंगदोषान्कीरामत्तस्माः
छायासीतायाहरणंकारयित्वात्तद्दोषमत्यदंडेनहत्तवानितिहरिः तथास्वयंनिरपराधोपिव
नवासमंगीकरंकृत्वासर्वेषांस्वजनानांतनोसिहत्तवानितिहरिः पुनःसीतापराधिनामपिन
हात्वलानांरावणादीनांसंसारहरणायर्थंक्रत्तवानितिहरिः पुनःस्वयंसकुमारोपिप्रियान
जाभ्योसहपादचारिभूत्वावनेवनेचरन्हन् सर्वेषांनीचानामधिकरणरेनमनोसिहत्तवा
नितिहरिः पुनर्दैवीणांकंटकान्हत्वातेषांमनोरथानिंहरिष्यतीतिहरिः तथाभालूकपीनां
पशूनामपिमैत्रीभावात्त्वनक्तानांमनोसिहत्तवानितिहरिः पुननीनाविधानिनिर्मलानिचरि
तानिप्रकटंकृत्वातेमुनिजनानामनेकान्दोषान्हरिष्यतीतिहरिः सएवंभूतःश्रीरामोहरिः अंत
र्यामीत्वात्रावणादीनांचित्तमाक्रोतवान् किमर्थं एतेयद्दिहठात्सीतास्वंकरिष्यंति तर्हित्तेज
साभस्मीभूताःसंतःमरीतिंयास्यंतीतिभावः पुनःसीताहनुमंतंप्रत्याह एवमेतेरावणास्मरोगंदृष्ट्वा
संभ्रमिनोवभूवुः अतएवनःमणकामवलेनश्लिष्टानोदृष्यमानोरावणः महिष्ठःमहानपियद्वा ५६

महिः यद्वोत्तमोष्ठकारान्तप्रसिद्धेर्वोरः भूत्स्थानेपरद्वीहरणात् नश्नोभते नपुष्पतिकषणवभवतीत्य
र्थः ७१ एवमात्मप्रकृतमुक्तापुनस्तोसीत्ताविद्यतेति उद्येति सरावणः उत्तरेतःसेचनकामः मिमाति आ
त्मानंहिनस्ति मोमहारूपवंतीदृष्ट्वाचात्मत्रमाणात् पुनःमत्पतिव्रतनेज्ञासंकितः सन् मांप्रतिमन
सावेचसापिकामचेष्टांकर्तुंसमर्थोनभभूवात्तदानेप्रतिदेवसधर्मस्य तस्यपूर्वोपार्जितधर्मस्यप्रेरणया
धेनवः कामिनोकामधेनुमिवकामप्रदाः दिव्यस्त्रियस्तस्यसमीपे आगताआपिप्रतिमंति यएवत्म

उत्तामिमातिप्रतियंतिधेनवोदेवस्यदेवीरुषयंतिनिक्रते अत्यक्रमीरर्जुनंवा
रमव्ययमत्कंननिक्रेपरिष्कृतोमोअव्यत ७८ गच्छंति एवंताःसर्वाःदिव्यस्त्रियः आत्मणप्रयो
पयंति तथात्तस्यउक्तोधर्मोपितस्मैस्त्रियोगनाःसमर्प्यकृत्वार्थीभवत् तस्यभोगान्तनिरोधयति राव
णकृत्स्वदोषाद्भोगभागत्वमुवइवदत्तमपिस्त्रवेणाधिकान्नप्रतीतिभावः अतीति अर्जुनं
भाविवत्मात्कृत्मावतारे अर्जुनव्रतनोप्राप्तेवाभूत्वात्मार्जुनप्रवप्राप्तेनलक्वरं कथंभूतं अव्ययं
अविनश्तिमनसागच्छतीति अव्ययं वारंवारलंस्वपुत्रेरभोगार्थिनं अत्यक्रमीत् वधूर्भूत्वारं

भाषा आक्रमणोनात्तिक्रांतत्वा तेनदोक्षेणतस्यशापेनचमरणाभयात्सीतांप्रतिबलान्नडवीकंनव
दतीतिभावः ननुयोनिकोमुकत्वात्पांडवन्मरणाभयंतस्कासीतास्पर्शकथंनकरोतित्राह अक
मिति अनतिसततंगच्छतीति अकः नित्यप्रवासिपरिव्राट्नरूढ्यर्थ एवंपरिव्राजमिवसीता
विषयेमनसापिदृढव्रह्मचर्यनिर्णीतंतंरामश्चित्ताधिष्ठानात्कलत्रलक्षसंहारमिच्छन्परिम
रितः निकृप्रभावान् अत्यन् अरक्षत् अतोयेमांनयंतिवोन यहिस्पर्शेत् तर्हिनलकुवरशापा

अमर्क्षेनरक्षतावासमाहरिमर्त्योनिर्जिजानः परिव्रत् दिवस्पृथ्वहंणानि
निर्जिक्रतोपस्तरणंचवोनिमस्मं ॥७६॥ मन्नेजमासघोनग्रेपत्रुप्तात्मग्रहिरक्ता ७६

अथादृष्टपूर्वांसंकथंज्ञातवानितिपृच्छतींसीतांप्रलक्ष्महनूमानाह भोमातः अ
हंहरिर्वानरोपि अमर्त्योस्मि अप्राकृतः वायुपुत्रत्वात् श्रीरामप्रेषणत्वाच्च सर्ववनिर्जिजा
नः अन्वेषमाणानांनिपुणाः त्वांसोधयन्मनपरिव्रत् ज्ञातवानस्मि केश्चिन्नेक्षीतवा
न् येनवस्त्रहयेनत्वंवेष्टितासितेनवाससा कीदृशेन अमर्क्षेन असंमार्जितेन रक्ष

ता कनकतेनुसमत्वात्सदृश्यमानेन तथाविधयोगिनीचिन्हेन यद्वा केवलवस्त्रे
णनिश्चयेनभवति तस्मादत्रवाससापदस्यनानाव्याख्याक्रियते श्रीरामंविनालोकस्यवेषु
नथापरलोकस्यवेषुवैराग्यहेयोपादेयेनवस्त्रेणत्वंवेष्टितासि तेनवाससात्वांज्ञातवान् की
दृशेन अमुक्तेन वहिरसंमार्जितेन रुक्षताअंतर्दृश्यमानेनच यद्वा येनयतिव्रतधर्मेणभग
वद्धर्मेणचवस्त्रेणत्वंवेष्टितासितेनज्ञातवान् कथंभूतेनवहिर्मलिनेन अंतर्दृश्यमा
नेनच यद्वा येनगृहवियोगयतिवियोगविरहदुःखेनवस्त्रेणत्वंवेष्टितासि कथंभूतेन व
हिर्मलिनेन अंतर्दृश्यमानेनचतेनवस्त्रेणाहंत्वांज्ञातवानस्मि यद्वा येनकोशल्यादी
नांश्रुक्षरणयतिस्मश्रुक्षरणमयेनवस्त्रेणत्वंवेष्टितासिमनसा कथंभूतेन वहिर्मलिने
न अंतर्दृश्यमानेनच तेनवाससाज्ञातवान् यद्वा येनदेवकार्यमयेनतथाराक्षोद्धार
मयेनवस्त्रेणत्वंवेष्टितासि तेनवाससाज्ञातवान् कथंभूतेनवहिर्मलिनेन अंतर्दृश्य
मानेनच यद्वा येन आत्मपरमात्मबोधमयेनवस्त्रेणत्वंवेष्टितासि तेनाहंत्वांवाससाज्ञा
तवंन कीदृशेन अमुक्तेनवहिर्मलिननरुक्षता अंतर्दृश्यमानेनच यद्वा येनत्वंपत्यासहरा

रामचंद्रः तस्मान्महाहमागतोस्मिसः श्रीरामः स्वयमेवात्र आगंतुं कथंनसमर्थो
स्ति किंतुसर्ववानरगणैःसहायास्ति एवंमहंज्ञात्वमितिदृष्टीयामासतत्रापिम
यः अत्रागतस्यापिममतवदर्शनेवभूव तस्माद्यंतभ्रमिभागोस्मि कस्माद्यस्मात्
यथाश्रीरामःसर्वेश्वरः तथात्वमपिसर्वेश्वरी तयोर्नरत्वेनकोपिजानातीतिपर
त्वंवर्णयामासः ८० अत्रसीतान्वेषणंप्रतिश्रीरामस्यशीघ्रत्वेनवर्णयन्हनूमान

सिंधोरिवप्रवेगोनिम्नआशुवैवक्षुताम्हासोगतमाशुसन्नो वे
शेद्विपश्चनेमदेमेवजाःसोमनिंद्यनुकथयः ८१ हेभोमातःश्रुयथासिं

धोःनद्याःप्रवेगोनिर्झरेप्रयातेसतिनद्यांविद्याःपदार्थाःदक्षक्षुताःस्वांतेअंतर
एवहर्षोद्भुताःप्रवाहवसाःनिम्नेप्रयांतिनद्येवयंसर्ववानरगणाःआशवःशीघ्र
गामिनोनिम्नेनीचेपातालमध्येप्रविष्टाःसंतःवक्षःमासेनसीताद्रष्टिमानेष्यामइति
स्वप्रतिज्ञामकुर्मःसेवाधर्मःतत्प्रपुताःप्रतिज्ञाअंतरंगंनरकंगंताश्रुवंजानंतार्थः

तेपुनर्मदाहः अस्मदाद्याः तस्मिन् क्षेत्रे श्रीरामप्रभावे विस्मृत्य तस्मादैश्वर्यभावे निमानासं
नः सोमसोमाविधं विस्मृत्य तिभिर्मोदयंतः तत्तत्प्रसादात् गातुपथिवी आस्त आप्नुवं
नः तांस्तु निर्दशमति सोमति हे सोम नोस्माकं स्वामिनः श्रीरामस्य निवेशने हे एकल्पा
णं तिष्ठतु यद्वा द्विपदे मानुषरूपे श्रीरामलक्ष्मणौ च चतुष्पदे कृत्वानरूपे चकल्पाणं
तिष्ठतु यद्वा द्विपदे द्विस्वरूपे श्यामगौरस्वरूपे श्रीरामलक्ष्मणौ च चतुष्पदे चतुःस्वरूपे
सुग्रीवेवीरोपदेव समस्तवानरगणेच समस्तभाल्लगणेचकल्याणं तिष्ठतु पुनः अस्मत्
स्माकंवाजाः सेनामाः कपयः शत्रुकर्षणत्वमाप्तिष्ठंतु उपस्थिताभवंतु एवंसोमाविधं
श्रीविस्मृत्वा तत्प्रसादाद्विलान्निर्गत्यभूमिंप्राप्तास्तत्पार्श्वे ८१ ततोविलान्निर्गत्या
पितवप्रदक्षिणमलभमानानो अस्माकेभयमागतइत्याहहनूमान्सीतांप्रति अचिःपु
नानइतिजात्याभिप्रायादेकवचनं हरिवीरगणाः अस्मदादिः अचिःस्वभावश्चंद्रः श्री
रामदर्शनात् रमाज्ञोस्तित्वात् तथारामकार्येनिश्चलत्वात् तथातवमहाव्रताश्रि
तत्वात् पश्यश्रीरेविषविवः तथापितन्वतत्कपिप्रवीरं अरेपसनिष्पापेऽपवादेःप्रोध

वनस्तन् सानविक्तनो मेहऽश्चिद्वेऽग्नेसंगमेनिमित्तेनिनितरं अधाविष्ठधावनेकृतवान् प्रति
ज्ञाभंगाद्वीतोवानरगणः अनशनव्रतेनप्राणांस्त्यक्त्वाब्रह्मलोकंगंतुंत्वरावान भूदित्यर्थः त
नेःसकर्मभिः वहंत्वेपूजायो सकृतवतासंपातिना पक्षिणा अयमर्थः एवंभूतान्नकोश
युक्तान् अस्मान् यःसम्यक्पातिरक्षतिसःसंपातिः तेनसकृतिः प्रोक्तः एवंत्रप्रायेनसंपातिना
प्रतिवद्यमाणवाक्यवता एतेवांकपीनांमयामधुसधामँ॥ अनेक्रियतेनत्रएतेवांत्रिधातुःमा

शुचिःपुनानस्तन्वमरेपसमग्नेहरिर्मेधाविष्ठस्तानविजुष्टोमित्रायवहणायवायवे
त्रिधातुमधुक्रियतेसकर्मभिः ८२॥ शरकमेदःमित्रायवहणायवायवेचदेवत्रायजु
ष्टःसेवितःश्रेष्ठोभविष्यति॥ अत्रतस्यायमाशयः एतेषामनशनव्रतयुक्तानांकपीनांमध्येयोयो
मरिष्यति तेनमहंमोत्यामितदामम वांछितभोजनात्॥ प्रमोदरेस्थितः॥ अतिहैवतुष्यतिपुन
रसभोजनात्॥ सनदेवतावहणात्तुष्यति॥ तथाहस्मशिमयेनभोजनेनत्वदेवतावायुस्तुष्यती
ति एवमीदृशानांमहत्तेनाहं प्रष्ठश्चयुष्टस्तुभविष्यामि ८२॥ तेजिघत्तसमायांतं॥ आलक्ष्यपुन

नस्तेसोमस्तकवेति शेषेण मुखानीवनार्थं पवस्वसोमेति हे सोमविष्णोत्वंछ्रा अभिमतफलवर्ष
कोसिसः देववीतयेदेवानांप्राप्तयेपवस्वपवस्वकथंभूतस्वइंद्रस्यश्रीरामस्यहार्दिहृदयंगच्छन् सोमो
धीयतेअनेनवैइतिव्युत्पत्त्यासोमधानंसोमयागाधिकारेमुख्यंनिमित्तंह्रीहृदयं आविश्रआविशतस्मा
दर्थंकुर्वित्यर्थः सोमेनयथासीतासंकल्पयतियथाचैतेनसोमेनदेवाहृद्यंवेति तत्रयावद्यावधेनसी
तासोत्साहेनसंपादयेत्पर्धिःपूरेति तत्रापिपूर्वेनोत्साकंवाधात् अनेनपक्षिणावाधात् डमरणादिति

पवस्वसोमदेववीतयेवृत्रेंद्रस्यहार्दिसोमधानमाविश पुराणोवाधाँरितातिपार
यन्नेत्रविद्धिदृशआहाविष्कृणुते ८२ कारय संकटानतिक्रमोत्तारय एवंश्रीरामंयज्ञभाग
महानंमुख्यंमत्वाविलंचयज्ञभागवंतंमुख्यंमत्वातत्प्राप्तिंकृत्वापुनर्जटायुंवेति हिप्रसिद्धः नी
दृष्टिंजटायुर्नामगृध्रः क्षेत्राणिवेत्ति सःक्षेत्रवित् धन्योसियःसीतायागमनगतिं आसमं
ताद्विशेषेणयच्छतेश्रीरामायसर्वधर्मप्रवर्तकायदृशः दृशंसंज्ञयाआह उक्तवान् सःश्रीरा
मार्थंमंत्रोपिकिंचित्कार्यंकृतवान् वयंतुव्यर्थंमरिष्यामइतिभावः ८२ पुनर्विलंप्रार्थयेति स्व

सख्यसीत्यादिमयोःसख्यंचदेवानांसख्यंच हितोनेतिहेदेवोसोमाभिमानिन् श्रीविभीषणंहितः
त्रसद्धितकारी श्रीरामस्यहितीमविभीषणान् नकोदृष्टांते यथासग्निःमहानश्चहितःसखापोषका
यज्ञरायविजयप्रदोभवति कथंभवति वाजेसंग्रामे तस्यहितोगच्छति एवंतमसहायकोभूत्वा
नस्मेजयंददाति तथात्वंदेवमुत्रोसि पुनःश्रीरामोनानायज्ञान कृत्वाचकारयित्वाचदेवपोषको
भविष्यति अतस्त्वंवलगणाविनाशायनिर्गोसि सएवश्रीरामस्यसहायकोभूत्वातस्मैजयप्रदो

हितोनसग्निरभिवाजमर्षेद्रप्सोजठरमाविवस्व नावानसिंधुमतिपर्षिविद्वा
नछूरोनमध्वनवनोनिदस्पा ९४ भव एवंतेवाजेसंग्रामे अभ्यर्ष अभिमुखोगच्छ य
थारामःस्वशत्रूनहत्वासीतांलभेत तथाकुरु पुनस्त्वेदृस्प अस्मत्स्वामिनःश्रीरामस्यजठरं उ
दरं आविवस्व प्रविश कीदृग्भूत्वं सोमयागानंकारयित्वासोमरूपेणाहविर्भूजठरंप्रविश कीदृशत्वं
अस्माकंस्वामिभक्तानांचित्तंजानासि अतोविद्वान् सःनकारइत्यर्थः यथानावानोकयासिंधुंतरंति ६१
विकाः नरानंतियारयंति तथात्वंनोस्मान्संकटानि अतिपर्षि अतियारय पुनर्नश्चक्षान् यथा

शूरः पुरुषो युध्यन्सन् रिपून्हंति तथैवत्वंनोनिर्दोनोस्मान्येनिंदंति तान् अस्मत्पौरुषनिंदकान्
स्वविनाशयपुनर्नोअवरत्वेत्यर्थः ८४ तदेवाग्निमक्तान्स्तुत्वासंयात्तिरनुज्ञाहेत्याह ऋषभोवै
श्वामित्रोनवर्चसूक्तेनवदति अथास्मिन्सूक्तेयेकथाप्रकारोहनुमत्प्रशंसा आयास्मति तत्र श्रीहनु
मान्महात्मा सःस्वात्मश्लाघांस्वमुखेनमान्यत्वेनकरोति तस्माद्वेदमंत्रश्रमंत्रा श्रापिवदं
ति आदत्तिरोत्यादिनासूक्तगतहिंस्रःसपर्णी आहसंयात्तिः हेवानरवीराः सीतासमीपेगंतुंपुष्पा

आदत्तिणासज्यतेशूरमासदंवेतिदुहोरत्नाःयातिजागविः हरिरोमसंहरणते
नमसाबउपस्तिरेचंस्तोर्ब्रह्मनिर्णिजे ८५ कंमध्ये यःएकःहरिर्वानरः शूरोबलवान्भ
वेत् सदयोदिशिलेकायोगत्वात्तत्रसीतान्वेषणंकरोतु यएवंकरिष्यति सआसदंत्तस्मिन् इतिएस
सगरहे विश्रामदायकेसीताहरंवेत्ति प्राप्नोति तत्रात्वाविषःजागविःजागत्सन् सावधानःसन्
दासःरावणात् दुहःभूतद्रोहरत्नात् यातित्वात्मानंरक्षति सएव ओषसे सर्वंसधारकं नमोअन्न
केन तेमायामयंसीतान्वेषणंयः यत्सत्त्वं प्रस्तवयुक्तेकरणेन करोति करिष्यति वत्सोगामिवं तंद

ष्ठासीत्तासिरधाभविष्यतीत्यर्थः सःकिमर्थमेवंकरिष्यति चेत्वोवीनरराक्षसेनयोः उपत्तिरेस
त्तामात्रहोमाय होमस्यापिप्रयोजने ब्रह्मनिरिणिजे ब्रह्मोऽस्यकंटकोद्धरणेनशोधनाय तत्रके
टकाः राक्षसामरिष्यंति वानरास्तुमृताश्चापिपुनरुत्थापिताभविष्यंतीत्यर्थः ॥८५॥ एवमासळोहन्
मान् तेषोमध्येसमर्थोविभूव तस्यप्रकर्षेणवर्णयंतिप्रकर्षहेवेति लोकान्कर्षकाराक्षसान्तान्हं
तीतितथावेवीकालरवक्रूरः कर्षहाहनुमान् कथंभूतःसूक्ष्मःसीतायाःशोधकःप्रयतिप्रेति

प्रकर्षहेवश्रुतयतिरोरुवदसुपंवरणंनिरिणीतेअस्यनंजहातिवव्रिंपितुरेति ॥
निष्कृतमुपसृतेकरणेतेनिरिणीजंतना ॥८६॥ प्रकर्षेणगाकर्षतिरोरुवत्गर्जनसन्त्र

सलोकान्कर्षणाकर्तृरक्षोगणासवरणंमुखोत्साहं त्रसर्पत्रतिकरंतेनिरिणीतेनिगम
यति प्रगत्तमात्रोहिवरणादीन् तेजोहीनंकरोतिपुनः किंकरिष्यति वव्रिंश्रावरणं त्रत्यका
यत्वरूपंजहाति महद्रूपंधारयतीत्यर्थः तथापितुवीयोः निष्कृतंनिश्चितंकृतंवेगवत्वंरातिप्रा
प्नोति महा त्रहेपुत्ररूपेणरामकार्यंकरिष्यामीतिवायोर्निष्कृतंनिश्चितंप्राप्नोति ततश्चउपसृ

तं उपसीतायाः समीपेगंतुं प्रवर्तते करोति निरिजंविप्रकृष्टंयथास्यात्तथातत्ना त्तेनविस्तारेण महत्ताह्येणोत्पर्थः ८६ सहरिर्मरीमध्ये अद्रिभिः शिखराणि प्रायाद्रुत्वेमे नाकपर्वतेन सम द्रमध्याद्रुतेन सतः प्रसतः सपिविश्रमस्वेति आत्रेयः सन्तेगमनेत्यावीद्रुभ्यांपवते गच्छ ति हस्तसंज्ञामात्रेणासंभावति नेवत्तत्पकेतिक तीत्पर्थः यतः वषायते महावषभवत् स्वीयंबलं प्रकाशयति यद्वा वषः शिववाहनो विनाशिवेनान्येगणाप्रति नहराचर

अद्रिभिः सतः पवतेगमत्योर्वषायते नभसावेपते मती समोहतेनसते साधतेगिरानेनिक्तेअप्सुयजतेयरिमणि ८७ ति श्रीरामंविनानान्येगणाप ति यद्वा वषायते वषवत् धर्मवदाचरति स्वामिकार्य्यविलंबंनकरोति अतएवनभ सावेपते आकाशेसर्वत्रदेवमार्गेगच्छति समती मेधावीसोहते श्रीरामहृत्वाद्रुधा न्योसीति गिरावाणीश्रीरामगुणयुक्तयासंश्लिष्टो भवति साधते सर्वभावेनस्वामिका र्य्यंसाधयति अप्सुनेनिक्ते श्रीरामप्रेमप्रवाहेषु आत्मानंशोधयति परिमणि परिम

हेहोयज्ञभूः तत्रयजते स्वदेवेश्रीणंहत्कमलेयजते एवंस्वसकलबलेनसर्वैकाग्र्येण
धर्मेति स्त्रत्यवलेननैवेतिभावः ८७ परीति सहसोवेगात्सहसान् परितः कार्त्स्न्येनदि
वं अंतरीक्षमिलोमेति अस्मान्स्वेचरान्निरस्तस्वेगेनाभिभूतेमापूंकोमि तमेवंभूतं
पर्वताऽधंमेनाकंमानमंतं महा पर्वतवत् आसमंतात्वर्द्धमानं मध्वःमहकरा इवाः प
रिसिंचंति पुष्पवृष्ट्याहिना कीदृशंतंहर्म्यस्य शत्रुपरस्परसहितिं अभिमाविकं निःस्कुर्वं

परिष्कृतंसहसःपर्वताऽधंमध्वःसिंचंतिहर्म्यसहतिं आयस्मिन्गावःस
ङ्गतादऽधनिमर्ज्जन्छ्रीणंत्यग्निंवयीमभिः ८८

तंयस्मिन्हर्म्येगावः आसमंतात्सहु
तारः सछुकुंतंदृतमदंतिनाः सम्यक्पालिनाः उधनि उधः प्रभवेहीरे अग्नियंश्रेष्ठंसोमं मू
र्द्धनि उच्चस्थानेआप्रयेनिमित्तेसति वयीमभिः उहतैः यज्ञादिभिः श्रीणंति मिश्रयंति यत्रसोमया
गादयः प्रवर्त्तंतेऽत्यर्थः तथाचोक्तं अग्निहोत्राश्चवेदाश्चगाहपत्यानांगार्हपत्ये तत्रायंभावः एवंभू
तापिलंकाश्रीरामवैरादिध्वंसिनाभूत् ८८ हर्म्यसहितिमित्यनहितृणोति समीति त्र

त्रमीकारस्लोयः प्रकरणात् सहनुमान् यदा समीपगावन्निकोहनूमान् सः त्रद्रितेःपथिवा उप
स्थेश्रेऽस्थाने त्राजिगात् त्रागतःसिंधोःपारंप्राप्तः तत्रतोःपथिमाः त्रपीच्यं त्रनंतरमर्थे त्रस
दृशम्:पदंस्थाने लंकाख्यम्तत् मनुषाःलोतव्याः श्रिल्पिनोविश्वकर्मीदृयः त्रजिजनन् तत् उपेत्य त्रप
नि शिथिलंकरोनि कथंकरोतिनकारेदृकांते एतत्पदं लंकाक्षेत्रं एषंरथरूपं यस्मिन्सर्वंराक्षशाःतिष्ठंति
यस्मारथस्य योजिताक्षेत्राधिष्ठात्रीदेवीलंका त्रध्वीक्षणांतमेत्य त्रसहनुमतोभूरिजोवीक्षःदृशवसा

समीरघनभूरिजोरंहसनदृशस्वसारो त्रद्रितेर्पथ्या त्राजिगादुपजत्रपनिगोरपीच्यं पदं
बदस्यमनुषा त्रजिजनन् ८६॥

दृशोगुलयः नादृशा त्रध्वोरुपाः यथा त्रध्वः त्रध्वं प्राप्यहे
यते तथांतं त्रस्यांगुलयोहेयंते उभयतश्चयेष्टिकाभ्यांताडितवान् हनुमानितिव्याख्या तत्राल्पभावः
सर्वेषांतद्रागणानां एकरथस्यक्षेत्रस्य एकवाहनरूपं यस्यश्रीरामहृतस्य एकस्यापिएकैकांगुलिः हे
तुंसमर्थीबभूव तस्यश्रीरामस्यप्रभावंकथितुंसमर्थः कःकविर्भवतीत्यर्थः ८६ एवंनदृति नकारात्दृकां
तः यथाश्येनःशीघ्रगामीपक्षीगगनमार्गेणयोनिंस्वमात्तरंएवति गच्छति क्षेत्रंयदार्थीमात्रेदात्रेमुखेग

हीत्वा कुत्रगच्छतिये त्रोमे माता तिष्ठतिनत्सदनंप्रति तथेवदेवोमहान्द्रोहनूमान्मातरंसीतां
प्रतिगानमार्गेणश्रीरामस्यनमंगुलीयकंगृहीत्वामात्रेहनुंश्रीघ्रंगच्छति कुत्रगच्छति धियाकृतं
आसदं ब्रह्मणोधियासंकल्पेनरचितं आसदंलंकास्थानंप्रतिहर्षपुक्तः कथंभूतमासदं हिर
ण्मंहिरण्मयं अत्रतत्कारणमुनर्दृष्टांतः यथावह्निर्विषज्ञे यज्ञियः अग्नः सःदेवान्प्रीणयन् अग्ने

ग्नेनोनयोनिंसदनंधियाकृतंहिरण्मासदंदेवयन्ति एरिणंतिवह्निंप्रियंगिरा
ग्नान्देवान्अग्नेतियज्ञियः ६० परामृशोअहोदिवःकविर्वयाविप्रोअनविष्ट

गाअभि
नि गच्छति नमस्वंदेवाः एरिणंति प्रेरयंति अभिमुखंतथेवहनूमान्मनुः समीपेगाच्छति
यंति देवान्प्रीणयन्सन्नमपिदेवाः प्रेरयंतुहुच्छति नस्येमात्रेगिरावाणीप्रियं श्रीरामोक्तंसंदे
शंकथितुमितिशेषः ६० अत्रसीताहनुमतोःसंवादःपुनरागतः ममवियोगात्श्रीरामःकीदृशोव
र्तेतिसीतयापृष्टःसन्हनुमानाह अभिज्ञानप्रदानेनविश्वस्तांसीतांप्रति परेति द्वोघ्लोका
र्द्धकाग्रन्सर्वलोकात्परा श्रीअयोध्यासर्वोत्कृष्टातस्यांयःसन्निषत्ति अनुकोटिपार्षदैःसहि

६४
नं

नः सः अवक्रः अत्यपः पुनः कीदृशः अहः शंनः पुनः कविः सर्वज्ञः सएवात्र आविर्भूतः सन् स्वली
लयामानुषरूपेण वैमारुहस्थधर्मरूपः सन् वन वासेत्वद्वियोगात् त्रिपक्षः त्रयोधर्मार्थकामाः यज्ञ
एज्यरूपाः हारहरणात्षष्ठेयम् एवंत्रिषष्ठोभूत्वा गाः अभि भूप्रदेशान्अभिव्याप्य अनविष्ठः
शत्रुमकरोत् त्वद्वियोगात्सर्वादृशाः अन्यःपश्यन् हाशब्दंकरोतीत्यर्थः एवंत्वद्विप्रीतिमानस्ति पु
नर्मत्यंष्ठं रावणंसपरिवारंहत्वंकरिष्यति तस्योत्तरमाह सहस्राणीति सःश्रीरामदूतोनवप्रीत्यर्थम्

सहस्राणितिर्यंतिः पराय तीरेभोनएवीरुधसोविराजति ६१ त्वेषंरूपंकृणुतेवरोगि अस्यस
यत्राशयत्समनासेधतिग्धः अक्षायातिस्वधयादेमजनेपुष्टीनस्तेसंगोः अत्तया ६२

नमानः सहस्राणि अनंतानि शूराणांनयतीति तथापरायतिरात्र परांकुर्वन्तमानः नकारइवा
थैमहोत्सवन्तेभ्यःप्रादुर्भवीराःपूर्वीरुधसः आरभ्य त्वद्वियोगकालमारभ्य अस्माकंप्रतिविराज
ति दिप्यन्ते वहुसेनामादायप्रात्रुन्मर्दनेत्वमतइत्यर्थः ६१ त्वेषमितिभोमानः अस्मश्रीरामस्यवर्णः
स्त्रियः तस्माद्दारहर्तारंप्रतिहत्मांनकरिष्यति यद्दिरावणोनहत्स्त्रियाः वहवोहताःतर्हि एवमादृशोनेव अ
यंनशत्रुसेनामे रूपंस्वरूपं त्वेषंदीप्तंकृणुतेकरोति यादृशाःशत्रवःआयांति तेरधिकंतद्विनाशंरूपंक

ोति यतोयमवर्णः वर्णनीतोज्ञातव्यः सयत्रयसोसमत्तासमत्तोसंगतोमेशत्रवः आयांति तत्रता
न लिंगधःशोषकानशत्रूनमधुकैटभप्रभृतीनमुरोपुरो असुरयत नाशयामास अद्यापिवाली प्र
भृतीन्नाशयामास पुनर्यैहंतुमहंतिसंति तानपरांश्चणप्रभृतीन्सेधसेधतेदंडंददाति अतोव
र्णहीनंनिष्क्रियंहनिष्यति कस्माद्धनिष्यति तवप्राप्नुर्यंच तथास्वधयापित्रकार्येणनिमित्तेन त
थादेवंजनंदेवकार्यंनिमित्तंकृत्वाहनिष्यति तेनांदेवानांपितॄणांच असाः अर्थोविभाजकः स
न अस्माभिःसहितस्तान्यानि अनुसरतिकयानुसरति सुष्ठुती यद्वा सुष्ठुती शोभनयास्तुत्यासं
नसेते देवैःपितृभिःसहसंगतोतिसंमीलितोभविष्यति स्तुतिमात्रेणतेषां आतिथ्यंकरिष्यति की
दृश्यास्तुत्या संगोअनया सम्यक्गोवाणीवेद लक्षणास्वरसंस्कारसहितायस्मात्तया स्वरणवर्ण
कृतयास्तुत्या यद्वा असवर्णोरिकारः सज्ञाप्रकाशोपापानिहंतुंत्वेषंहीम्नेहपंकरोति पापानिस
र्वाणिदग्धंकरोति अग्निदीप्तत्वात् तहि अपंसाद्वा इमोरिएनंकथंननाशयति यद्वा यदा अ
कारादयःस्वराःरकारात्पथग्भवंति एनंत्यजंति तदाधंस्वरंहंहीम्नेहपंकरोति तेषांमस्तकेगच्छति यदि
नैवंत्यजंति तदारकारः मैत्रीभावेनतेषांमध्येतिष्ठति तथैवश्रीरामोपिमित्रांगंमैत्रीभावेनतिष्ठति अ

यथासवर्णाः एषामहेदरसुकुमाराङ्गोत्तः सः स्वरूपंदीर्घंकरोति ततः सर्वान्वर्णान्विनाशयति यदि
कारोरावणास्यापिनामादौवर्त्तते तर्हिरावणास्यनामनिर्त्रयोवर्णाः संति केवलंरकाराद्रावणोनभव
ति अयंतुकेवलरकारात्कोशप्रमाणाद्रामोभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ केनत्वंदक्षिणदिशंप्रतिगंतुमास्थः इति
एवमुक्तेसीतामालक्ष्यस्वयमेवाह उद्येवेति यथासूर्योगोपूष्यपतिः उत्तरतःसेचनकामःदिशंप्र

उद्येनपूष्यापरियेनरावीदधित्विक्षीरधितस्पर्म्मसद्भिः सपर्णोवचदन्तसोमःपरिक्र
मुनापश्यत्तेजाः ॥ ६ ॥ तिगंतुमास्थः गांपृष्ठंशब्दंकरोति परियन्सर्वदिक्षुभ्रमन्सन्एतितथा
द्भिः सपर्णः संपातिनामापक्षीवानरगणान्परिक्रमन्वचनामन्तेनसेचनकामः जटायुंपृष्ठुकामश्च
आवीन्नः संशब्दंकृतवान् योजटायुर्भवद्भिः प्रोक्तः सचन्तस्मात्रजः संपातिश्चहोवर्णौ ॥ अहंगपुत्रोस्म
र्म्मेष्टुंप्रस्थितो तयोः सर्म्मतेजसाद्दग्धमानयोर्मध्येसंपातिः स्वपक्षाभ्यांजटायुमाच्छादयन् तदाज
टायुःपृथिव्यामागतःसंपातिस्तदधपक्षोभूत्वा त्रत्रपतितः सोहंसंपातिरस्मि एवमहेसर्म्मसन्विधीः
अधि अधिकं अधितधत्तवान् एवंमद्रूपोद्भिः सपर्णः तदा आकाशात्सर्वाणिस्थानानियथिवाः

अवचक्षते अपश्यत् तदा संपातिनंव्याकुलंदृष्ट्वासोमनामाकश्चिन्मुनिरागत्यउपदेशंकृतवान् त्वंपरिक
तुना उपासन्यात्रीरामंहन्मध्येपश्य पुनःकालंपश्यदासीतान्वेषणाय श्रीरामेणप्रेरिताःकपिगणाः
अत्रायान्ति तदानेभ्यःसीतामार्गंप्रोक्तान्वेतेजाः हेंजा। तेजस्वीभविष्यसितपहोभविष्यसीत्यर्थः ए
वमहेरामभक्तेनसंपातिनाप्रोक्तः अत्रागतवान् तत्रतद्दर्शनेहेतुः श्रीरामप्रभावोहिवभूवसमश
क्तिर्नैवास्तीतिभावः एतेनयदुक्तं नेंद्रादित्येपवतेधामकिंचनेति तत्सापसुपसंहारेवभूव ६३ एवंश्री

अवीरामिवमामयं शराहरभिमन्यते उताहमस्मिवीरिणीद्रुपत्नीमरुत्सखाविश्वस्माद्इंद्रउत्तरः

रामानुग्रहंकृत्वासीताहनुमतिस्वस्याभिप्रायंनिवेदयति अवीरामिवेतिहाभ्यां अयंरावणः देवेंद्रंजित्वा
तन्मित्रंवायुंजित्वाच इवदृष्टांते यथासंचीं अवीरांमन्यते अस्मभर्त्रीवीरोनेति तथामामपिअवीरामभिम
न्यते तस्माद्धिनस्तिरात्तरीक्षाद्गन्तुर्जयति तत्राहं वीरिणीत्वद्दनूमान्सखासहायकोयस्याःसाहंमरुत्स
खा तस्माद्ययंरावणःशराहः हिंसार्होल्लोवासमर्थः स्यात् यतोनमेंद्रः विश्वस्मात् विश्वमध्येयब्रह्मविस्म
शिवाद्यादेवास्तिष्ठंति तेभ्योपि उत्तरः उत्कृष्टतरः स्यात् तथात्वंसहायकोपिसमर्थश्च यद्वा ममवीरः

श्रीरामः प्रत्यागत्यैनं पुनर्मत्सकाशमानयेति लक्ष्मणं सः प्रत्यवोचत् एवं भवन्तं मां न जानाति यदा अवीरामिवेति नारीणां ह्येको वीरः पतिव्रतधर्मः अतस्तेन सहिताहं वीरवती प्रत्यागच्छामि पुनर्मम सकाशमानयेति तदा पुनः एवं भवन्तं मां न जानाति अतोयमसुमूर्षुः यदा एव मेनामवीरामिव जानाति केवलमवीरां नाभिमन्यते यतः स्वभगिनीविरूपाकृष्टापि श्रीरामलक्ष्मणसन्मुखेयुद्धायनागतवान् त्रिलोकविजयी भूत्वापि पुनर्मांशूर्पणखास्थाने चोरवत् हतवान् एवंवालीवरदूषणादीनांवधंश्रुत्वाकेवलमवीरांमां न जानाति श्रीरामः सर्वज्ञोवामनुजो वाभवतीति अस्यहृदिसंदेहोवभूव यदा अयंमुमूर्षुः मत्पुमिच्छुः रामोयस्मिन्नरः स्यात् न हिलंकायांदुर्गमायां आगत्यमांजेतुंसमर्थोनभविष्यति यदिजगदीश्वरोस्ति तर्हि अत्रागत्यमां हनिष्यति तदाहंतेनहतोहं मुक्तिंयास्यामि एवंमत्वासुमूर्षुर्भवति यदा मां हत्वाचश्रीरामसपरिवारंकरोति यदिसीतायनिवृत्तानभवेत् तर्हिरामोपिवरमेश्वरोनभवति एवंविचार्यमां हतवान् सदाहंनीमांदृढव्रतांदृष्ट्वा पुनर्ब्रह्मचर्येदृढोभवत् मत्तभावात्कामुकोनभवेति एवंरावणोसमर्थोरभूदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ संहोत्रमिति पुनस्तंप्रतिसीताब्राह् नारीयाउत्तमा

नारीसंहोत्रे उत्तमेनभर्त्रीसहसम्यक्होत्रे त्रग्निहोत्रेवेदोक्तविधिनासंप्राप्यविवाहादिसंस्का
रंप्रपद्यपुर्नसहसमनंयज्ञंवा अवगच्छन्तिस्म साऽनस्मत्कर्मणोयस्मादेवंधाःस्थाभवति एवं
पुराकृत्वापुनर्यानारीसंहोत्रेसर्वविषयमनोरथंज्ञानानिनादधेकृत्वा ततःसमनंयज्ञंहृयंकेव
लंभर्त्तारंचावगच्छन्ति तस्त्रवायोस्थिताभवन्ति तास्मत्कर्मणोवेधाः अत्यधिकाभवन्ति पुनर्या
एवंभर्त्तावीरेणभर्त्रीसहभवन्ति सावीरिणीकथ्यते तस्माद्वीरंप्रतिहिकरोति सासमस्तचिंतात्म

संहोत्रेसमपुरानारीसमनंवावगच्छन्तिवेधाः कृतस्वीरिणीइंद्रपत्नीमहियतेविश्वस्मादिं
द्र उत्तरः ६५

जन्ति सानारीमहियते लोकपूज्याभवति पुनरेवंभर्त्तासत्यपियानारी इंद्रपत्नीसान् सामहा
श्रेष्ठावीरयत्नीभवति तदुत्कृष्टायापरमेश्वरस्यपत्नीसाभवति तत्रमहेंद्रःस्वामी श्रीरामचं
द्रःसविश्वस्मात्सर्वस्मान् उत्तरःसर्वोत्कृष्टःस्यात् यस्यबलपरिक्षाकृत्वाममपितामोदत्तवान्
तस्माद्वीरंसहिकरोत्यित्यर्थः ६५ एवंसीतयोक्तोहनुमान् श्रीसीतारामयोस्तत्वंजानन्नन् तामाह
भोमातः तवदांपत्यमसीतारामहृदयमध्ये अहंपरमेश्वरप्रकृतिरिव तथाभार्य्यापुरुषस्ववशगी

रणरीतिवच्चभेदेनमन्ये यतः एकस्महिपरमेश्वरस्संसारेच्छार्थेद्वित्ववत् द्विधारूपंजानामि
नत्रनेतव एकंरूपं इदं अत्रस्थितं पुनरेकंरूपंश्रीगमरूपंपरःपरस्मात्तस्मइदमारेस्थितं तत्राहं इ
दं एकंतत्द्वितीयं वातत्एकं इदंद्वितीयं एवंवक्तुंसमर्थोनैवास्मि पुनर्मीमरूपेतृतीयंसात् जीव
भूतत्वाद्दासभूतत्वाच अतस्तेनमयातृतीयेन कथंभूतेन ज्योतिषापूर्वंप्रणतात्तस्मैनघो
तमानेन एवंगुणविभिनिर्भयेन तेनत्वंविज्ञप्तिमात्रोभव अहंत्वांतत्प्राप्यविष्यामि एवंयुगलरू

इदंतएकंपरमुत्तएकंतृतीयेनज्योतिषासंविज्ञप्तिसंवेद्यानेनत्वाश्चाहरेधिप्रियोदेवानांव
रसेजनित्रे ॥६६॥

पसंवेद्यानेनसंवेद्यानेनतत्वाःयुगलरूपात् तेभर्त्तीचाहंशोभनोदेवानांप्रियोभविष्यामि यज्ञा
र्हत्वात् सवनवासंतेत्वयासहयोधांगत्वात्तत्रराज्यंप्राप्यनानायज्ञान्कृत्वाविघ्नकरान्तत्रप्राप्ता
न्सर्वान्हनिष्यामीतिभावः कथंभूतेयुगलरूपे परमेसर्वोत्कृष्टे तथाजनित्रे जगतां
मातरपितरभूते एवंत्वंतत्रगत्वाएधिस्थिरोभव वंशवृद्धिकरोभवेत्यर्थः ६६ एवमुक्तासीताहनु
मंतमाह तनयेति अत्रटकारस्यतकारोवक्तव्यः अर्थप्राधान्यात् तेतवत्वाजिनोवेगवतः तनयः

अंगानि प्रतिनर्यंती अहं चेद्गवामि तर्हि तन्वा तव शरीरेण धानुधानमयेन तत्तमंशमि एतत्त्व
भकमि प्रीतिद्वेषमप्रियकारणं हृदयं वा मे कुटिलं भविष्यति एजभार्यास्पर्शनं अकीर्तिकरं
भविष्यतीत्यर्थः तथा त्वमपि अस्मभ्यं अस्मत्कं आत्मनिवहुवचनं ममापि परपुरुषस्पर्शनं अनु
चितं भविष्यति तत्रावयोस्पर्द्धा हृद्भवति त्वं श्रीरामाय हि रावणं दंडाहीति तथा एतत्त
मगमनं श्रीरामस्यापि प्रियं न भविष्यति तत्र दृष्टांतः यथा ज्योतिषं अग्निज्वालाम्

तन्न छेवाजिनन्त्वा नयंती वामस्मभ्यं धानुधानंतुभ्यं अहंतोमहोधारणायदेवान्दि
वीवज्योतिषमभिमीयाः ६७ एवं प्रति अहंतः होमेतुनहंतः पदार्थः महोमहानपि तथा
नेकाश्चापि पदार्थाः घृतमायसादयः दिविस्वर्गेनीतिभवः एवंमगमनं श्रीरामायप्रियं नभवि
ष्यति कोर्थः यापतिव्रतापि यद्विरवती नभवेत् सा भर्त्रापि त्यक्तापि सर्वकार्येषु बलवलेन करो
ति तथा मद्गृहे महावीरवतीत्वयोद्यमेकर्तुं नार्हति यद्श्रीरामः अस्मदर्थी भवेत् नहि अहंतव
संगंकुर्वाणा मि वा सर्वराक्षसगणान्त्वत्तोबलेनदृश्यान्कृत्वागच्छामि एवंमत्कार्यंसर्वंपत्या

धीनमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ अथसीताहनुमंतमाह समवाक्यंतद्दत्व प्रभावयुक्तंश्रीरामंप्रतित्वंब्रूहीतिहरेतद्दिति हे प्रभो वस्तुरत्नव्यासमरत्नसंकुलं न हनूमंतं हरेवर्णनेतेबहुकालत्वात् कथंभवेत्तत् गुह्यंसमवुद्धिस्थं नामप्रसिद्धं पुनःकीदृशं परात्परं हरेर्देवस्यैवं चित्रकूटोद्भवमित्यर्थः तत्रैवं बहुनेतिप्रोक्तः वयोधैःपक्षि णांनीचैर्यद्वा वयसां पक्षिणां अधैः अधनैः दरिद्रैरित्यैः काकैः अत्रजयंतस्य प्रेरकाःकेचित्तद्भटे वाः तेषामभिप्रायाद्बहुवचनं एवंकाकरूपेणाजयंतेनयदाहंपीडितोभवं तदातान् ब्रह्मास्त्रवत् महा

हरेतन्नामगुह्यंपरात्परंपरंवाभीतेत्राकृयेनांवयोधैरुदस्तभ्नाप्पथिवीघामभिके
भ्रातुःपुत्रान्मघवन्त्सिषाणः ॥ ६८ ॥

दाहमुक्तान् दृष्ट्वासर्वद्दिक्षुभ्रमतान् दृष्ट्वाचघावाय
थिव्योभीतेन्द्रत्राणार्थंत्वां त्राकृयेनां काकेभ्यहीति त्राहतवत्योभवतः अर्थात् तस्यजयंत
स्यैककःकोपिनाभवत् न दाप्थिवीच द्यांचप्रतिभ्रमित्वापुनःशरणागतस्यप्रार्थनांतथा त्रमि
केकाम्केनिमित्तभूते द्यावाप्थिव्योःस्थितानांप्रजानांप्रार्थनांभवान् उदस्तभ्नाःस्वीकृतवानसि
मोमघवन् धनवन् सर्वार्थप्रदकर्त्तेभूतान्जयंतान् भ्रातुःपुत्रान् तवरूपस्यविष्णोःभ्रातराशक्रत
स्यपुत्रान् एवंनष्टेवहिकाकतुल्यापराधांहत्वामोनयेतिभावः ॥ ६८ ॥ अथमात्राज्ञयाहनुमान् तत्रस्थवि

रोधानेनानाफलमस्त्रादीनभ्रमयन् नानारूपाणिधत्वासर्वतोभ्रमन्तन् तन्निषेधकान्रक्षोगणान्हत्वा
शत्रुसंघट्टंवधे तदाकेचिद्वशेषाराक्षसाः रावणंप्रतिगत्वानिवेदयंति वज्रदंष्ट्रेनसंभ्रमान् पुनर्जयत्स
नवलोणमद्यपादीनिहनुमान्नाहतान्सजङ्घंतानि तदाकानि श्रुत्वामारुतात्मजइतिप्रधान् देवान्
मन्यमानावदंति देवास्त्रायनिति हेप्रभो देवाः त्रायन् त्रायंतां वरस्त्रून् त्रसहीयान् त्रविस्त्रन् ध
तवंतः पुनः विरिभिः भवैनेःसहवारक्षकजनैः सहवना वनान्निष्क्रंतं छिंदंतः एवं त्रायनितिभया

देवास्त्रायन्पाश्रंरविस्त्रन्वनावश्रंनो अभिविरिभिरायन् निस्त्रवाहधतोवक्षणा
स्समत्राक्षपीटमनुतद्हंति ६९ स्तुनरक्तिः सद्रेतिसक्तद्रवंतीनांतदीनांजलंवातदाकज
लं निहधतः सेठरक्षनयाशेधमंतः वक्षणासरहेषु त्रनायाशेनगमनार्थंयत्रत्र त्रासमंतान् क्षपीट्टंय
त्काळनिचयंविघते तदा त्रनुरहंति यद्वा नानाकोष्ठैः वज्रयावारणरचितानि यंत्राणिरहंतीत्यर्थः ६९
एवंश्रुत्वारावणः त्रतादीनवहून्वीरान् प्रेरयित्वाचतांश्चापिएकेनकपिना हतान् श्रुत्वाविलला
य शश्वः क्षुरमिति यद्वा शशः यन्त्रविशेषः त्रस्मत् क्षरंती क्षीधारंलोहं प्रत्येवं त्रभिमुखधारंजग

रावणेन सह रामेणेति सीतारामाणः मयते तथाहं सीतां स्वनाथाय आनीतवानित्यर्थः अत्रैवं रावणश्चिंतयति रामेणाकालक्षेपेणास्तं नीतो रामश्चेत्सीताहरणेन मम शत्रुत्वमगीत्
नवभूवः पुनरहं अद्रिंद्रौलं लोगोलोकेन आगॅहूणदागत्यमेदं भेदितवानस्मि सर्वत्वात् पुनश्चिंतयति महाद्रिवद्रामः नमहं सर्ववत्लोकेनताडितवान् सः तस्माधःपतनात्
स्वशिरस्ताडितवान् एवं रामवैरंमम इः खदंवभूव एवंकृत्वामत्समोसर्वः वहंतेमहांते आत्मा

शशः स्तुरंप्रत्यंचंजगारोद्रिंलोगेनयमेद्मानात् वहंतंचिद्रिहतोंधयानिवयठ
सोवधंभ्रूशवानः १०॥

तं चित्तनिश्चिंते रूहते स्तुद्रावसखाय सीताहरणाहपाप्यरंध
यंति पीडयंति पुनर्यथावत्सः वयत्तगाछन् वधंमहोहंभ्रूशवानः वर्द्धमानः स्वाधिकंदर्शयति
तेथेवमयारामेणसमर्थेनवैरंकृतं यस्मैकलुहूतः त्रत्रागत्यनिर्भयः सन् अत्यंतमुपद्रवंकृतवानित्यर्थः ९॥ एवंस्वमनसिविलप्यतनोगवणः धैर्यंगतः सन् अहंकारान्मेघनादहरिणा हनुमंतंवदंति
धेत्माहसुपर्णइति सुपर्णः पक्षीवत्तेवचोगवणः यद्वा पर्णशब्दात्पत्रंपत्रशब्दात्रथः यस्य

पद्मानास्तिवेष्टिर्इंपद्मेचज्ञानेचध्यानेचविघ्नेचयस्यसःनवोहनुमानतं २

रथस्योपरिस्थितामहाघोरवज्रमार्ग्गी। आसुरीमायांविलार्प्यदशदिङ्मुखचरतिसहपरोमेघनादः नवं
नविधतेशस्त्रैश्छेदनादिभिर्यः तंनवंहनुमंतं [illegible] एवंकृत्वेणआसिषाय ब्रह्मपाशेर्ववंधस
चावरुह्यवरुहोपि सिंहइवस्वतंत्रःपरिपतन् परिनोगच्छति तथातर्व्वावान् तथाक्रोतोजलाशयाभिमु
खोमहानारण्यकः चित् यथानिहरुहोपिरोधकानकर्षन् कर्षति तद्वेवहनुमानपि एतान्नगणयति तस्मा

सपर्णइत्थानवमासिषायावहरुहःपरिपदेनःसिंहः निहरुश्चिन्महिषस्तर्म्मावान् गो
धातस्मा अप्यर्थंकर्षदेतत् १०१ अत्रानहोनघतनोतसोम्याश्वत्थरोणाश्रोतपिं
शतः अक्षावेधुरंवहन्नभिनोरथंयेनदेवासोअनयंनभिप्रियं १०२ तस्मैहनुमतेगोधा एतत्परि

वेष्टनं गृध्रपरिवेष्टनं [illegible] अपोगंस्मान्श्रीणसहतत्वात् देवानांवरप्रदानाच्च १०१ सएवंब्रह्मपाशै
र्वेष्टोपितान्नगणयति तदैनंदेवाः प्रार्थयंते ब्रह्मपाशानामयमानोमाभूदेतदेवाःप्रार्थयंते ब्रह्मपाशानां
सपमानोमाभूदेतदर्थी अत्रानहरुनि अहोहर्मे अत्रोएवरणपुत्रत्वादीनवहूनवीरान् हूयेनघतःना
शयंतः तत्तत्स्त्रोत्राभूदेवप्रीतः आसमंतान् उतपश्चात् वहूंवृत्रान्वा भोसोम्याः अत्रोरथनाब्रह्मपा

ग्नान् नरष्क्रणध्वंग्रंथेनक्रणध्वं पिंशत विभजत अक्षावंधुरमिति जानुदघ्नेजंघादघ्नैंकादघ्नमिति अ
क्षावंधुरंवंधनवंते रथंदेहंसूनवहत अभितः नगरास्य चतुर्दिक्षु येनकर्मणादेवासः देवाः अतिप्रियं अ
नयत् मासंक्षीत्यर्थः १२ एवंलक्ष्मसहनुमतःपुच्छेलापित्तमग्निंसीताप्राप्तौमतिर्यावेत्तमजरामंजा
नातित्तघपिमत्कवात्सल्यवान् रोहणमिति रोहणं रक्षणानांहेतारं वाजिनोहरिणंमुखं हरिं
वानरं यद्वा हनुमत्पितुः वायोःसखायं प्रथिष्ठं प्रथमानं वर्द्धमानं अग्निंप्रतिहनुमतेशमिकल्पाणांउ

रक्षोहणंवाजिनंआजिघर्मिमित्रंप्रथिष्ठमुपयामिशर्म शिशानःअग्निःक्रतुभिःसमिद्धः
सनोदिवासःरिषःपातुनक्तं १३

पयामि याचयामि अतःशिशानोद्दिप्यमानोग्निर्यैःक्रतुभिर्य
ज्ञैःपूर्वजन्मभिःमयासंमिद्धःसंदीपितः सद्दानीनोस्मत्संबंधिनेदिवानक्तंचसदैवरिषोहिंसनात्पातु।
१३ पुनरह अयोदंष्ट्रइति अयोदंष्ट्रः तीक्ष्णदंष्ट्रत्वं अर्चिर्ज्वालामाजातधानानुपस्पृश मो
जातवेदः समिद्धःदीपितःसन् कथंभूतयाअर्चिषा आजिरूपयाजिद्वारूपया सुरदेवान् मूल
देवानसुरान् रभस्व वेगवान्भव पुनस्त्वंक्रव्यादः मांसादंरक्षान् वह्नौ एकीकृत्य अपिधत्स्व ति

रोहितानकुरुनुतअसदीयान्संनंसंनंस्वसन्सन्॥१०४॥अत्रेतिपुनराह भोजानतेवदः
अत्रास्मिंस्लोकेभोअर्जुनत्वंसर्वंपश्यसिअतोममवाचंहृदिकुरुतेचोरंचरंचरंतंतकार
श्लोरेएकान्तकोशान्एवणंअसज्जनायहनुमतेडुःखदंतिलंतंवाचरंतंउतनिश्चितंय
द्वाअंतरिक्षेपथिभिःनानामार्गैःपतंतंत्वंश्रिशानःदिप्यमानःसन्विध्यत्वङ्गयाधन्वतन्व

अयोरंध्रोअर्चिषायातुधानानुपस्पृजानतेवदःसमिद्धआजिकृयाशुरक्षेवान्न
भस्वक्रव्याद्रुरूपिधत्वसन्॥१०४॥अत्रेशानोपश्यसिजानतेवदंतीळंतमन
उतवाचरंतेयद्वाअंतरिक्षेपथिभिःपतंतमस्तावित्रध्यसर्वाश्रिशानः॥१०५॥॥

भ्रमेतंवाकुलंकुरुतथासर्वासर्वाणिहिंस्राणिरक्षांसिदृंधानिकुरुतथाततयोरुभयोः अ
स्तात्रस्तानिगृहाणिकामविषयभूतानिभगवद्धर्महीनानिदृंधानिकुरु॥अत्रायंभावः
श्रीरामविजयार्थंतथाविभीषणराज्यार्थंसर्वान्रक्षोगणान्स्वरूपैःसमेतान्सर्वथाभस्मी
भूतान्नकुरुकिंतुदुर्वर्णान्डुःखितानकुरुपुनस्त्वंमयाब्रह्मःपूर्ववत्रणेशीलोभवे

तिसीतामिप्रायः १०५ पुनराहपरीति हेअनेत्वान्वोविप्रेम्णायकं हेसहस नेजस्विन्पुरंपरि
त्रिनगरस्यपरितः धीमहित्वांस्थापयामः कृत्स्ननगरं आवेष्टय यथावहिर्निसर्नैप्रकृतः क
श्चिदपिनभवेत् तथास्थिरोभवेत्यर्थः ध्रुवन् अत्यंतंधर्मयनिवर्णेयस्तंत्वाध्रुवहृदीदिवेनि
त्यंहेतारंविनाश्रीलंयेमायामयाहंकारादेवः तद्भोगरावतोनिषिमहि १०६ एवंलंकांहाध्वा

परित्वानेपुरंविप्रंसहसधीमहिध्रुवहृदीदिवेदिवेहेतारंभंगुरावता १०६ हरिंमजे
सहबानयुज्यतेसधेनुभिःकलसेसोमो वानरैःसहनेमानश्रीरामंप्रत्यागतइत्याह हरिंमजे

तीति हरिंवानरंहनुमंतंकृतकार्य्यंमजंति प्रेमणाहस्तेनपरिमार्जयंति के अहसः रोषरहिताःप्रां
नाःश्रियाराममुद्राः बहुत्वंपूजायां एतेनवाक्येनान्येवानरास्त्राक् श्रीरामःकृतकोपःस्थितइत्यव
गम्यते नपुनरुपमार्थं उत्तरान्वयी यथाधेनुभिःधेनुप्रभवैःपयोभिःकलसे द्रोणकलसे सोमः
समज्यते संगतोभवत्यतिसाधनाय तथायोहरिर्युज्यते स्वामिनास्वप्रियान्येवर्णोर्म्यसचहरिर्निरभि
मानःसन्वाचे उदीरयति हिन्वते वर्द्धयते स्वामिने यतोमतीमेधावी सएवपूर्वंतामेववर्द्धनह्

पंवाचमाह पुरुष्टुतस्य कतिचित्परिप्रियइति भो प्रभो वह्मिर्ब्रह्मा धैः कविभिः स्तुतस्तुवमही
मावाचः परिप्रियः परितः प्रीणयंतिना स्तुतिमुक्तावाचः कतिचित् कियत्यः कोर्थः यायास्तुतिर्मयाकृतो
आसासासर्वाप्स्वेवेतिभावः त्वत्प्रसादात्सर्वकार्य्यं देवदुर्ल्लभमपिसुलभंभवेत्सर्थः १०७ साक
मिति अत्रः परंवहवो मनीषिणो धीमंतोवा नरवीराः साकपुरुषयत श्रीरामभद्रप्रतिवदंति यद्यपि
सोमयागेसर्वदेवाः सोमस्यस्वंस्वंभागं भुंजंति तथापि आऽदुग्धवतोयेधेनवोगावः संति स्वदुग्धेनसो

अजयतेऽद्वाचमीरयंतिह्नवंतेमनीपुरुष्टुतस्यकतिचित्परिप्रियः १०७ साकंवदंति
वहवोमनीषिणइंद्रस्यसोमंजठरेयदा ह्यस्मिञ्जेतिसगभस्तयोनरः सनीलभिरीशभिः

मेमित्रपिनंतेइंद्रस्यसर्वेइंद्रस्तवश्रीरामस्यजठरेन्नमर्थेभवंति यत्यतस्त्वंसर्वैस्तुतोसीतस्मादित्यर्थः
कुतएवंस्तवदोर्ल्लभंतत्राह यदीति यत्यस्मात् ईएवकमेकमनीषं मधुमधुरस्वभावंस्तोश्रीरामंप्रति
संवदनायनरोमनुष्याः सगभस्तयः सशोभनाः गभस्तयश्चित्तस्यवृत्तयोयेषां तेदशभिः सनीलाभिः
समानस्थानाभिः पंचप्राणवृत्तिभिः पंचधीवृत्तिभिः ज्ञानेंद्रियैरेकमेंद्रियेअस्मञ्जेति आ

मानेनोधयति एवंभूतेनत्वयासहसंवदनं अस्माकंमहत्पुण्यस्यफलमभवदितिभावः १०८ संवादमेवा
हुरिस्भिः अरममाणइति ऊंऊते ऋत्वियःसोमइतियदृचमनुष्टुपमुत्तरमेत्रादाक्रमतेऽयोरेकान्वया
न् भोऽऽऽश्रीएमतवसोमः कःसोमः ऋत्वियःकोथीःसोमाभिषवनिमित्तभूतः ऋतोऽयते ऽइतिऋ
त्वियः एवंऋतुप्रादपूर्वान् ऋतुकालेगमाजायेत्यर्थः ससोमःसीताहृदः अरममाणस्त्वहियो
गानुरः यद्वारकोएमःमकारेलक्षणाःअहंजीवन्वात्तत्राभ्योरहितोभूत्वा अरममाणःस्यात् अतो

अरममाणोअत्येतिगाअभिसूर्यस्यप्रियंदुहितुस्तिरोरवं अन्वस्मेजोषमभरद्विनंगसः
सेदृभीभिःवस्भिःदेवजामिभिः १०९

दुःखिनःस्यात्सासीताकीदृशी यस्याःकीर्तिःस
र्यस्यदुहितुःसावित्राजगात्रसिद्धायाःपतिव्रतायाःप्रियंरवंकीर्तिशब्दंतिरः तिरस्कृत्यगाः भूप्र
देशान् अभितोव्याप्य त्यंति अतिक्रम्य एतिगच्छंति कृगच्छंति लोकानरण्यंतिप्रेरयंतिएवं
पतिव्रतमुक्तवतस्यासीतायाः दुःखमाह अन्विति अस्मैसीताहृदायसोमायदातेजोबंधमीप्सय
द्यास्यात्तथातत्प्रसन्नार्थंविनंगसः विनंकमनीयंनानासवत्सुयद्यर्थंरक्षतीतिविनंगसोएवणाः

अन्वभरत् अनुहरति सर्वकमनीयं सीतायेप्रयच्छति तथापिसानमन्यते एवंसंहेति अतिश्रयेनक्री
यते काभिःसहक्रीयते ह्योभिःउभयीभिःस्वस्रभिःजामिभिश्चसह तत्रस्वसृभिःभगिनीभिःजामिभिः
सहचरीभिश्च कोर्थःसीतालंकायांक्रीयते तथातस्याःभगिन्याःउर्मिलायाःतहियोगात्तद्गृहेक्रीयतेपु
नःसहचरीगणश्चापिगृहेक्रीयतेऽर्वलाभवतीत्यर्थः यद्वा अत्रापिव्याख्यातिक्रियतेहेश्रीराम तवसो
मःतववांछितःसोमयागःसीतोद्वयःतवदियोगात् अरमणाः अशोभमानोवभवको
र्थः आहेमिथिलायांपुनरयोध्यायांपुनर्विधिनेत्वयासहरममाणाभूत्वाऽधसीतारू
पोलंकायांहृद्भोगविलासेवभवकथंभवतः सोमः ऋत्वियः ऋतौवसंतादिऋतौक्रियते
गम्यतेसभाप्यीविनातववभूयस्मनोभवते यदिसीतापरिग्रहेप्राप्तासतीसहोढाकथंरटा
भवेत्तत्रश्रुतयस्याःसीतायाःसकीर्त्तिःसर्वेसद्वहिनुःसाविवाहेपतिव्रतायाश्चापि
प्रियंस्वकीर्त्तिंप्रावर्तिरक्तत्यगाःभूप्रदेशान् अभिव्याप्य अतिक्रम्यगच्छतिलोकांतरा
णिप्रति अस्मिसोमस्मकारणभूताय सीताहरणायतववामोगाय विनेशुःनानास्वस्तंग
हीरावणःजोवंपयीप्येयथासान्नथासर्वंसमर्पयितुमिच्छतितथापिसान्तस्मिन्हरेहत्वा

प्रति

पूर्वोक्तरीत्याभगिनीभिःसहचरीभिश्चसहक्रीयते यदिभगिन्यश्चसहचर्यश्चनस्युराहरणमज्ञात्वा
कथंक्रीयेते नत्रायंविवेकः तासांभविष्यत् दुःखंस्त्रात्वासवीसांदुःखेनसीताहिदुःखिनाभवति
तस्मात्सीताप्राप्तियैर्लक्ष्मीघ्रेकर्तव्यमितिभावः १०३ अथसोमस्यविशेषणानि सःकथंभूतःसोम
यागसाधनरूपःसीतारूपःसोमःभूतःभिःराक्षसीभिःधूतोवधूतःभीषितःपुनःकथंभूतः
अद्रयःपाषाणाःसन्त्रआज्ञास्वंपाषाणेरणभूमःरावणेनइयंसीतायावाणेश्चरणीकर्तव्येत्य

भूतोअद्रिभूतोवर्हिषिप्रियःपतिर्गवांप्रदिवइंद्रऋत्वियः पुरंधिवान्मनवोयज्ञ
साधनःअचिर्धिमाषवतेसोमइंद्रते ११ धीः पुनःकथंभूतःवर्हिषित्रणेनिषण्णइतिशेषः
पुनःप्रियःतवप्रियःपुनःगवांपतिःइंद्रियाणांपतिःजितेंद्रियइत्यर्थः पुनःप्रदिवःपुराणः आ
दिशक्तिरूपत्वात् पुनःइंद्रईश्वरःस्वरणेसमर्थः ऋत्वियःआत्मानःपुनःपुरंधीवान् बहुधीयु
क्तःपुनःमनवोयज्ञसाधनःमनुष्यरूपस्यनवयज्ञसाधनः पुनःअचिःनित्यपवित्रःसर्वेभूतः
धियास्वबुद्धयापवते आत्मानंपुनातीत्यर्थः ११ पुनर्वानरेंद्राणांवाक्यं नत्वाहुमामिति भोर्

इ तेनवसोमःयोगसाधनेसीतालंकायांपरिगतःनवाहुभांनरूपस्तवबाहुभां
चोदितःप्रेरितःसन् अनध्वधं स्वधान्नेतद्धिकोएदेहउअते एवंप्रतिशरीरंपवनेगक्रतिशी
घ्रमेवेत्यर्थः वर्तमानान्निर्देशात् कीदृशः धारया अछिन्नप्रवाहेणसतनः निरछः त्वंच
कृतुन् संकल्पान् स्वप्नसीतायाः आत्माकंचरेवानोचसमज्जेःलत्सगासतीवविभीष
णादिभिःसह आप्राःपूरितवानसि कार्यसिद्धवश्यंकरोषि भूतप्रयोगोवर्तमानेसमाप्तः

नवाहुभ्यांचोदितोधारयासतोनध्वंपवतेसोमइंद्रते आप्राःकृतूनसमजैर्
ध्वरेमतीर्वर्नदुषतंचंम्वोउगासदृहरिः ११२

तथा अध्वरेषुहूयमाने चंम्वोः वानरगा
हणसेनयोः मतीः बुद्धिधर्मान् प्रोर्ण्वतीश्च संजितवानसि एवंकल्पेकल्पेकृतवान् सोधा
पिशाचान्हंतुंसमर्थोसीत्यर्थः यतस्तेतिभावः कथंपुनाभिःसीता दृछेतिशंकायांहनुमंतं
निर्दिशन्नाववदंगराघावदंतिवेर्नदुषत् पक्षिणज्ञवत् हरिर्हनूमान् आसदत् प्राप्तवा
न् त्वदीयसोमसाधनमित्यनुषंगः समुद्रसयारपक्षिवरप्राप्येदृशीसीताहनुमतासमुद्रलंघ

यन्नाहछेत्यर्थः ॥११॥ अथश्रीरामस्तुप्राः श्रीरामलक्ष्मणसंगेनसुग्रीवाद्यावानरवीरागमनेकृत
वंतः तैरुक्तमादौवक्तव्यंवरीयनाह ॥ त्रेश्रंडुहेंतीति त्रेश्रं त्रेश्रमंतं सूर्यमग्निंवापुंचक्षुस्तत्रं सूर्याग्निवा
पवः केशिनइत्यर्थः ॥ अग्निर्वापुः सूर्यश्चकेशिनइत्यस्मृतेः ॥ त्रेश्रंडुहेंतीत्यर्थः तेभ्यः एतेकपी
द्रवीराः त्रयस्त्रकर्मीणिडुहेंति यथागोसारभूतंक्षयोभवति ॥ अग्नेः सारंपरदाहकत्वंसूर्यस्य
सारंसर्वविषयप्रकाशकत्वं वायोः क्षिप्रगामित्वंबलवत्त्वंच तथेदमनीशिणेमनोनिग्रहसम

त्रेश्रंडुहेंतिस्तनयंतमह्नितंकविंकवयोपसोमनीशिणः सुमीगावोमत्तयोयंतिसं
यत्तक्रुतस्यधोतासदनेपुनर्भुवः ॥११॥

र्थाः मत्तयोमेधाविनःएतेवानरगणावीराः डुहंतिको
र्थः सूर्याग्निवासतुल्यसमर्थानांशत्रूणामपिकर्मीणिपोरुषाणिडुहंति हरंति यद्वा सूर्याग्निवाशत्रू
नपिकर्मीणिपोरुषाणिडुहंति गृह्णंति एवंभूताः संति कथंभूतं त्रेश्रंस्तनयंतंगर्जंतंप्रमाणमित्य
र्थः पुनः अह्नितंबलेनवेगेन त्रतीरणं पुनः कविंक्रांतदर्शिनं एवंवीरगणागर्जंतोवे त्रतीरणबल
वेगाः कवयःक्रांतदर्शिनः यंति यांतिगच्छंति श्रीरामलक्ष्मणसंगेनतोसर्वेज्ञोनुमोक्रुत्वाच ग

त्वाचकिंकृतवंतत्तदाह संवत्तःसर्वधान्यस्य कृतसस्यस्योनायोनामर्म्याहरूपेसमुद्रे कथंभू
ते सदने धारासदने समी संसम्यक् ईलोकप्रसिद्धं एतेभ्योनद्यादिभ्यःशिल्पिभ्यःपाषाणपर्वतरा
चिताः यावत्प्रयोजनंतावत्पर्यंतं पुनर्भवःपुनर्भूमयःवभूवुःकोर्थः कल्पादौमधुकैटभमेदेनना
णयणारचितामेदिनीवभूव तस्मात्प्रियव्रतराजेप्रियव्रतरथचक्रवर्तनात् समुद्रावभूवुःतेषां
स्थानेभूमिर्नद्योभवत् एवंभूतेभूमिरहितेसमुद्रे श्रीरामप्रभावात्तत्तद्यादिभ्योरचिताःपुनर्भवः

नाभाएथिव्याधरलोमहोदिवोयामेघोसिंधुश्चंतरहितः इंद्रस्यवज्रोवृषभोविभूव
सःसोमोहृदेयवतेचाहमात्मनः ११३

पुनर्भूमयोवभूवुःनानारूपत्वात् चित्रविचित्रत्वात् वहूं व
त्तनंज्ञातव्यं एवंसमुद्रेसेतुःसर्वत्रसमानत्वात् भूमिरूपःकथितःकथंभूताभूमयःगावः ११३ अ
थश्रीरामेणारचितंसेतुंप्रशंसन्नाह नाभेतियथादिवःद्यूलोकात्स्वर्गादुर्ध्वंमहःमहर्लोकोविद्य
ते तयोर्मध्येआकाशःस्यात् तथैवनानाभोगयुक्तःपातालोपिस्वर्गसंज्ञकोस्तिततऊर्ध्वंमहर्लो
कवत्भूर्लोकोज्ञातव्यः तत्रयथास्वर्गेऽक्षोभमहर्लोकः तथाभूर्लोकोपिपातालादू

क्कष्ठः सर्वकर्मफलप्रदत्वात् पुनः पाताललोकयोर्मध्ये आकाशवत् दुर्गमः समुद्रः अ
नाधारत्वात् एवंभूतेसमुद्रे पृथिव्याः नाभा नाभिरूपः पर्वतसमूहः कथंभूतः धरणः धा
रणभूतः कोर्थः समुद्रेनो कावत्पर्वतसमुदायः आधाररूपोवभूव एवंश्रीरामेण र
क्षितः सन्नुः प्रशंशनीयो भवत् कीदृशोनाभासंज्ञकः पर्वतसमुदायः त्रयाणांसमुद्रे
सिंधुसुनानानदीसगच्छन्त अंतः अंतशब्दादुपरि उक्तिनः त्यक्तः नीलनलादिभिः स्था
पितः सान् अत्राशंका एवंशिलानांतरणंसलिलेकथंवभूवसतयोजनविस्तारे तत्राह द्रु
द्रुमश्रीरामस्यवज्रः वज्रवद्प्रतिहतगतिः दृढभः धर्मः कथंभूतः विभूतिमायकानिव
मनिफलानियस्यसविभूवसः पुनः कथंभूतःधर्मः सोमः सोमयागद्विजन्मा हृदेयवतेज
नानांहृद्येशोधनायगच्छति कीदृशः सोमः मत्सरः देवानांमदकरः चारुमनोहरः एवंभूता
तएमधर्मात्पर्वतानांतरणंबभूवः ११३ एवंसेतुबंधांतंकथासमाप्यपुनरावृत्तिमतिलंक
दृष्ट्वाश्रीरामसमीपेगतेसतियुत्रवधनगरदाहादिनातप्रयोमंदोदरीरावणयोः शोकमाह
जानेति किंतवस्मकपटसन्यासिनः सीताहर्तुः एवंरामज्ञायामंदोदरीतप्यते कथंतप्यते

परावणकपटसन्यासीभूत्वासीतांहृतवान् तदाप्रभृतिनित्यमधिकाधिकान्तप्यते श्रीरामं
परेशंकृत्वासीतापरंप्राप्तिंकृत्वाच तत्रापितांप्रत्याहृतेचौर्यकर्मणाहृतांज्ञात्वाविप्रो
वेणान्तप्यते पुनर्लंकाहृताया: सीतायादृष्ट्वातंदृष्ट्वा अत्यंतंतप्यमानाततो अघहीना ए
केनरामहृतेनहनुमताहृतेनपुत्रेणहीनाभूत्वासंदोहरी अत्यधिकंतप्यते साकथंभू
ता क्वचित्पर्लोकेयत्रतत्रचरत: मत्तस्पुत्रस्यात्मनोकोर्थ: सोक्व:कदाचिदाकाशे

ज्ञायान्तप्यतेकितवएहीनामाता पुत्रस्यचरत:क्वचित् ऋणदाविभ्यंऽनभिच्छमा
नोन्येद्यामत्तमुपनक्तमेति ॥१४॥

वनेसन्श्रीरामप्रभावमतुलंक्षमात्रेवमेवाप्रत्यंप्रो
क्षवानितिभाव तथास:कितवोएवलोपि ऋणंवा ऋणदाद्दुर्गभूमेर्दुर्गजलेचकथ
ंतंहान्लंकाम्प्रतिवानसमुद्रजलाश्रयवानपिहनुमत्प्रतापंदृष्ट्वाविभ्यत् भयंगतवा
न् तथापिसमर्थोऽयं अत: परमेश्वरत्वाद्धेतो अन्यस्यश्रीरामस्य अलंगरहसीताहृ
तंधनं अलौकिकंपदार्थं इच्छमान: सन् उपनक्तं प्रदोषकाले एति सीतास्थानंगच्छ

तिगतवानित्यर्थः तांस्वानुकूलांकर्तुं॥तत्रतस्यायमभिप्रायः चेद्रियंममानुकूलाभवेत् तर्हिजि
गदीश्वरीनैव तथास्मरंवंभूतायाःपतीरामोपिजगदीश्वरोनैव इत्महंमत्वात्माक्षीतोनभवि
ष्यामि चेद्रिमाममानुकूलानभवेत् तर्हिरामंपरेशंज्ञात्वातेनसहसंतापंकृत्वाहंमृतःसन्य
रंगतिंयास्यामि ११४ ततःकदाचिन्नष्टेदृष्टिरावणंप्रतिश्रीरामपरत्वमुत्कातस्यापमानमकरोत्
तदारावणःप्रोचति नमेति एषाभार्य्यामामंपुराकदाचि न नमिमेथ नहिंसितवती नजिह्रीले

नमामिमेथनजिह्रीलएषाशिवासर्विभ्यउत्तमश्लमासीत् अतस्माहमेकपरस्यहे
तोरनुव्रतामयजायामरोधं॥११५

नममहेलनेकृतवती तथासर्विभ्यः मस्त्रियभ्यः उत्त
माश्लोकेभ्यश्च शिवा सर्वदाकल्याणरूपा आसीत् तामेवंभूतामनुव्रतांजायांप्रति एकपरस्य
एकएवपरःप्रकृष्टेनुमान् तस्यैकपरस्यहेतोनमतस्मात्तस्महेतोःकारणात् अहं अयारोधं
महाविरोधंयथाभवतितथाकुपितोकृतवानस्मि अत्रायंभावः मयाहतारामभार्यामांनगणय
ति इयंममप्रियामामनादृत्यरामभक्तावभूव अतोधिक्मामित्यर्थः ११५ अथकदाचिद्रावणंप्र

ति अस्मन्मानमहोमात्म्यवान् हितोपदेशं कृत्वा च तस्मादपमानं प्राप्यसम्मानप्राप्तिहेतो
ति अथैरावणः स्वश्रूः दारपत्नीयान् स्त्रीगणान् हितोपदेशंकर्तुन हेठि नहङ्किमात्मपत्नीया
नस्मानप्रतिहेठि पुनर्जीया अपरुणद्धि भोगात्रोनिरुंधी एवंनाथितः उपतप्तः सन्मर्डि
तारं परदारसंगंनविंदते अतोस्मत्किंतवस्यधूर्तस्यतोगंशरीरं अहंनविंदामिनयप्रयामि अ
यंकामवेदनयामरीम्यतीत्यर्थः नत्रइवशब्दात्दृष्टांतः यथाजरतोजीर्णमाणस्याश्वस्य व

हेठिश्वश्रूरपजायारुणद्धिनंनाथितोविंदतेमर्डितारं अश्वस्येवजरतोवस्यसना
हंविंदामिकिंतवस्यभोगं ११६

स्यस्य कामवेदनायुक्तस्यदृष्टभोगस्यशरीरंनदृप्यते ए
वमस्यापीत्यर्थः ११६ सभामेतीति एवंहनुमत्तालंकादाहेकृतेसति किंतवोधूर्तैरावणः प्रच्छ
मानः प्रस्थाधीसन् सभामेति सभांगच्छतिगतवानित्यर्थः ज्येष्ठामीति अहंकारेणतन्वाशरी
रेणस्पृष्टजानः मृष्टवानोवर्द्धमानः अत्रवकारमज्ञत्वंछांदसं अतासः सदृशाः कृतिकभ्रात
रोविभीषणाद्याः विभीषणस्यमंत्रीगणमिश्रामाहुत्वे अस्मरावणस्यकामंमनोरथंविंति

र्ति तिरस्कुर्वंति तेकीदृशाः प्रतिष्ठीवे प्रतिजिगीषवेश्रीरामायसीतारूपणित्रुव्यलाभायत्रा कृ
तानिस्रुचकानिलक्षणानि त्रदृधतःसमर्थयंत ॥११७॥ एवमुक्तापिसभाएवंप्रार्थयंति उदी
ष्वातनूति त्रतःसीताभिलाषनिर्वेधात उदीष्व उद्गच्छत्वंनिद्रोभव हिश्रीरामंमहा विश्वा नत्वा
निस्वीणावस्तनिमस्मत्तेविश्वावसंश्रीरामंनमसानमस्कारेणगीर्भिर्वाग्भिरीलेस्तोमिप्राथमा

स्मामेतिकितवःपृच्छमानोज्येष्यामीतित्वाब्रूत्रजानः त्रतासोत्रस्यविनिरं
तिकामंप्रतिष्ठीवेदृधत्त्राकृतानि ॥११७॥उदीष्वातःपतिवतीह्येषाविश्वावसंन
मसागीर्भिरीलेत्रन्यामिच्छपित्र्यंदंव्यंसौभागोजनुषात्तस्यविद्धि ॥११८॥

मित्रवजीवनार्थी त्रन्यांपित्र्यंहंपितृगृहस्थां त्रप्रतीकन्यामिच्छ यकांविद्यज्ञातस्त्रीलक्ष
णांस्त्रीतेतवभागः जनुषाजनन्याभविष्यति इमांतुतस्यात्मस्यहिभागंत्वंविद्धिएवंवेकवचनात् ए
कस्यविभीषणस्यस्वमंत्रिभिःसहितस्यवाक्यमंत्रयं ॥११८॥ त्रत्रद्वितीयमंत्रेविभीषणोहिवद्
ति यदित्वेस्तात्मानेविश्वावसंमन्यसे नहिहेविश्वावसो एवमात्वात्वांवयं दृलाभहेनम

सप्रार्थयामः सीतोत्पत्तौ अत्रामिक्षु प्रफर्व्यसिक्तनौ एवमन्वाजायोसीनोएमजामेपत्याए
मेणसंसृजसंयोजय तेनचसामकुर्वित्यर्थः अत्रायंभावः सीतासिरकाएत्वंविश्वानिवसूनि
सत्काविनश्यसि अतोसान्निर्वर्धन्उदीष्वउर्वन्निवोभवउनिष्क्रिते अत्रऊर्वीर्घः ११९
एवंवोध्यमानेरावणेकिंवक्तमतआह उतत्वइति उतत्वः अपिचैकःप्रहस्तादिभिःएकेनहनुम

ऊर्वीष्वातेविश्वावसोनमसेत्वामहेत्वा अत्रामिक्षुप्रफर्व्यसिजायापत्यासृज ११९ उ
तत्वःपश्यन्नदर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनां उतोत्वस्मैतन्वंविसस्रेजायेवपत्य
उशतीसुवासाः १२०

नाकृतकर्तव्यंपश्यन्नपिनदर्शनःमहोधत्वाद्रावणःउतत्वःअपिचैको
एवरक्षोभिःअत्रवनपिशृण्वन्नशृणोतिरावणमेवंबोधयन्तमपिएनांवाचंनशृणोतितन्मनसिन
करोतिमहावधिरत्वात्यद्वाउकारोऽपिवेदब्रह्मणितत्वबुद्धिर्यस्यसरावणःउतत्वअपिचत्वस्मै
अस्मैविभीषणायउशतीतत्त्वसहपंवाकस्वार्थंप्रकटंकरोतिमंत्रितमानित्वात् ऽवयथाउशती
सकामाहीहवासाःकृतुमतीत्वाशरीरेणपत्यैस्वसोर्ह्यंस्वामिनेदर्शमितिहृत्एवमन्येःरावण

णाहिभिरहस्त्राभावीविभीषणाहिभिर्हैळ इत्यर्धं ॥ १२० ॥ अत्र विभीषणंप्रशंसयन्नाह यएएवैबांधवेति
विभीषणादिबुधजनः एवंबांधवबंधूनोएवंणादीनांसखा सख्यानिस्नेहानियएवंणक्ति हदि
नकरोति कथंन्नु तोविभीषणादिः वितन्नैरणः विविधैरेवंभूतैरणंगंतन्नैकामः पुनःसविभीषणादिः
अयंतौविनीतौबंधुभिः श्रीरामादिभिः यद्वा नयएनःपुरुषोमत्तः अयंएनः तैरयैः श्री

यएएवैबांधवंणक्तिवितन्नैरणेअयंभिरिति अनानुभूतीरवधून्वानःएवंरिं
ङः शरदस्तन्नैरीति ॥ १२१ ॥ अनद्वाणंजवःसंतुपंथाःयेभिःसखायोयंतिनोवरेयं स

एमाहिभिःसहसख्यानि अभिरेति अभिगच्छति अनानुभूतीः भ्रांतिज्ञानानिएवंणादीनां अ
वश्यमेवएतन्नज्ञेष्यामदृतिहएणि अवधून्वानोहरीकुर्वन्विभीषणः ईङ्ङः ईङ्खं भिष्मत्कर्
नं अंङ्खः पद्पत्तीति ईङ्खः सएवएवीः शरदःकालमतंतन्नैरीति कोर्थः अतिशयेनामरत्वंप्राप्ते १२१
एवंमंत्रंकुर्वंतोविभीषणादीनांपुरोहिताःखल्वयंकुर्वंति अनद्वाणइति कृष्णोवेदमार्गेभ्यो अ
न्याःकल्पितामार्गाः तेएवंतद्रहिताः अनद्वाणंपंथानंयेकृजवःसंतितेनोसाधवः श्रेष्ठमार्गैःनो

साकं सखायो विभीषणश्च ॥ तं श्रीरामे अत्रवरे श्रेष्ठभूस्थाने ॥ अवतरितं यातुधानक्षेत्रं तानस्मदी
यान् पितॄणांसम्यक्श्रेष्ठः समर्य्यमा ॥ अर्यमा सनिनीयात् श्रीरामेणसहसंगमेगमयान् पु
नर्देवानांमध्ये संसम्यक् भगंष्ठैश्वर्य्यं विधतेयस्मैः श्रीविष्णुःसेभगः तान्संनिनीयात् पु
नः ॥ सत्यंसीतारामयोर्हैपत्यंधर्मः तत् भोदेवाः ॥ यस्मादयः सयं सेयतं ॥ अत्त ॥ २२ ॥ श्रीरामं
प्रतिगच्छन् विभीषणः सीतामाश्वासयति ॥ प्रत्वेतिभोसीते त्वात्वोवरुणास्पाशान् वरु

मर्यमासेभगोनोनिनीयात्संजास्पत्यंसुप्रजास्त्वदेवाः ॥ २२ ॥ प्रत्वामुंचामिवरुणा
स्पाशैर्येनत्वाबध्नात्सविताबृहस्पतेः ॥ तेनसयोनोसहकृतस्मैलोकेरिळांत्वासहपत्या

णपाशबंधनतुल्यान् ॥ त्रत्रस्थितिहपान्दुःखान् ॥ त्रहंमुंचामि मोचयिष्यामिप्रप्रकर्षेणामो
क्षंकरिष्यामीत्यर्थः येनपाशेनत्वात्वांसविताकर्माध्यक्षोदेवः त्रबध्नात् पुनः सहदेवः सवि
तैकं ॥ कृतंसत्यंहपंसवैकुंठसयोनौहेतुभूते ॥ त्रयोध्याक्षेत्रे सुकृतंसपुण्यंसलोकेस्था
ने सुभोगास्थाने त्रारिष्टो निर्दुःखांत्वांपत्नीभर्त्रीश्रीरामेणसहदधामि वर्त्तमानेवनिर्देशः

न्चैवं नोमाकु र्वितिभाव: एवमहं एमयरायणो भूत्वान्त हलान्त्सर्वंकरिष्यामीत्यर्थ: १२३ न
नोविभीषणेदासभावंगतेसतिश्रीएम:सेतुं कृत्वाऽनरद्रित्याह आसर्यइति यथाभागवते
एकादशे आर्षभा: ऋषभपुत्रा: एवंसर्ववंश्यो एम: सकेन्द्रहतीर्थरूपं अर्ण: समुद्रजलं
आरहन्त् के नोयायेनेत्यत आह अक्रेति यत्यत: हरित: पर्वत्तन्वेसामान्यपर्वतान् अ
क्रे योजितवान् सेतुरूपेणसमुद्रे तेपर्वता वीतपक्षा: अनुचा: सससावभूवु: तांश्चप

आसर्यो अरहन्छ्रमणेक्रयहरितोवीतपक्षा: उड्डाननावमन्यंतधीए आ
प्यायंतीएषा अर्वागतिष्ठन् १२४

वैतान् धीएहनुमदाद्य: उड्डाननावे उड्ड उड्केशे
नकोएदृष्टांते नावमिव अनयंत आनीतवंत: अग्रधेजलेतेपर्वता: कथमाप्लुतेनज्ञाता
तत्राह आप्यएवती: आप्तकारिणा: श्रीरामाज्ञाकारिणा: आप: समुद्रहृदा: अर्वाक् अ
तिष्ठन् उपस्थेदासवद्भवन् १२४ अत्रसेनापतिवाक्यं अस्मन्वतीषाद्वाग्वती सेतुरू
पानोकारियते आक्रम्यते भोसख्याय: वानरवंद्या: अत: यूयंसंरभध्वं पुन: शीघ्रमती

ऊतः ततः समुद्रं प्रतातः प्रकर्षेणतते इतिसेनापतिवाकं अत्रास्मोधरस्यामो लेकायोपे अ
सेवाः अस्माकमसखाः कृणोतहाः असन् आसन् तान्जहाम गच्छामहेतुमितिशेष
अभि अभिमुखं वाजान् संग्रामान् श्रिवान् जयप्रदान् वामत्तानांकल्याणप्रदान् वयं उ
त्तरेम कृतकृत्यामवामेत्यर्थः १२५ उहामतिसमुद्रतरणानंतरं एतदेशःसहयुङ्मे प्रवत्तेस

अस्मत्वतीरियतेसंरभध्वमुतीऊतप्रतातसख्यः अत्राजहामयअसनसेवाःशि
वान्वयमुत्तरेनाभिवाजान् १२५ उहेपत्नायचक्रथुर्लोकंजनयंतासूर्यमुषासम
निंद्रससविडओजसिप्रसमायाजघ्नुषीप्रतनाज्येषु १२६ इतिदेवर्षिसप्तर्षिगणः

श्रीरामलक्ष्मणोः प्रशंसयति तमोविलक्षणनिकमीरिंदृछा भोनए नाहुषिणो श्रीरामल
क्ष्मणौ युवां पन्नाम देवर्षिगणहितप्रदाय वायन्नायस्वनामजयपन्न प्रवत्तेये उहंमहांतौ
कंत्रिलोकेचित्कृतवन्तकाशमानंचक्रथु उनिश्चितंकर्यभूतौयुवां सूर्यंउषसं अग्निमिति
सूर्यमुषसमग्निं वक्ष्यथोहितिया एवंसूर्यस्तथाउषसः कालोगतोमुत्पत्त्वान् उषसश्च

द्धान्कालोगताघः एवंकालस्य अग्नेश्चजनयंता जनयितारौ तत्रायंभावः एतेसर्वेकालानयः विश्वस्यप्रलयंकर्त्तारंतेकुर्वंति युवांतेषामपिकारणभूतौ तत्रएतद्गगणमारणेकिमाश्चर्यं तथापिनरलीलामात्रंचित्रंभवति पुनर्मुनींद्रासस्मनीचस्य यद्वा मुनीनांणायाद्यत्र
जगतोजयविजयोत्कर्षदोरवणकुंभकणीहरेण तस्माद्धासोरवणस्तस्मायाः नागयाश्च
वंधाद्योजघ्नथुः नाशयामासथुः पुनर्मुवोर्जयेषुसंग्रामेषु वृषभिप्रस्मद्धोरस्मवज्रशरीर

हरयोधूमकेतवोवातजूताउर्वियंतंतेपथ्यागतयः ॥१२७॥ सणवणस्मप्र

तनाःसेनाःसर्वलोकभयंकरीः जघ्नथुः अत्रएवणोविप्रकृलोद्भवत्वात् वृषभःप्रोक्तः पु
नर्महाघोरणद्धणत्वात् महोद्धःसचिन्तः एवंभूतोयुवां अस्माभिर्वंदनीयौप्रणंनीयोस्यइ
तिभावः १२६ अत्रमुनिकथांप्राहहरयइति हरयोवानरकेंद्राःकीदृशाःधूमकेतवःधूमव
त्धूसणश्च केतवइध्वीकृतानिपूर्वंछत्राणियेतेधूमकेतवः पुनःकथंभूताः वातजूताःवायु
वद्तिवेगवंतः पुनरग्नयः अग्निवत्रणद्धणकृलेघोरवर्णद्धंद्धमाः ते उपधवि अंतरी

लक्षणान्रक्षान्वाधितुंयतेते यत्नेकुर्वंतिपथकपथकप्रत्येकमिति १२७ रूपंरूपमिति
अत्रश्रीरामोवीरसवर्द्धनायतथास्त्रीलालोकिकोदर्शयितुंमहाघोरंयुद्धंकर्तुंरूपंरूपं प्र
तिरूपोबभूवयावंतिराक्षसानांरूपाणितावंतितन्मतिकूलानिरूपाणिदधार यद्वा तस्मिन्घो
रेरणेमायावीरावणः स्वरूपाणिह्यनेकानिधत्तवान् तदाश्रीरामोपितत्स्वरूपंरूपंप्रतिरूपोबभू
वतद्धिनाशाय यद्वा सर्वेषांभालुकपीनांचराक्षसांश्चसर्वेषांदृष्टिस्तोत्रेणप्रविश्यश्रीरामो

रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतद्स्वरूपंप्रतिचक्षाणाय इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादश १२८

योरंयुद्धंकृतवान् एवंरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव तद्स्वरूपमिति
अस्यश्रीरामस्यतद्रूपंरूपसदृशं अयंविश्वरूपोस्तीतिप्रतिचक्षाणायप्रख्यापनायसंतत्यैत
न्नामंविरोधःतेषुसर्वेषुशूरेषुस्वीयवेषु अन्योन्यंवाध्यवाधकभावोनमुक्तोभवति तत्राह
इंद्रइति इंद्रःपरमेश्वरःश्रीरामः मायाभिःस्वलीलाभिःसर्वरूपोबभूव यद्वा मायाभिः त्रि
गुणरूपाभिः वक्रावयवाभिप्रायैरीयतेस्मसर्वरूपोबभूव येनेश्वरःपरंजःप्रधाने

सत्वप्रधानेन

ननरूपः तमःप्रधानेनदेत्यदानवराक्षसरूपेणवहुरूपदृश्यतेगम्यतेज्ञानचक्षुषाप्र
तीयते तत्रतस्मिन्वेषभेदेनैव यथासदीरसोमाहानेजलेस्वाभाविकंमाधुर्य्यंभवति तथानाना
वस्तुसंयोगात्कर्म्मादिरसान्नानाप्रकारान्दर्शयति तथाश्रीरामेपिनित्यंसमत्वेवि घ
ते परंतुजीवानांनानास्वभावात् तेषुप्रविष्टस्वस्मैवेषभेदंदर्शयति एवंकूर्म्मादीनांर
साःयथापरस्परंवाध्यवाधकताभवंति रसस्यान्योरसोविरोधीभवति तथारामस्यावतारेषुजीवे

यःसविंदमनर्वाणंपिपुंदासमहीशुवंवधीद्दुरोरिणंनवः १२८ ब्रुवंतीत्यर्थः
एवंकएवंकस्वभावानांविरोधात् युक्तादृति तस्मारामस्यहरेर्वानराश्चापिसतादृशसहस्रं त्र
नेतादृत्यर्थः युक्ताहि मनोनुकूलाःसावधानाभूत्वायुद्धंकृतवंतः १२८ यदृति यः श्रीरामः उरुः
शत्रुभयंकरः शिरोरूपाविंडुवद्दुर्लाकाराः संति अवयवायस्यतंस्विंदाख्यंराक्षसं अकाणंतः
अनक्षीनं अनिरोधचित्तंकुर्भकर्णंच पिपुंसर्पराक्षसं पिपुंचदस्यंतुपक्षिणोतीतिदासः तं
दासंरावणंच अहिवत्क्रोधयुक्तं अहीशवंमेघनादंच एतान्महाबलान्यंचराक्षसान् वधी
त् अवधीत् तत्रमेघनादेलक्ष्मणोहतवान् अपःसमुद्रजलानिरिणन्सेतुकरणेनाच्छा

दितवान् १२६ अत्रपूर्वमप्रोक्तंकथंकथमन्वाह महाश्रीरामःप्रियानुजाभ्यांसहचित्रकूटं
च्छन्सन्दंडकारण्येमुनिगणमध्येप्राप्तवान् तत्रानत्रए तप्रेभक्तितानांमुनीनामस्थिसम्
हंदृष्ट्वा चतत्रप्रतिज्ञांकृतवान् अहंसर्वान्राक्षसान्हनिष्यामीति तत्कार्य्यार्थंतद्गतं
न् भद्रेति भद्रः श्रीरामभद्रः सानुजः अत्रस्वामिसेवकयोरैक्यत्वात् तद्भावसमभिव्यथ
कनहिप्रोक्तं किंतुस्वामिसंगेसेवकःसदावर्त्तीष्ठतीतिमर्यादः एवंश्रीरामभद्रः भद्रयापर

भद्रोभद्रयासचमानआगात्स्वसारंजारोअभिएतिपश्चात्सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वि
तिष्ठन्प्राङ्विदथेरभिरामसख्यात् १३० मकृत्याराक्षसमासीतयासहसचमानःवर्त्त
मानः आगात्पेचवत्यांतत्रस्वसारःअंगुलयःतद्वत्तेसीतायाःपाणिंगृहीतेतांहेतुंमित्यर्थः
वक्ष्यमाणःस्वसारंस्वाभिनीप्रथिमानंगतांदक्षुषीतोहेतौजारःपरस्त्रीलंपटोरावणःपश्चात्
श्रीरामात्पश्चाद्दोःअभ्येति आगतइतिपूर्वानुवादः ततोरावणोहतेसति जायागार्हपत्यइतिक्र
तेःजायासहचरोऽग्निर्देवपितृकार्य्यंकरोमीतिवेदमन्त्रोदितविवाहकार्य्यतयाश्रीरामस्याग्निप्रापे

८२

विचार्य अग्निरिति। अग्निःकभिः अत्रदारशब्दसन्निधेवहुवचनांतस्यसत्वनात्सीतायांवहुत्वंसंघ
लोकसाधनतयाकथनशब्दवाचेः श्रीरामस्यहोरेःसहविनिष्ठन् उनिष्ठन् रामंप्रति अभिप्रस्थान् श्री
रामस्यामिमुखं। अस्थात् स्थितवान् कथंभूतेदीरेः सप्र[illegible]कृतेः प्रणमनचिन्हयुक्तेः इतिरा
मदारणांनिर्दोषत्वंसूचितं कीदृशोग्निःहरार्द्रिःदीप्यमानवर्णैलोहितादिवर्णज्वालाभिरुप
लक्षितः। अयंचार्थः एतांछायारूपांसीतांदिव्यसीतायाःस्वरूपेलयंकृत्वाश्रीरामायदिव्यांसीतां

तेवदन्प्रथमाब्रह्मकिल्विषेकूपारःसलिलोमातरिश्वाविलुहारात्तयः उतोमयो
भूतायोदेवीःप्रथमजाऋतेनः॥३१॥

अग्निर्दत्तवानितिमंत्रांतरेपिदृष्टः॥३०॥तेवदन्निति
तेप्रसिद्धादेवर्षयः लंकायांकृतवासायाःसीतायाःनिर्दोषत्वंविदितकरणार्थंब्रह्मकिल्विषेसीता
यांछायारूपायाश्चापिब्रह्मचर्यदारणविषये ऋतेनशपथेन अवदन् इयंनिर्दोषेतिश्रीरामं
प्रति शपथपूर्वकं श्रीरामम[illegible]नित्यर्थः तेके प्रथमाब्रह्माद्याः अकूपारःसमुद्रः सलिलः
सलिलाधिपोवरुणः मातरिश्वावायुः विलुहाराःकालकाःरात्रिरिनमासादयःतपोधर्मः उ

नःशिवःदेवीःप्रथमाष्टेहितियानिमेषाघधिळाओदेवनाःमयःसवेभवत्यस्मादितिमायःस
वाभिमानीदेवःप्रथमजाब्रह्मपुत्राःभूःभूदेवी।आपःतीर्थानिचसीताश्रेष्ठेतिशेषः।१३१
पुनस्तेकिमवदन्नित्यतआह सोमइतिब्रह्मणादत्तेपूर्वंप्रजापतित्वंप्राप्तःश्रुतिपुराणात्तत्प्रथ
मोराजासोमश्चेद्ब्रह्मजायांब्राह्मणस्यगुरुर्जामिंहत्वापुनःब्रह्मणीयमानःदेवैर्निषिद्धतः
सन्तांतारांतस्मैवहस्तयेप्रायच्छत्तदत्तवान्।अत्रायंभाव।तांब्रह्मजायामितिश्रुत्यात्ब्र

सोमोराजाप्रथमोब्रह्मजायांपुनःप्रायच्छद्ब्रह्मणीयमानः।अन्वर्तितावरुणोमित्रआ
सीद्यनिहोतोहस्तग्राह्यानिनाय॥१३२॥

ह्मचर्यवतीजायांसोमेनिःकामंमत्वागुरुर्नहीं
तवान्।नोहठात्सोमोहृतवान्तस्मान्नसोदोषानमेतव्यःश्रुतिन्यायःसर्वेसमतोवभूव।तस्माच्च
अन्वर्तितावनुगंताःसाक्षीभूताःसंतःवरुणोमित्रश्चासीत्।पुनरग्निहोताचएवमेतेत्रयोग्नि
नाम्यगुरवेदत्तवंतःतस्माद्दियंसीतातारावत्तस्यमदुक्षासात्यास्तीकार्थीतिभावः।१३२।पुनर
वदन्हस्तेनेवेतिभोरामचंद्रएवनिश्चितेअसौरावणोहस्तेनातास्यःग्रहणंवभूवतदेवा

धिर्ईः एवंजगतं तावत्संगेननैवजानंत अतइमेतावतोधिकाश्रुद्धेया चेत्त्वं इत्येवंनमन्यसे न
हिंत्वंतुसाक्षात्परब्रह्म इयंचब्रह्मजाया तवब्रह्मणोजायाऽस्तिनित्यश्रुतिरेवोचत् त
त्रनलक्ष्यंकारणात् मरणभयात् एवंणोस्मोहतास्मर्ग्नलक्षतवानितिभावः पुनरेवाहता
यतवहतायहनुमतेप्रार्थ्यमानायापि प्रहे प्रकर्षेण हि एवंपुरुषस्मर्ग्नभयात् नतस्ये तत्

ह्तेनैवानाद्य आधिरसाब्रह्मजायेयमितिचेद्वोचन्नं तावप्रहे तस्य
एवातस्याएकंगुपितंक्षत्रियस्य ॥१३३॥ पछेनहिस्थितास्तवत् यतिसतीयेगमना

र्थीतत्रहनुमान् तवसेवकः असाःपुत्रतुल्योस्ति तथाप्यनयातत्पछेनास्थित्वाक्षत्रियस्य
तवाएकंकुलधर्मसहितं गुपितंरक्षितंधर्मंमर्म्मीद्येतितेपुनरवोचन् ॥१३३॥ देवाऽऽतिएतस्मा
त्तिमित्तभूतायासीतायांलज्जिताया देवाः अवदन् अवदन् तथायेपूर्वंतपसेनिछेदुःतेस
प्तर्षयश्चावदन् ब्राह्मणासेब्रह्मविदः श्रीरामस्यजायास्त्री उपनीता वलादुपनीता आ
हृता तेषांवलानांभीमाम्न्यं प्रदा पुनः परमेव्योमनिपरलोकेदुर्धीनाकयातनांदधा

व

दू

ति ॥ १३४ ॥ पुनस्तेसर्वेश्रीएमाग्नेकिमवदन् तदाह ब्रह्मचारीति अत्रापमर्थःब्रह्मचारीगृहस्थो
वानप्रस्थयतिश्चेतचत्वार आश्रमाःसंति तेषांमध्येस्त्रीसंगाधिकारी केवलंगृहस्थोस्यान्
इतरेसर्वेनारीसंगहीनाः प्रोक्ताः एवंतेषामाश्रमाणांब्रह्मचारीवानप्रस्थयतीनांत्रयाणांस्त्रि
योनरः ब्रह्मचारीसंज्ञकोभवति एवंयोब्रह्मचारीसःस्त्रीसंगहीनेस्वधर्मेचरति पुनर्योगृहस्थो

देवाएतस्यामवदंतपूर्वेसप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुः भीमाजायाब्राह्मणास्पा प्र
नीताडधींदधातिपरमेव्योमन् ॥ १३५ ॥ ब्रह्मचारीचरति विषदिवः सदेवानांभव
नेकमंगेतेनजायामन्वविंदद्बृहस्पतिस्तो स्त्रीसंगेनविषःप्राप्ताःप्रजाःवेविषन् आ
वृवन्न एवंगृहस्थधर्मः देवानां एकंमुख्यंत्रंगंचदृढंभवति यज्ञेषुस्वभागानवलोकनाय ए
वंतेनप्रभावृतेनचदृढाद्गृहस्थादेवाचार्यः सोमेनचंद्रेणानीताजायांभार्यां अन्वविंदन्
प्राप्तवान् तत्रनकारणंदृष्टंनः यथादेवाःजुह्वांहोमेदृढामाहुतिंगृह्णंति तथैवाय म
पित्राएष्टव्यामन्वाहीनवानित्यर्थः पुनरिति एवंश्रीएमाग्नेताएकथा प्रोक्तापुनर्देवाःअ

ग्माद्यः मनुष्याः स्वर्गिणागतादक्षरधाद्यः तथाराजानः दिक्पतित्वादिंद्रवरुणसोमाद्यश्च उ
तसंप्रयछंएवादुः श्रीरामायेतिशेषः ॥३५॥ पुनर्दीप्तेति यथाविवाहकालेश्रीरामः अर्धांसीतांप्रि
यांगृहीतवान् तथैव इदानीपुनर्दीप्तयेपुनर्विवाहाय पुनर्विवाहवहित्यर्थः तांप्रियांब्रह्मजामां
अर्धांजायांदेवैः देवगणैः कृत्वीकृत्वानिष्किल्विषंनिर्दोषंयथास्यात्तथातांगृहीत्वाचपुनर्भक्ता

मेननीतांजुक्तानदेवाः पुनर्वैदेवाअवदुः पुनर्मनुष्याउतराजानः ॥३५॥ पुनर्दीप्तब्र
ह्मजायांकृत्वीदेवैर्निकिल्विषंउर्जेएथिव्याः भक्तायोहगायमुपासते ॥३६॥

यविभीवगायएथिव्याः लेकादेशस्य उर्जे त्रन्नादिसर्वभोगैर्युक्तंदीर्घराज्यंदत्वापुनःसर्वैः
स्वजनैःसहपुष्पकविमानेनस्थित्वात्रयोध्यायामागत्यतत्रभरतादिभिःसत्कृतःसन्राज्यविषे
कंप्राप्तवान् उहगायमिति तदानमुहगायंब्रह्मादिभिर्बहुधागीतकीर्तिंश्रीरामचंद्रंउपासते सर्वे
सनकादिमुनिरामभक्तजनाः उपासतेसेवंते ॥३६॥ अथतंश्रीरामभक्ताः सवेनीत्याहसृजासिंधूनि
ति अत्रप्रथमंश्रीरामेणाकृतैः शुभकर्मभिस्तंतवंति भोमहाराजसिंधून्सप्तसमुद्रान् अहि

नावरणाख्यकालसर्पेणाजगरसानप्रसान् ॥ अभयदानेनपुनस्त्वंसज्जसऽवानसि तथा आदित्
अस्मान्देवमुनिगणान्नावरणाख्यकालसर्पेणागरसानपिन्वेऽवानसि ॥ तथा एताःसिंधुमा स्ट
यिनघः जवेनवेगेनप्रविवेगे ॥ प्रकर्षेणसरसाश्लिलवत्मः ॥ तथामुह्यमाणाः ॥ एवणाकाए
रहादात्मनोमोक्षमिच्छंतः तेपिसमुद्रे मुक्तावभूवुः ॥ अथाअस्मदा एताइवताः नरमंतेइ

स्जसिंधून्नहिनाजगरसाना आदिदेताः प्रविविशेजवेनः मुमुह्यमाणाउतया
मुमुद्रेधेदेतानरमंतेनितिक्ताः ॥१३७॥ सध्रीचीःसिंधुमश्नतीरिवायन्सनाजगराग्रा
सितःपुर्भिदासंअस्तपार्थिवावस्न्यमज्जगमुः सन्तताइंद्रपूर्वी ॥१३८॥ ॥

त एवमतःनितिक्ताः नित्तरांकटुकाः प्रोकेनहतरसाः तेइहानीसम्यक्वर्तंतइत्यर्थः ॥१३७॥
अथसीतारामंप्रत्युपगता इत्याधदेप्रोनाहुः सध्रीचीति सध्रीचीः सहधर्मचारिणः पूजार्थे
बहुत्वं सिंधुं समुद्रवदपारं श्रीरामं उशतीरिवकामयमानाघः सआरितोहिंसितः भो इश्री
राम अस्तंनेतव अस्तंगृहे अयोध्यानेत्रेप्रतिसर्वपार्थिवराजनोद्वीपवंडाधिपतयोजगमुः

८५

आजग्मुः त्वांसेवितुं तथास्वर्गोऽपिवसूनि प्रेम्णानिं सद्यप्रश्नं आजग्मुः अस्मे अस्माभ्यं त
त्वदर्शिनीमहात्मानआजग्मुः त्वांसेवितुं तथापृथ्वी सन्तानाः वेदस्मवाच॥ आजग्मुः एवमर्वेश्वर
इत्यादयोवाचः॥ तथा अहंब्रह्मास्मिब्रह्मपरायणास्मीत्यादयश्च एवंवहिर्भवंतमयोध्यायंतथा
हार्दीकाशे॥ त्वामात्मानंयजमहइत्यर्थः॥१३८॥ अथसर्वेत्रिकाममुपासनामाहुः सचेतेति अस्यवेदे
कृतत्वस्यपरात्परपुरुषस्यब्रह्मणःश्रीरामस्यकेतवः प्राप्तिकामाः तदुपासकाः एमिनिर्वीजाश्च श्रीरा

सचेतयदृषभः सर्यैणाचित्रामस्यकेतवोरामविंदन् आयंनक्रत्रेदहरोदिवोनपु
र्मतोनकिरुक्षानुवेद॥१३९॥ मषउत्तरमंत्राश्चश्रीरामायणस्मरणान्नान्योपासकाः ते
वेदानांसारभूतांप्राणरूपांरामविंदन् मत्स्यहातस्मषउत्तरमंत्रस्यैषामयेतावभूव तथामंत्रम
ध्येस्थितस्मरामेतिनाममंत्रस्यायेताभवत् तदाचित्रांचेतनरूपांरामपुनः अविंदन् कथमविंदन् त
त्रनकारात्तदुक्तंतः यथादिवःप्रायनंकृत्वापूर्वंतथंज्ञानमर्थज्ञानेपुनःहेतुः तत्सदृशंपुनर्हेय
तेतदुक्तपुनारामविंदन् तदनंतरं आयं आमप्राक्षमविंदन् ततोनक्षत्रेनक्षत्राणांमुख्यश्चेद्रः स

वेद्रः मनतः स्वामित्वात् हृदयेतिष्ठति अतोहृदयंगाद्यं तस्माच्यर्थोनमः शक्तोगाद्यः य
द्वा नक्षत्राणांमुखंश्रेष्ठत्वधामयः सर्वेषांसुखसारनराणांप्रियोनमः शक्तोगाद्यः
यद्वा नहिक्षत्रियवदनत्वंयस्मिन्नतत् नक्षत्रं एवंनमस्कारभावान्नमः शक्तोगाद्यः मनमः
शक्तोहिकथंगाद्यः एवंशक्तानामेकत्रमेलनात् गंगामायवभवा।।तत्रचतुर्थीयोगात्त त
यात्रीरामस्यसर्वेश्वरत्वात् तथामंत्रमर्म्मज्ञत्वात् गंगाशब्दः प्राप्नुयः एवंगंचगंच त्रायच
नमश्च एतान्सर्वान्सच्चेत एकंमनयत् तद्गंगात्रायनमः इतिमहामंत्रोभवति तमेवंभू
तंश्रीरामतारकमंत्रमविदन् कस्मिन्काले उषसः ब्रह्ममुहूर्त्तेशुभकालमध्ये केनगुरुणा
वाविदन् सर्वेगासर्वमंउल्लंघेनभगवताऽद्यानीमंत्रस्यफलंदर्शयति यतः यस्मान्मंत्रात्
नर्किं।त्रिविधिप्रेमनः तस्मिन् ब्रह्मसाक्षात् नुनिश्चितेमंत्रस्यास्यदेवतंश्रीरामंपुरुषोवेद्
जानाति ततस्तेप्राप्नोतीत्यर्थं तथास्मिन्मंत्रेबीजंपंचविधंस्तः गंचंउंचक्लींचश्रींचह्रींचेति
तथापिरामितिमुख्यंत्रेयः तत्रश्रीरामंसर्वोत्तममत्वाचैतानिबीजानिषळिलानिभवंति त्र
मेश्वरेणनेवेति अतोयंमंत्रराजःस्यात् यद्वा मंत्रस्यास्यप्रेमाणपुनर्बीजाकियते सच्चेतेति

असवेदोक्तपरात्परपुरुषमब्रह्मणः श्रीरामस्केतवः प्राणहणां अविंदन् तस्माव्याव्याहारकारान्त्
रामः सएव ओंकारात्परंब्रह्मेति पुनस्तेरामकेतवः वेदेषु अन्यत्तस्यांकिमितिबोधयंतेषु पुनर्बुद्धिं
दत्वाचित्रांतांएवोक्तोहित्तित् चेत्तनरुपांपुनरविंदन् पुनःकथमविंदन् तत्रनकारान्तदृष्टांतः य
थादिवःप्रायनंकृत्वापूर्वलब्धंज्ञानंपुनर्दृष्ट्वा नष्टंदृष्टापुनर्दृष्ट्वेतत्तद्वत् तदा एतेषांत्र
योवभूव तंशब्देयोकारःसःकारश्चरामेनिस्तेवन्होरन्येकाहरकोणान् यथाकोणमत्तथावायु
श्चवह्निश्चापिकथ्यते तत्रायंवेदसारोरकारःपरंब्रह्मकोभवति तहाते पुनर्वेदेषुबुद्धिंदत्वाश्रा
यं श्रमणंवमविंदन् प्रापवंतः तस्मायस्मकोर्थः आमंगलमयंयकारोघ्नोमस्मस आयः रां
शब्दमविशेषणवत्तबोधयः तदाचैतेषांरामायेतिवभव तत्पकोर्थः यःएवोंकोरांशब्दोकारः
परंब्रह्मस ओंरामेतिशब्दात्रामोहिपरंब्रह्मज्ञातव्यः नान्यात्ति तदाचैतेषांरामायेतिकिं रू
पाश्चयंवभूव तदाचैतेपुनर्वेदेषुबुद्धिंदत्वानत्रत्रमविंदन् सनत्तत्राणंमुख्यश्चंद्रोज्ञातव्यः
वेदशब्दात्पूर्वमात्मायांकृतोनमःशब्दोःताघःसनमःशब्दोरामशब्दश्चतुर्थीविभक्तियोगा
त् वेदेभ्योनिस्तः किंतुरामायपरमेश्वरायनमःशब्दस्ययोगयुक्तोभवति एवंसचैतेतिपाठा

त एवंच त्रायच्चनमश्च एतान्सर्वान्शब्दान्सचंत ऐक्यमनयन्तदाणेणमोयनमः इ
तिश्रीणमोमहामंत्रोभवति तमेवंभूतंमंत्रमविदन् केनगुरुणा सर्वेणा सर्पमंडलस्थेन
भगवता उषसःब्रह्मन्हुतेऽग्नकालमध्येएवमनेनतारकमंत्रेणतेणमोथासकाः मंत्रमा
सदेवंमंत्रमध्येस्थितेश्रीणमंसवेवैदैःसचंते संपाद्यंतिप्रतिपाद्यंति इदानींमंत्रस्फुटं
दर्शयति यत्तमस्मान्मंत्रात् नकिः नकितवकपटंप्रकृतिकृतंयस्मा सानकिः आत्मगतिः
कथंभूता हुङ त्रञ्ह्रुङ्योनिहुङ्ङा नामात्मगतिंपुरुषोवेदजानाति हितिपदार्थेप्रथमा
ततःश्रीणमेप्राप्नोति अथयऽउत्तरमहामंत्रमाथीनिगदते णमित्तिरकारोणमः सएव त्रं
परंब्रह्म एवंरंवीजमंत्रः तंमंत्रमादोसंस्थाप्य त्रंतेणमात्मतत्त्वेणमोयनमः करोमिप्रकृ
तेवामि तत्प्राप्त्यर्थं॥एवंमात्मापिसंख्येयाकृता पुनरस्मिन्मंत्रे त्रनेकात्मात्माः संति ता
पासनग्रंथेषुदृष्टव्याः यद्वा त्रन्यामपिमात्मादर्शयामि पुनस्तेणमकृतवः श्रीणमोप्रा
कामहामंत्रस्यासप्यात्मोकृतवंतः तदारभ्यदाद्रामः सएव त्रंपरंब्रह्म तस्मान्णिरकारः त
स्मिन्पदेकेदान्त त्रादौ रूभवति त्रग्ने त्रभवति त्रथरूशब्दस्यार्थः रूकारोदेवमाता

स्वाहेतिकोणान्त। अत्रदेवमातेतिवाक्यान्त देवानांमातासीतात्राद्या यद्वा देवमातृ। अदितिः
तत्रापि। अदितिशब्दात्सीतात्राद्या। अष्टोपुत्रासो अदितेर्येजाता। इतिश्रुतिप्रमाणात्। एवंसीता
सिद्धा साश्रीरामंत्रमध्येस्थिताराममाद्यंमहाप्रकृतिंनित्यां। अथाकारस्यात्मा। अकारोवि
सुः सर्वास्मिन्मंत्रेस्थितः सनश्रीरामस्यांशोज्ञातव्यः। ततोत्रेरामायेतिशब्दमध्ये। आशब्दः
स्थितः। सआकारस्तुपितामहः इतिकोणाद्ब्रह्माज्ञातव्यः सोपि। अस्मिन्मंत्रेस्थितः पूर्वसिद्ध
सश्रीरामस्यांशोज्ञातव्यः। ततोत्रेरामायेतिशब्देमकारःस्थितः सोपिमः शिवश्चेद्रमावेधाद्
तिकोणात्। शिवोज्ञातव्यः सोपि। अस्मिन्मंत्रेस्थितः सनश्रीरामस्यांशोज्ञेयः। एवंरामेतिनमो
एवंभूतायरामायनमः। इतिमंत्रार्थः ततस्तेरामकेतवे। रामितिबीजमंत्रस्यात्मोपुनरपि
कृतवंतः तदाकाशेरामचंद्रः तदातेअतदेवपरंब्रह्म तत्परब्रह्मणः त्रिगुणानामानि। ईतत्स
दितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतइतिश्रीरुक्मवाक्यात्। अतोवेदेषुसार्यत। ईचत्तत्त्व
सच्चे तान्यपि अस्मिन्मंत्रेस्थितानिबोध्यानि। अत्रब्रह्मतत्स्वयंपदशब्दात्। तत्रौंकारमध्येप्य
नेकाः अर्थाः संति तेसर्वेश्रीरामेहिमंतव्याः। तथाब्रह्मचेतनरूपेत्यात् तेनचिच्छब्दोपि

अस्मिन्मंत्रे ज्ञातव्यः पुनस्तदेव ब्रह्म ॥ आनंदरूपस्तन्नमस्तस्मात्क्षीरमोहि ॥ आनंदरूपोस्ता
नमः सः श्रीरामश्चतुर्मूर्तिरवतारिनः तस्मादत्रभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाश्चापि ज्ञातव्याः एवं
मात्मा भवत्ईशानो पुनरपिआत्मा क्रियते विहितस्तत्रमंत्रेतेवेदाः तत्त्वप्रकाशकाः तत्र
वेदेषुसर्वे देवाः प्रोक्ताः तेषांमध्येसप्तकोटिचंद्राः विशेषेणप्रकाशरूपाहरूपंते तत्रापि
सर्वेश्वापिभवेत्सर्वाघनिरानिप्रभोः प्रभुः इतिवाक्याद्देतेषामपिप्रकाशकोरामचंद्रोज्ञा
तव्यः पुनरस्मिन्महामंत्रे त्रकारोविष्णुः कथितः तस्यावतारानन्तकूर्मवराहाधावह
वःसंति तेपिसर्वेस्मिन्मंत्रेस्थिताहिज्ञातव्याः श्रीरामस्यांशभूताश्चेयाः तत्रविष्णोरवता
रेषुश्रीरामोपिप्रोक्तः सएवविष्णुहारेणांविभक्तः सन्स्वयंसाक्षान्मंत्रतमः एवंवराहनृसिंहा
दीनांतथाब्रह्मविष्णुशिवानांयेयेमंत्राः संति तेतेसर्वेश्रीरामंत्रस्यांशभूताज्ञातव्याः तथाम
र्वांशक्तीनांयेयेमंत्राःसंति तेतेसीतामंत्रस्यांशभूताज्ञातव्याः एवंश्रीरामंत्रः सर्वेषांमः स
र्वकामप्रदश्चज्ञातव्यः इतिआत्मासमाप्ता ॥ अथमंत्रस्यपाठविधयेमष्टकोदर्शयामि ऐंश्रवे
योनुस्वारः सःमकारस्वरूपःस्यात् तस्मात्रांशब्दःनकारगकारांतमचकोनोच्चारणीयः ॥ किं

८८

नुमकारस्चकोवक्तव्यः ततोविरामायेतियाठःस्यितः तच्चश्रीघ्रंनोचारणीयः किंतुश्रीघ्रपाठात्
रात्रायभविष्यति एवंघ्रुंमंत्रंजपवंदृत्तिमंत्रार्थं १३ एतस्मंत्रस्यवाश्रीरामस्यमुख्योयासंकंश्री
हनुमंतंलक्ष्मणंचेमंपुराणंकराङ्घ्रिन्नंत्रयस्त्रिंशकोटिदृरागणानांपतिंमत्वासंबोधयंतितवेति भोरु
द्रपते हनुमन्नंतवमरुतः मरुत्सुत्रस्यश्रिये त्वद्धिगातंसंपत्रा प्रार्थ्यो।श्रीरामोयास नामाः प्रा
प्यर्थंमजयंते महामुनयोपिततो ध्यानादिनास्वात्मानंशोधयंतः संतः तोप्राप्नुवंति यत्र येन

तवश्रियेमरुतोमजयंतरुद्रपतेजनिमचारुचित्रं पदंयद्धिस्मोरुपमंनिधायितेनया
सिगृह्यनामगोनां १४० त्वया चित्रंपदंचित्तचेतनरूपंरंकारान्तरामंपदं वारामस्यस्वरू
पं निधायिहृदिधत्तवानसि कथंभतेरविस्मोरुपमं विस्मो उपमायस्यसःरकारः विस्मोरुपमः ते
विस्मोरुपमंरं अत्रायमर्थः रश्चरामेनिलेवन्हो इत्येकाक्षरकोशात् रकारस्यबोधारामेच अनि
लेवायौचवन्हौचभवति तत्रायंरकारः वायौनैववन्हौचापिनैव केवलेश्रीरामेनित्यः तस्माद्धि
स्मरामयोरैक्यत्वात् विस्मोरुपमंरंप्रोक्तं तत्रापित्वंविस्मरुपंविहायकेवलंश्रीरामरूपंहिपरात्म

रंमत्वाभजसिएवंश्रीरामंरामंमनेरणात्वंहृदिधत्तवानंनहेतुना त्वंगोनं इंद्रियाणंगुरुंस्वात्मानं
वासि संसारभयाद्वत्सि अतस्तेजनिमनिप्रपंचारः श्रेष्ठंनामप्रसिद्धमित्यर्थः १४० अ
थकदाचिद्धीरामपुरासीनोरामतात्पर्याभिमानात् सार्वात्म्यंप्राप्तोवामदेवापरनामहृ द्रो
रामविग्रहंरूपंस्वात्मानंस्तौतीत्याह अहंमनुरिति यस्मिन्वेदोहमुत्पन्नस्तत्प्रवर्तको मनुः
आदित्यः सूर्यश्च अहमेवाभवं यश्चमनाश्चेतानिमित्तं हृदारण्यायविप्राः ऋषिर्हीर्घहृ

अहंमनुरभवंसूर्यश्चाहंकक्षीवान्ऋषिरस्मिविप्रः अहंकुत्समार्जनेयंनियुंजेहं
कविरुशनापश्यनामा १४१ श्रीभाविकार्य्यत्तः कक्षीवान् ऋष्यशृंगः वरप्रदः सोप्यहमे
वास्मि अहमेवकुत्सनामानं आर्जनेयं अर्जुनाः पुत्रबालकालेमत्तंसंतंनिततं कुंजे ही
घीषुःप्रहानेनशिथिलतरत्वंचे अतिदृढंकृतवानस्मिजीवरानंदत्वाच तथास्तोयचा
रात्तं यःपुराविस्मदेप्राणंदत्तवान् तवभार्यां अन्योहरिष्यतीतिसएवभृगुःकवेःपिता अ
हमेवास्मि तथाकवेःपुत्रःउशनाः अकः ममशत्रूणांदैत्यानांतेजोदृष्टिकरः सोप्यहमे

व अतोमुमोक्षवीत्मानंश्रीरामचंद्रंपप्रच्छ मोक्षाधकारिणोवः ॥ १४१ ॥ एवंजीवन्मुक्तस्यतावीत्म
मुक्तविदेहमुक्तस्यकैवल्यमाह ॥ हरंकिलेति प्रथमाःएवंप्रजनकादयःश्रीरामेळाः आसंआप्तः
अपृच्छःतकाप्राप्तहरंजगमुः ॥ प्राआपः ईदृसश्रीरामस्यप्रसवेस्थिकर्मणिप्रसक्तः ब्रह्मा
डरूपेणप्रसक्ता ॥ सकालेपिंडब्रह्मांडेनाःपरित्यज्यहरंजगमुः शुद्धब्रह्मप्राप्तुत्पर्थः ॥ अन्ये
नइतिवदंति भोआपः वोयुष्माकंकश्चिद्विदेकआत्मआत्मानंकंचमध्यंतरंनिश्चितंकश्चि

हरंकिलप्रथमाजगमुरासामिंद्रस्यायाःप्रसवेसहुरावःकस्मिंश्चन्केकुधआसामाषो
मध्वंकवोन्नमंतः ॥ १४२ ॥ प्रवःयांतंरघुमन्यवोधोयज्ञेरुद्रायमीढुषेभरध्वंहिवोन्न

इतः वयंनबुधःनजानीमइतिध्वमंतीत्यर्थः ॥ अत्रनकारेणैव तस्मादेवंकर्मं वयंकथंबुधः
कथंजानीमइतिध्वमंति ॥ १४२ ॥ अत्रापिइंद्रशब्दःशक्रेनघटेतयतःशक्रःस्थिकर्तानस्मा
त् एवंफलमुपासनोसमाप्यतत्प्राप्तिकामैरेतत्तंप्रत्यायप्रवर्तकोहइंद्रोप्यारोधनीयइत्याह
प्रवःयांतमिति हेरघुमन्यवःरामकेतवःश्रीरामाप्तिकामाः इतियावत् मीढुषेश्रीरामंवि

मनवधिरोहणयोजनादिहपंचसंख्यंभाष्ये कीदृशंपत्रं अंधः अनेनतद्धिकारं
देहंमनश्चवंतरत्नं अनमयेसोम्यमनइतिदेहवन्मनसीयंनविकारत्वंश्रुतं कीदृ
शमंधः त्वापिदृष्टमपि अत्तोधिरुतं देवताअब्रुवन्सकृतंवतेति मानुषदेहसदृ
वतामिरभिपुष्पत्वेनस्तुत्वात् असत्सहरहीनमब्रह्मणोवीरैःपुत्रैःसनकादिभि
रत्तोक्तीतिसंबंधः महतःप्राणाःवाणदशशताः रोदसी भुविदिविसतांन्यूनाद्वा

लोक्यसरस्वतीरैरिषुध्येवमहजोरोदसी ॥१४३॥ हिरण्यकणिसलिलत्रीवमणीत्तेनो
विश्वेवरिवस्यंतुदेवाः अथोगिरःसंघ आजामधीतश्चाकंनूभयेष्वसे ॥१४४॥

नोचदृषुध्याद्दषधोनिबंधोऽवदेहस्थिताःसंतिजीवितस्यचंचलत्वात्प्रोद्यश्रीरामनारक
प्राप्तैरहंमज्जनेतिभावः ॥१४२॥ अनिज्यमानोपिहरौदेशविशेषकालविशेषेचकाहेति
कत्वात् तारकंजंतुमात्रस्योपदिशतीति आहजंतोःप्राणेष्वुत्क्रममाणेरुद्रस्तारकंब्रह्म
व्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामुक्तोभवतीति अविमुक्तंप्रकृत्यजाबालीप्राप्तमर्थं स्फुटय

ह हिरण्यकर्णमिति संसारहरणात् हिरण्यनाम्नं महावाक्यं करोतीत्यर्थः तेनतेन हिरण्य
कर्णी आत्मतत्त्वंत्वादीवाष्टेनमुक्तंममप्राणः प्राणोनलभ्यतेयत्तत्तत्मणिरत्नोवं अणीः ज
नंतत् नोस्माकं विश्वेसर्वाणि देवाः कोर्थः इंद्रियाणिवरिवस्यंतु सेवितां यथा अहोरात्रपद
योः पूर्वापरवर्णलोपात् हौरात्रपदं तथाहिरण्यकर्णमणिग्रीवपदयोरपिपूर्वापरवर्णलोपे
नमणिकर्णपदं निष्पन्नं स्त्रीत्वेनमणिकर्णिकाहयं अर्णः तत्रत्राद्ये पदद्वयमेकपाठे
नांगांगिभावात् तत्त्वज्ञानस्यवाक्यकर्णत्वेनतदर्थयोरपिनात्वायगमाच्च अतोर्णश
देनतदभिमानीदेवतामात्रलक्ष्यते तस्यांचविग्रहत्वंप्रकल्प्यतत्रालंकारत्वेनार्थंपदद्व य
मितिक्लिष्टकल्पनानोचितेति गोरवादेकस्वरपाठविरोधाच्च अत्रहिवैदिकाः प्रथमपा
दमाद्रियंते द्वितीयेस्वानुदात्तंचपठंतीतिप्रसिद्धं नचतत्सर्वानुदात्तत्वेऽर्वीवमवत्वं
नरेणान्यनिमित्तप्रतीतिस्वरशास्त्रविदएवविशंकुर्वंतु अर्णसःसेवाफलमाह अत्र
यदिति अर्यऽश्चरोमहाहृदयाः आवयतिनाः सर्वा उदाहृतस्कांधमंत्रेष्टकाः शिरस्ता
रकरूपाः कथंभूताः आत्मामंत्रसिद्धिरूपाः कामधेनवश्चसंघत्तेसंजयादिकंविनेवाक

स्माद्राजगमुखीः ॥ आगमनणीत्वाः ॥ असि अस्मान् चाकंतु तर्व्यंतु उभयेषुचिकल्पनिर्वि
कल्पभावेषुसिद्धिभिः स्वरूपानंदेन चसदाप्रीणयंतु एवंनाराधितोपिहृदोमणिकर्णिका
त्यंतारकं ब्रह्मोपदिशति किंपुनराराधितइति तदुभयंतारकाधिनांनमोक्तं ॥ १४४ ॥ अ
तःपरंविघ्नसहधर्मैरवत्सवंति ॥ नसस्वदृति हेवरुण वरणीयश्रीरामसःदृतः त्वत्सामर्थ्यस
मुद्रोल्लंघनादितत्हनुमदादीनांस्वस्वकीयंनभवतिकिंनुतवैवसाध्रुतिः अधिष्ठात्तत्वात्

नसस्वोदृतोवरुणाध्रुतिःसासहमन्युर्विभीदको अचितिः अतिज्यायान्कनीयस
उपारेस्वप्नश्चनेदृन्नस्प्रयंता ॥ १४५ ॥ अतोज्यायान्भवानीश्वरः कनीयसोस्मदादेर्जी
वस उपारेसमीपे ॥ अति अतत्त्वदीयेनैवसामर्थ्येनसमुद्रोत्तरणंदृष्टिमात्रेणकारिता अस्मसा
मर्थ्येन ॥ अन्यःकरोतीत्यत्रनकारणंदृष्टांताः सोयंसहमन्युःक्रोधःविभीदकःकलिः अ
चितिः मूर्खाधावेशना एतेरावेष्टः पुरुषः अपि कोपिप्राकृतान्तरसाध्यंकर्मकरोति तद्वयमि
त्यर्थः ज्यायांसंविशिनष्टि स्वप्नःत्वंपिकृत्स्नंप्रपंचंसृजतिसंहरतिचत्तमाद्राज्ञर्यत्वंकिंप
अन्नस्प्रयंतादृन्नदृई

दितिभावः ॥१४५॥ लोकस्थोपित्वमलौकिकंकर्मकरोतीत्याह त्वंहत्यादिति हेइंद्रश्रीरामह
मभिदंधत् इतरेतरोत्कर्षं कृत्वेत्यवः रक्षितवानसि कदा समर्थे काले नसहस्मर्द्धीयास
त्वां तन्वामत्तस्यशरीरेणसहागत्तस्यपितुर्वाक्यंश्रृण्वतः मनसिकुर्वन् मत्तंपुत्रमानीयह
रिश्चंद्रोविश्वस्यवाक्यंश्रुत्वायमेननीत्वेतत्पुत्रमानीयतेरक्षितवानसीत्यर्थः कथंमत्तोरक्षित
वानित्यत्तआह हासमिति हासंस्रंचायोगेपनत्तयसा अस्मैश्रुत्वेतं कुयवं कुत्सितेनत्वदोष

त्वंहत्यहिंस्रकुत्सभावः अश्रृण्वमाणंत्तन्वासमर्थं हासंयत्कुत्सेकुयवंन्यसा अंध
यत्रार्जुनेयायशिक्षन् ॥१४६॥

हेतुनासनिधर्मेणयुज्यते स्वधर्मेणचसेवयायुज्यते इ
त्तिकुयवं अस्मैआर्जुनेयाय अर्जुन्याःपुत्रायकुत्सायजीवनार्थंनिरंध्यनित्तांहिंसित्तवानसि
शिक्षन् धर्ममर्ष्यांश्रिक्षन्यन् ॥१४६॥ एवंरामभद्रंस्तुत्वापुनर्हनुमंतंस्तुवंति यत्रौषधीरिति
यत्रएवंसंग्रामेवाप्यस्मिन्हनुमत्तिद्रोणाचलस्यानेतरिसर्वौषधीस्त्वहमनुज्ञानिमि
त्तभूतेसति ओषधीः सर्वाओषधयः संश्रत्यमोः श्रीरामलक्ष्मणयोर्विशल्यकरणार्थंमम

मन्त्र सेगता। तत्रदृष्टांत: यथाएजान:समितोसभायांश्रीरामंप्रतिसेरा क्केतेतथेव समि
तोसंतामेविप्र:उएएमसमागमेविप्ररूपधारणात् विप्रोहनुमान् मह्या सर्वशास्त्रज्ञत्वा
द्विप्र। सएवभिषक्वैद्यकर्मकरणात् पुन:कथंभूत:रक्षोहंत्रेणमाशीनांजीवनप्र
दानात् अमीवचातन: अमीवान् दुष्टान्हंतुंचायतेसतथाडुष्टवधकामइत्यर्थ: १४७

यत्रौषधीसमग्मतएजान:समित्तावेवविप्र: सउच्यतेविषदूषीहामीव
चातन १४७ सक्केदृत्सधमत्त:समस्वंतत्तस्योनासमरंतनाभय: त्रीन्स
मुद्रांश्चतुरश्चक्रुरारमेसत्यसनाव:सक्तमपीपरत् १४८ अथश्रीजानकी

लुवंति सक्केदृत्साहिनासूक्तेन आंगिरस:पवित्रकृषि:पवमानसोमोदेवतासोमरितिवि
सोरेवनामहविरानिष्पंनिरूपितइत्युपसंहारात् सोमोएजन्मागतइत्युपक्रमेवैसवोम
वति विलवैयत्तत्तद्रूपएतइविरानिष्पंनिरूपतइत्युपसंहारात् सोमोदेवतासक्केदृत्
सेति दृत्सम उद्रिक्तसधमत्तोलोकान्नायत्न: कर्मणिषष्ठि: तमेवंभूतंएवणं प्रति

समस्वान् ओङ्कारः जयशब्दमकुर्वन् सर्वभूतः ब्रह्मोरावणः आरभे आरभतेति आ
रभोयज्ञः स्वयज्ञस्तस्मिन् नीनिति अत्रत्रित्वेबहुत्वेपिबहुत्वंत्रितस्यत्रित्वंपर्यवस्यति ए
वंनवसंख्यकान् मद्गूंः स्वमस्तकान् च केछिंनवान् ततोविधिशिवाभ्यामभरत्वंप्राप्यसर्व
धर्मविध्वंशनायचोद्दितः पुनर्जगज्जनीसीतां हृतवान् तदासीतायाःसधर्मीत् श्रीरामा
गमनार्थसमुद्रेपर्वतानांतरणंबभूव तत्रदृष्टांत। सकडूति यथाह्रदिकुंधस्यहृस्वः बहु
हाकारेण उपरिआगतोभागः हृस्वः तस्मिन्हृस्वे उपरिचिक्कनभूमिवरावरणोभवति
तथैव कृतस्ययोना कृतस्ययोनो कृतस्ययोनिरितिनामज्ञलंसपठितं तस्मिन् कृतस्य
योनोजलेनाभयः नाभिहृणाःपाषाणैःरचिताः भूमयोबभूवुः समंतसम्यक्मज्जनंविना
आगच्छंतः तत्रायमर्थः अप्रः पृथिवीतिश्रुतेः यथाजलादुत्पन्नानाकाराभूमयः
जलस्योपरिप्रकटाभवंति मज्जनंविनातथाश्रीसीतायामहद्भीत् सेतुबंधनेननानाभू
मिहृणाः चित्रविचित्ररूपाः भूमयोबभूवुः श्रीरामस्यसहसेनस्यागमनार्थंरावणस्यविना
शाय तास्त्रापिभूमयः यथाजलादुत्पन्नाः प्रोभंतेतथैवप्रोभमानाबभूवुरित्यर्थः एवंस

त्यसमावः सीतायाः सत्यस्याधाणरूपानावः वभूवुः तौ च सुकृतेशोभनकर्मणांश्री
रामेसहायं अधीयतां अपारयन्समुद्रस्यपारंप्राप्तिवंतइत्यर्थः १४८ अथसेतुक
था प्रसंगात् तन्मार्गणाच्छतान्सर्वान्वानरान्देवविंवादिहप्रेरणात्तुवंति सम्मिलंति
सम्मेच सुगतयः सम्यक्चारुअहेवत अभ्वगणरिवमहोत्सवात् नानाणर्वकृतवेनः

सम्यक्सम्मेलोमहिषा अहेवतसिंधोरूर्मावधिवेना अधीविपन् मधोर्धाणमि
जिनयेनो अर्कमिंद्रस्प्रियत्नवमवीवधन् १४९ महिषामहांतोवानराः तएव
सिंधोःसमुद्रस्य उर्मौ एकदेशेसप्तयोजनविस्तीर्णे वेनाःशोभमानाः अधि उपरि अवी
विपन् स्तिप्रवंतः सत्यसनावः शिलारूपाइत्यनु कल्प्यते मधोः आहित्यस्य असोवा आ
हित्येवमध्वितिछंदोनुरोधेन धाणभिः रोहिताघमत्तयेचकधाणभिः वसवोरुद्रा आ
दित्याविश्वेदेवामरुतइतिपंचगणाः अर्कं अर्कंतुत्समात्मानमेवजनयंतः उपासना
वलेनाविष्कृताः अतएव ईंद्रस्यश्रीणस्य प्रियत्नंप्रियोत्नुसीतां अविवधन्व

धिनवंतः एवणागारेनिरुद्धांसीतांमुक्तकालेजगएवेत्यादमनित्यर्थः १४९ अत्रश्रीए
मत्सर्वेश्वरत्वंदर्शयति पवित्रवंतइति यथापवित्रवंतः अध्वर्यवः परिवाचं मज्ञविशेष
रितः वेदोक्तंमंत्रहपांवाचं आसतेतिशंसंतिविध्यर्थंएवांविप्राणांपित्राप्रत्तः दानेनया
लपित्तायज्ञमानोभवति सएवप्रेतंभागफलं अभिरक्षंतिएवमेनेसर्ववानरगणाः श्री
एमेणसर्वेश्वरेणरक्षिताः प्रेरिताःसंतः वानरगणाःसेतुंचक्रुः सः श्रीरामः महोमहान्व

पवित्रवंतःपरिवाचमासतेपित्रेवांप्रत्तोअभिरक्षंतिव्रतं महःसमुद्रंवरुणंतिरो
ऽधेधीरंश्छेकुर्धरणोव्वारभे १५०

हणोवरणीयःसमुद्रंनिरेदधे शिलाभिरुच्छा
दितवान् धीरश्चवानरवीराः धरणेषुभूमिधरणसमर्थेषुपर्वतेषु आरभे अभितःस
श्रीमेवशेकुः कर्तुमितिशेषः नुनुतानपर्वतानवोढुंसलिलेतारयितुंवानराः शेकुःनस
मर्थीरितिभावः यथोक्तमभियुक्तैः येनिमज्जंतिमज्जयंतिचपरांस्तेसलिलेतारयितुंशेकुः
नेवेति पुनर्यथोक्तमभियुक्तैः येनिमज्जंतिमज्जयंतिचपरांस्तेप्रस्तरेवाहोवारितरंति न

थावानरकीरान् संतारयंतेनैवेति नैवन्नावगुणानवारिधिगुणान्नोवानरगणंगुणैःश्री
महाशरथेःप्रतापमहिमासोयंसमुज्जृंभते १५० अथश्रीरामाज्ञेसर्वज्ञाःश्रीरामोधा
सनयाश्रीरामस्यपरमपदप्राप्तियोगावभूवुःतत्परंवदेवलोकादनुध्वेंस्थानंवम
कृतिपारेचएवंतत्साधिकारिणःसर्वान्जनान्ज्ञात्वाहेगायत्तभागाधिनःश्रीराम॥
सोमेअवतेअभिवर्धमानेनिमित्ताःप्रसिद्धादेवर्षयःसमस्वरन् अवप्रथेसोमः

सहस्रधारेवनेसमस्वरन् दिवोनाकेमधुजिह्वाअसश्चतः अस्मभ्यंसोमनिमि
यंतिभूरिणःपवेपाशिनःसंतिसेतवः १५१

सोमयज्ञनिशब्दमकुर्वन् कुत्राकुर्वन्
दिवःस्वर्गेस्थापिनाकेस्वर्गैकदेशभूतेतत्रापिश्रीरामयुर्योरामइत्येवविशेषेणसमस्वरन्
तेकथंभूताः मधुरभाषिणःकान्प्रतिसमस्वरन् असश्चतःसोमाभिषवणंविनास्वर्गप्रा
प्तिहीनान्त्रैवर्णिकान्प्रति पुनस्तेदेवाःकथंभूताःअसेति अस्मसोमाभिमानिनोवि
श्वोःश्रीरामस्यसम्बन्धिनाःचाराःचारूपाःपदेपदेस्थानेस्थानेतेचननिमिषंति अत्यं

तावहिताः संतीत्यर्थः पुनः कीदृशाः भूरिणः बहुप्रदाः पाश्रवंतश्च सेतवः वर्णाश्रमधर्मपाल
काः अत्रवेदज्ञानाभयंभावः हेश्रीराम त्वंसर्वोत्तमोसीत्वत्प्रेरिताश्चदेवाः तेसर्वत्रास्मान्यो
क्ष्यंतीत्यर्थः ॥५१॥ अष्टाविंशेति यथालक्ष्मणाद्योरामादनन्याः तथैवतद्भार्याअपिसीतातोअ
नन्याज्ञातव्याः तदंशत्वात् अतस्तत्पुत्राः सर्वे अदितिश्रादितायाः सीतायाएवपुत्राः प्रोक्ताः
तेचाष्टौकुशलवतत्पुष्कलांगदचित्रकेतुश्रुतसेनाः तेचादितेः पश्चिमाक्षत्वः

अष्टेपुत्रासोअदितेर्येजातास्तन्वःपरिदेवाछंउपप्रैत्सप्तभिः परमाज्जीवसातयः ५२

शरीरमध्येपरिजातादूतिरोषः एवंश्रीरामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाश्चतुर्णामष्टौपुत्राः अ
ष्टसंख्यानेवराजानोबभूवुः दूतिरमायणेहोमधेनुः प्रोक्ता साचजगन्मातादेवान् देवलोकानु
ल्लंघ्यसप्तभिः पुत्रैः सह उपप्रैत् उपगता अत्रराज्यकरणार्थंवंशावर्द्धनार्थंकुशंविहायचतांश्च
सप्तान् मार्त्तंडमंडलात् परमरम्यात् ब्रह्मलोके आस्थात् प्रामयामास ॥५२॥ सप्तभिःपुत्रैरि ति
त्यर्थंसुरंब्रह्मलोकं मन्यवे मत्सुतंवधिमे प्रजायेमर्त्यान्सकुं पुनर्मार्त्तंडमास्थात् आप्यामि

तवती नान्तस्थ्रमुत्रान्तत्तोवछि ६ाएपुनर्भूमौप्रजावद्भिकरणाय स्वयंतुसदेवी त्वद्विनिःत्व
त्त्वांतत्रागतं भोश्रीराम विलोक्यत्वत्संगेनपरंपदंगमीष्यति १५३ इतःप्रागेवजानकीलक्ष्म
णोस्वंस्वंविनहमुपसंहर्त्तुमिहाह भूमिरितिमातर्जगन्मातर्जानकी प्राक्पृथिवींप्रविश्य
पुनर्मीतांपरधामस्थांस्वस्वरूपांशक्तिमगात् प्रविवेश अपिपुनर्भूमिः भूमाहरणीलक्ष्म

णस्तनयैःपुत्रैरितिउपप्रेत्यर्वयुगंप्रजायेमत्संवेत्वत्पुनर्मीतेऽमाभरात् १५३ भू ३
मिर्भूमिमगात्माता मातरं अपिप्रागात् भूमासपुत्रैःपञ्चभिर्योनोऽष्टोषुःसमिंता ३ द्य

णाहपाशक्तिर्भूमिंपरधामस्थादिव्यभूमिंप्रागात् यद्वा भूमिःसीताभूमिंपृथिवीं अगत्को
थंः रूपाभूमिंप्रविश्यपरांभूमिमगात् कथंभूताभूमिंप्राप्तासीतामातर्जगन्मातर्मात
र्लक्ष्मीतनोतीतिमातः लक्ष्मणः विभक्तिव्यत्ययः रामंप्रागात्कोर्थः अत्रश्रीरामेणत्यक्तः
तंश्रीरामोऽतद्नंतरंमातृप्रदात्परलोकस्थितंमागात् प्रकर्षेणागतवान् अपिनिश्चितंततःश्री
रामगमनकालेप्रजानांतत्संगेनागममाणानांवाक्यं भूमासेति वयंपुत्रैश्चपञ्चभिश्चसंगताभ

विश्राम यत्र श्रीरामोयास्यति तत्रैव योनोस्मान् प्रति हेळिः समुत्पद्यतां नप्रपतु यद्वा मंत्रण
मायणस्योपासकानांवाकं वयंरथस्यास्मरसिकाः पुत्रपश्वादिभिः संगतास्तस्मिन्लोकेहिगमि
ष्याम इतिसंगताः भूयास्म योनोहेळिः विघ्नकर्तासिद्धतांनप्रपतु इतिफलंदर्शितं॥१५४ अ
थचराचरप्रजासमेतस्यश्रीरामस्यपरधामगमनमाह नावानेति नकारात्हेळातः यथानावानौ
कयाद्वोरोमहोदधिं आक्रमते तथैवस्वस्तिभिः कल्माषैः पुष्पकादिभिः पथिभिः प्रहिणः आ

नावानद्वोरः प्रहिणः पथिभिः स्वस्तिभिरितिदुर्गाणिविश्वा स्वंप्रजांवृहदक्थो
महित्वावरेष्वदधात्परेषु १५५

देशान् आक्रम्यस्वंप्रजांविश्वास्वदुर्गाणिसंक
टानि अतिक्रम्यित्वावृहदुक्थोवृहत्कीर्तिः श्रीरामचंद्रः पुनर्महित्वात्वमाहात्म्येनसंततिरूपा
प्रजां अवरेषुभूलोकेषुसंस्थाप्य पुनःस्वसंगेनगच्छन्माणप्रजां दिव्यैरनेकविमानगणैःपरे
षुपरान्तरेषुलोकेषु अदधात् एतेनवाक्येन पौरजानपदान्जनान् आत्मनोलोकं प्रापयत्
एवंभूतोमहाकारुणिकः श्रीरामचंद्रएवशरणं कारणीयइतिदर्शितं १५५ श्रीमद्वेदमं

ज्ञात्वाऽनायेनसिद्ध्यंभं सर्वेषामयणस्मेवकारणंकथतेबुधैः १ अस्योपयंहणंलोकेश्री
महात्मीकिनिर्मितं समस्तफलदंनेमंतस्मादिदमनुत्तमं २ वांछितार्थप्रदंपुंसांश्रीमद्रा
मस्वरूपदं सर्ववेदोपवेदानांपुराणांशिरसिस्थितं ३ श्रीमन्नीलकंठेनयस्मात्सारो
यथाकृता तस्मात्सुकृपांलब्ध्वाव्याख्येयंसरलाऽमलां ४ श्रीमैथिलाः षट्ठंहरणएवे
नवस्मिता तन्मार्थितावुधात्तोवैराहंतुमेकृपालवः ५ हयग्रीवान्शोधयित्वाचकर्तेव्याति मनोहरा
मंहोषानेवमंत्रमाः स्वात्मश्रेष्ठस्वभावतः ६ मंत्रराजायणस्मेवमात्मप्रार्थनयाप्रभुः श्री
मद्रामः परंब्रह्मसत्तंमेप्रसीदतु ७ सानुजायसीतायश्रीरामायणात्मने ब्रह्मांडानंतनाथा
यतस्मैनमोनमः ८ इतिश्रीमन्मैथिलीचरणारुणासंधित्सयाजहयग्रीवकृत
विविधचित्तश्रीमद्वेदमंत्रराजायणप्रसारणात्मासमर्थाश्रीनीलकंठकविराजमा
त्मानुसारपदपदार्थैर्गीथित्तसर्वांगाश्रीमद्भगवद्रामायणवहुलासमाप्रिंगता मंगलंते
वकानांवैपाठकानांचमंगलं श्रोतृणांमंगलंभूयाद्धंयस्मात्सेवसर्वदा १ संवत्१९३१ ६६
प्रथमाषाढमासेशुक्लपक्षे १५ श्रीमज्जानकीवल्लभोजयति श्रीहनुमतेनमः सर्वशास्त्रपु

एणेषुनानाएमायणेषुच ॥ अभिज्ञानामपिह्येषमंत्रएमायणंश्रेयं १ ॥ नाटकानांयथाआत्मेऽ
र्गमाकथमन्तेबुधैः ॥ मंत्रएमायणस्यैवतथात्तिग्रहनागतिः ॥ २ ॥ पाठकेभ्यःसहस्रेभ्यःश्रेयानेकस्त
द्यार्थवान् ॥ यथास्वाद्दृष्टिहस्तेभ्योह्यंधेभ्योनेत्रवानवरः ३ ॥ यत्नेत्वंयच्चपांडित्यंमंत्रएमायणेस्थि
तं ॥ ममातिऽस्त्रीभंतहेयथामोदंकुयोगिनां ४ ॥ तथाप्यस्यप्रवक्तृत्वंदृष्ट्वाएतद्गुणान्वरून्
अल्पस्नेनमयाआत्मानीलकंठमतात्कृता ५ ॥ श्रीरामोएमभक्ताश्चतन्निर्वंधंतंतुमे मे
गावइक्तिहीनायेतेनप्रार्थीमयानराः ६ ॥ एमायणंतुवेदोक्तंगुप्तंयेनप्रवर्त्तितं तमाचार्यवरंवं
देनीलकंठंकलावपि ७ ॥ सम्वत् १९३५ माघवदिएकदशीबुधःवस्ते ॥